

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

111

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Проф. др Габор АГОШТОН (Вашингтон, САД)

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, виши научни сарадник (Москва, Русија)

Проф. др Ђорђе БУБАЉО, заменик главног и одговорног уредника (Београд)

Проф. др Росица Стефанова ГРАДЕВА (Софија, Бугарска)

Доц. др Пјотр КРЕЗЕЛ (Љођ, Пољска)

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник (Београд)

Др Иван ЛАКОВИЋ, виши научни сарадник (Подгорица, Црна Гора)

Проф. др Ђузепе МОТА (Рим, Италија)

Др Александра НОВАКОВ, научни сарадник (Нови Сад)

Мр Гордана ПЕТКОВИЋ, виши кустос (Нови Сад)

Академик Мира РАДОЈЕВИЋ (Београд)

Др Срђан РУДИЋ, научни саветник (Београд)

Др Александар ФОТИЋ, стручни саветник (Београд)

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник (Београд)

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

111
(1/2025)

НОВИ САД
2025

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Стефан Стојадиновић
КУЛТУРА ПИРИНЧА, ЕКОНОМИЈА
И ЖИВОТНА СРЕДИНА
У НИШКОЈ КОТЛИНИ
У XV И XVI ВЕКУ	Stefan Stojadinović
RICE CULTURE, ECONOMY
AND THE ENVIRONMENT
IN THE NIŠ VALLEY
IN THE 15 TH AND 16 TH CENTURY
9–31	

Јелена Илић Мандић
ОСНИВАЊЕ НАСЕЉА
НА ПУСТАРИ БАШАИД
1777. ГОДИНЕ	Jelena Ilić Mandić
THE ESTABLISHMENT OF
THE VILLAGE ON THE PAEDIUM
OF BAŠAID IN 1777
33–56	

Душан Н. Пророковић
ПОДИЗАЊЕ БУКОВИЧКЕ БАЊЕ
ОД ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА
ДО ДАНАС: СТУДИЈА СЛУЧАЈА
РАЗВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ	Dušan N. Proroković
THE DEVELOPMENT OF
THE BUKOVIČKA SPA FROM
THE FIRST HALF OF
THE 19 TH CENTURY TO THE
PRESENT: A CASE STUDY IN
DEVELOPMENT STRATEGY
57–79	

Мирослав М. Поповић
и Миомир Гаталовић
БРАЧНИ ОДНОСИ КОД СРБА
У ОКВИРИМА СРПСКЕ И
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ
(1882–1941): КОНТИНУИТЕТИ
И ПРОМЕНЕ	Miroslav M. Popović
and Miomir Gatalović
MARITAL RELATIONS AMONG
SERBS WITHIN THE FRAMEWORK
OF THE SERBIAN AND YUGOSLAV
STATES (1882–1941): CONTINUITIES
AND CHANGES
81–100	

Марија Крал ПРИЛОГ ПРОПУСТИМА МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ У ПРОЦЕСУ ДРЖАВНОГ СТИПЕНДИРАЊА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА СИМЕ ЛОЗАНИЋА И МИЛОША ЂУРИЋА	Marija Kralj ON THE PROBLEMS OF STATE SCHOLARSHIPS IN SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: A CASE STUDY OF SIMA LOZANIĆ AND MILOŠ ĐURIĆ
101–116	

Ана Столић ЖЕНЕ У ИМЕ НАЦИЈЕ: КОНГРЕС ЧЕШКИХ СЛОВЕНСКИХ ЖЕНА У ПРАГУ 1908. ГОДИНЕ	Ana Stolić WOMEN IN THE NAME OF THE NATION: THE CONGRESS OF CZECH SLAVIC WOMEN IN PRAGUE, 1908
117–130	

Саша Илић СПОЉНА ТРГОВИНА ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПЕРИОДУ АДМИНИСТРАТИВНОГ СОЦИЈАЛИЗМА: ЕГЗОГЕНИ ФАКТОРИ (НЕ)УСПЕХА И УЧИНАК (1946–1952)	Saša Ilić YUGOSLAVIA'S FOREIGN TRADE DURING THE PERIOD OF ADMINISTRATIVE SOCIALISM: EXOGENOUS FACTORS OF (THE LACK OF) SUCCESS, AND ITS IMPACT (1946–1952)
131–156	

Немања Митровић ОДЈЕК БЕОГРАДСКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ У РУМУНИЈИ И ЊЕН УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКО-РУМУНСКИХ ОДНОСА ТОКОМ 1955. ГОДИНЕ	Nemanja Mitrović THE IMPACT OF THE BELGRADE DECLARATION ON ROMANIA AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF YUGOSLAV–ROMANIAN RELATIONS OVER THE COURSE OF 1955
157–173	

НАУЧНА ПОЛЕМИКА SCHOLARLY DEBATE

Драгиша Д. Васић, Радован Субић и Дејан Дошлић ИМАГИНАРНА СРБИЈА И ИМАГИНАРНИ СРБИ Осврт на књигу Дејана Ђокића, <i>A Concise History of Serbia</i>, Cambridge: Cambridge University Press 2023, XVII + 562 pp.	Dragiša D. Vasić, Radovan Subić and Dejan Došlić IMAGINARY SERBIA AND IMAGINARY SERBS Review of Dejan Djokic's book, <i>A Concise History of Serbia</i>, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, XVII + 562 pp.
---	--

Dejan Đokić, *Istorija Srbije: od ranog srednjeg veka do danas*, Akademska knjiga, Novi Sad 2023, 598 str.

Dejan Đokić, *Istorija Srbije: od ranog srednjeg veka do danas*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2023, 598 pp.

175–198

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

Василије Ђ. Крестић
ПРОФ. ДР ЉУБОМИРКА КРКЉУШ:
БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА

Vasilije Đ. Krestić
A BIBLIOGRAPHY OF THE WORKS
OF PROFESSOR LJUBOMIRKA
KRKLJUŠ, PhD

199–206

ПРИКАЗ
BOOK REVIEW

Василије Ђ. Крестић
Љубомирка Кркљуш, *Листѝ Der Serbe о српском народном њокрепѝу 1848–1849*,
Матица српска, Нови Сад 2021; 268 стр.

207–208

НЕКРОЛОГ
OBITUARY

Василије Ђ. Крестић
In memoriam
ПРОФ. ДР ЉУБОМИРКА КРКЉУШ
209–212

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHOS IN THIS ISSUE
213–218

Владимир М. Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
219–229

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
231–240

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
241–246

Асистент мср СТЕФАН СТОЈАДИНОВИЋ
Државни универзитет Њујорка, Бингамтон
Катедра за историју
Вашингтон 67, Бингамтон, 13902 Њујорк
Сједињене Америчке Државе
Е-адреса: stefanstojadinovic7@gmail.com

КУЛТУРА ПИРИНЧА, ЕКОНОМИЈА И ЖИВОТНА СРЕДИНА У НИШКОЈ КОТЛИНИ У XV И XVI ВЕКУ

САЖЕТАК: У овом раду истражује се увођење и гајење културе пиринча у Нишкој котлини од краја XIV века, у контексту шире османске аграрне политике, која је подразумевала насељавање професионалних узгајивача пиринча и организовану производњу ове пољопривредне културе у долинама најзначајнијих река на Балкану током ране фазе османских освајања. Посебно се анализирају реформе које је османска држава спровела у узгајању пиринча током двадесетих и тридесетих година XVI века на простору Смедеревског и Крушевачког санџака, као део припрема за освајање територија на северу Балкана и у Централној Европи. Приказан је процес систематског развоја узгајања пиринча у Нишкој котлини, која је у другој половини XVI века постала један од најзначајнијих центара за производњу ове пољопривредне културе на Балкану. Она је играла важну улогу у снабдевању и интеграцији новоосвојених територија северно од Саве и Дунава. У раду се разматра и значај климатских промена на узгајање пиринча током *Малој леденој доба*. Посебно се анализира утицај учесталих зимских и пролећних поплава на стабилност инфраструктуре неопходне за узгајање пиринча, као и мере које су османске власти предузимале ради очувања његове производње. Поред тога, разматра се учешће вакуфа и локалног становништва у производњи пиринча.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство; Нишка котлина; узгајање пиринча; XV–XVI век

Током раног модерног периода, пиринач је стекао глобални значај, играјући важну улогу у ширењу светске трговине и развоју раног капитализма.

Једна од новијих студија о овој теми је књига *Rice: Global Networks and New Histories* (2015), која истражује нераскидиву повезаност историје пиринча са појавом колонијализма и развојем глобалних трговинских мрежа.¹ Међутим, у овој студији узгајање пиринча на османском Балкану остало је изван фокуса, иако су бројни историчари, попут Тајипа Гокбилгина (Tayyip Gökbilgin), Халила Иналџика (Halil Inalcık), Александра Стојановског, Александра Шопова, Драгане Амедоски, Никоара Белдичану (Nicoară Beldiceanu) и Ирене Белдичану-Стајнер (Irène Beldiceanu-Steinherr) указали на његов значај у оквиру османске аграрне политике и трговине.² Захваљујући развијеној мрежи речних долина и организованог производњи, Балкан је постао један од кључних османских области за узгајање пиринча. У историографији дуго је доминирала парадигма да су османски трговци били искључени из међународне трговине и да су играли споредну, пасивну улогу у глобалној економији, која је у потпуности била под утицајем Европљана и њихових посредника из редова немуслиманског становништва царства.³ С друге стране, поједини историчари указују на то да је средином XVI века пиринч са Балканског полуострва извожен у Анкону, одакле је настављао свој пут дуж трговачких рута према новим глобалним тржиштима, која су се ширила услед европских освајања на Атлантику и Индијском океану.⁴ На тај начин, новија истраживања преиспитују традиционалне историјске наративе и указују на потребу да се улога османског Балкана сагледа у оквиру економских и трговачких токова раног модерног капитализма.

УВОЂЕЊЕ КУЛТУРЕ ПИРИНЧА У НИШКОЈ КОТЛИНИ

Александар Шопов, анализирајући најстарије османске пописе из двадесетих и тридесетих година XV века, који су се односили на Македонију и јужну Албанију, дошао је до закључка да је пиринч у том периоду био сејан у близини речних корита, у великим сливним подручјима река попут

¹ Francesca Bray et al., *Rice: Global Networks and New Histories*. Cambridge University Press, New York 2015.

² Mehmed Tayyip Gökbilgin, *XV.–XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar, Üçler Basımevi*, İstanbul 1952; Halil Inalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Variorum Reprints, London 1985; Александар Стојановски, *Paşa со специјални задолженија во Македонија: (војнуци, соколари, оризари и солари)*, Институт за национална историја, Скопје 1990; Александар Шопов, "Cities of Rice: Riculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans", *Levant: The Journal of the Council for British Research in the Levant* LI, 2 (2019), 169–173; Александар Шопов, „Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров", *Гласник LXVII*, 1–2 (2023), 9–33; Dragana Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", *State and Society in the Balkans Before and After the Establishment of Ottoman Rule*, The Institute of History, Belgrade 2017, 235–256; Драгана Амедоски, „Узгајање пиринча на Топлици", *Белогорски зборник* 3 (2007), 139–145; Nicoară Beldiceanu and Irène Beldiceanu-Steinherr, "Riziculture dans l'Empire ottoman (XIVe–XVe siècle)", *Turcica* IX, 2 (1978), 9–29.

³ Cemal Kafadar, "A death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), 191–192.

⁴ А. Шопов, „Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров", 10.

Тополке, Вардара и Треске у Македонији, као и у сливовима Осума и Дриноса у јужној Албанији, највероватније на теренима који су били редовно плављени или су имали мочварни карактер.⁵ Такође, ширина је у раној фази увођења османске власти у другој половини XIV и током XV века био узгајан и у близини битних војно-административних центара на Балкану из којих се ширила османска власт.⁶ Близина града била је изразито важна за узгајање пиринча, јер су управници градова, субаше, уз помоћ кадија могли да организују радну снагу и контролишу производњу пиринча. Примера ради, према дефтеру из 1422/23. године, субаша града Велеса Шејх-бег располагао је тимаром у који су били укључени приходи од града, као и околних села.⁷ Прво село које је у дефтеру било уписано у његов тимар звало се *Челџукчијан* (*Çeltükçiyan*), које је у наредном периоду постало центар узгајања пиринча у тој области. У њему је у дефтеру из 1467/68. године било уписано 24 *Челџуџијана* муслиманске вероисповести, од којих су четворица били новообраћеници у ислам.⁸ То су били професионални узгајивачи пиринча, који су, већином, били пресељени из Анадолије, где је култура гајења пиринча већ била успостављена. Они су били насељавани у плански одабрана подручја с повољним географским условима, што указује на то да је османска држава, приликом успостављања власти на Балкану, детаљно проучавала терен ради увођења и организовања производње пиринча.

Најранији познати помен пиринча у изворима који се односе на нишку регију налази се у путопису Бертрандона де ла Брокијера (*Bertrandon de la Broquière*). Пролазећи крај Ниша 1433. године, он је овај предео описао као „леп крај у којем много расте ширина“.⁹ Међутим, поузданост његовог кратког описа доведена је у питање због недостатка сличних навода о узгоју пиринча у околини Пловдива, који је био најзначајнији регион за производњу ове пољопривредне културе на османском Балкану.¹⁰ Иако не постоје други извори који би указали на присуство гајења пиринча у нишкој регији пре путовања Бертрандона де ла Брокијера, упоредна анализа увођења ове културе широм Балкана током ране фазе османских освајања може потврдити веродостојност његових навода.

Сличне географске карактеристике са рекама где је уведена култура пиринча током најраније фазе османских освајања имала је и долина реке Нишаве. Ова река је након изласка из Сићевачке клисуре образовала алувијалне терене, који су били погодни за узгајање пиринча. Поготово се то односило на део који се налази у близини града Ниша, у околини села Брзи Брод где је водостај реке најнижи, и где је, највероватније, сваке године долазило

⁵ А. Шопов, „Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров“, 31.

⁶ Исто, 9–13.

⁷ Исто, 18.

⁸ Исто, 15–16.

⁹ Bertrandon de la Broquière, *A Mission to the Medieval Middle East. The Travels of Bertrandon de la Broquière to Jerusalem and Constantinople*, trans. Thomas Johnes, I. B. Tauris, London 2019, 271.

¹⁰ Jelena Mrgić, „Razmišljanja o pirinču u mediteranskim društvima“, *Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevnica*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, Beograd 2020, 51–52.

до пролећних поплава. Те поплаве обогаћивале су земљиште минералима, чинећи га идеалним природним окружењем за узгајање пиринча. У овом месту, као и на још неколико места у долини реке Нишаве, након изласка из Сићевачке клисуре, па све до уласка у град Ниш, било је потврђено узгајање пиринча у најранијем дефтеру за Ниш из 1498. године. Такође, топоними неких места сачуваних у дефтерима за Ниш, као и записи неких путописаца потврђују да су у долини реке Нишаве постојала и мочварна подручја. Поред тога, субаша и кадија града Ниша могли су да контролишу производњу пиринча, јер су се прве плантаже налазиле између 15 и 5 километара источно од самог града.¹¹ Горе наведене информације указују на то да је култура пиринча у Нишкој котлини била уведена као део шире османске аграрне политике, усмерене ка максималном искоришћавању економског потенцијала освојених територија. Повољан географски положај нишке регије, са плодним земљиштем и приступом воденим ресурсима, чинио је овај простор идеалним за увођење ове пољопривредне културе. На основу свега наведеног, врло је вероватно да су наводи о пиринчу из путописа Бертрандона де ла Брокијера поуздани и да је култура пиринча била уведена у долини реке Нишаве током ране фазе османских освајања на Балкану.

Иако је тешко прецизно одредити период када је култура пиринча била уведена у нишкој регији, крај XIV века представља значајну прекретницу у политичком, друштвеном, економском и културном животу Ниша. Град је први пут освојио 1386. године султан Мурат I (1359–1389), али се није дуго задржао у том подручју, јер се већ наредне године обрео у новој војној кампањи у Анадолији.¹² Према Јованки Калић, Ниш је био изгубљен за српску средњовековну државу све до битке код Ангоре.¹³ Историчари су сагласни, иако у изворима нема експлицитних доказа, да је након Косовске битке и прихватања вазалних обавеза од стране кнегиње Милице, Ниш остао под османском влашћу. Овакво стање трајало је све до почетка XV века, тачније неколико година након Ангорске битке, јер је Константин Филозоф, биограф деспота Стефана Лазаревића, забележио да је деспот Стефан повратио територије од Османлија које су припадале његовом оцу. Ниш је након битке код Ангоре био под влашћу деспота Стефана, да би га коначно Мурат II (1421–1451) освојио 1428. године.¹⁴

Пошто је за систематско узгајање пиринча било потребно више времена од пет година, колико је протекло између освајања Ниша 1428. године и Брокијеровог путовања 1433. године, његова производња у нишкој регији је, највероватније, започета раније. Иако је могуће да је производња пиринча започета након освајања Ниша од стране Мурата I 1386. године, он ипак није имао довољно времена да уведе систематске промене у новоосвојеној области. Због тога је вероватније да су значајне промене уведене током владавине

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (даље: BOA), Tapu Tahrir Defteri (даље: TTD) 27, 5, 71–72, 90–91.

¹² Stephen W. Reinert, "From Niš to Kosovo Polje, Reflections on Murad I's Final Years", *The Ottoman Emirate (1300–1389)*, Crete University Press, Rethymnon 1993, 177–180.

¹³ Јованка Калић, „Турска освајања у XIV и XV веку”, *Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Градина и Просвета, Ниш 1983, 98.

¹⁴ Исто, 98–101.

његовог сина и наследника на османском престолу, Бајазита I (1389–1402). Период Бајазитове владавине био је од великог значаја за интеграцију ново-освојених балканских територија у османски економски оквир. Увођење културе пиринча било је део ових ширих напора, који су укључивали насељавање искусних узгајивача и успостављање инфраструктуре за наводњавање пиринчаних поља. До времена освајања Мурата II, ови напори су вероватно достигли фазу у којој је узгајање пиринча већ представљало значајан елемент пољопривреде нишке регије.

Најраније плантаже пиринча на Балканском полуострву успостављене су у условима касно зимских и рано пролећних поплава, које су обогаћивале земљиште органским материјама и минералима. Ово је обезбедило висок квалитет земљишта и дугорочну одрживост аграрне производње.¹⁵ Пиринач се у Нишкој котлини узгајао у алувијалним равнинама око Нишаве и Јужне Мораве, као и у долинама њихових притока. Алувијалне равни су широке равнице поред река које су настале акумулационим деловањем и састоје се од речних наноса леса и глине измешане са ситним песком. У тим деловима речна корита су плитко усечена, па се при малом порасту водостаја река излива и плави терен. У Нишкој котлини влада умерена континентална клима коју одликују оштре зиме и постојан снежни покривач. Пролећа су кратка и рано наступају, јесени су благе, а лета топла и влажна, уз већу количину падавина. Такође, Нишка котлина је и под утицајем климе Егејског мора. У њој су јесени топлије од пролећа, што је веома значајно за културе које успевају у јесен, попут пиринча, који зри током септембра.¹⁶

На основу османских опширних пописа (*mufassal defterleri*) могу се утврдити територије на којима је пиринач био узгајан. Успостављена крајем XIV или у првој половини XV века, култура гајења пиринча постала је значајан део економије и екологије Нишке котлине. Извори указују на континуирано ширење површина под овом културом, нарочито током XVI века. Први подаци из дефтера о узгоју пиринча налазе се у опширном попису Нишког кадилука из 1498. године. Овај извор пружа информације о успостављању ове пољопривредне културе дуж долине реке Нишаве, од Јелашничке реке до самог града Ниша.¹⁷ Река Нишава извире испод врха Ком на Старој планини, на територији данашње Бугарске, и улива се у Јужну Мораву као њена најдужа притока. Након изласка из Сићевачке клисуре, долина Нишаве формира алувијалну раван, изузетно погодну за узгој пиринча. Први забележени подаци о узгајању пиринча након изласка Нишаве из Сићевачке клисуре односе се на село Јелашницу, смештено 15 километара источно од Ниша. Ово насеље налази се на долинским странама Јелашничке реке (познате и као Студена), леве притоке Нишаве, у њеном доњем току након изласка из Јелашничке клисуре.¹⁸ Студена је планинска и брза река дужине око 13 километара,

¹⁵ А. Шопов, „Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров”, 12.

¹⁶ Бранислав П. Јовановић и др., „Удолина Велике и Јужне Мораве”, *Зборник радова Географској институцији „Јован Цвијић”* 22 (1969), 31–39.

¹⁷ ВОА, ТТД 27, 5, 71–72.

¹⁸ Марија Антић, „Антропогеографска проучавања насеља Сићевачке клисуре”, *Нишки крај: насеља, порекло становништва, обичаји*, Службени гласник и САНУ, Београд 2019, 282.

чија је хидроенергија током османског периода покретала око 20 воденица, због чега се може сматрати прото индустријском зоном нишке регије.¹⁹ Највеће плантаже пиринча налазиле су се у непосредној близини ушћа Јелашничке реке у Нишаву. Дуж тока Нишаве, пиринчана поља била су концентрисана и у околини ушћа Кутинске реке у Нишаву. Кутинска река, као једна од најдужих притока Нишаве, извире на Сувој планини и простира се у дужини од око 40 километара. Њено ушће налази се приближно 10 километара источно од Ниша. Узгој пиринча обухватао је подручје дуж леве обале Нишаве све до њеног уласка у град. Узгајање пиринча било је забележено и у насељу Брзи Брод, удаљеном на нешто више од 5 километара источно од Ниша.²⁰ Истраживања из XX века показала су да је у његовом атару пронађен карбонатни алувијум састављен од песковите иловаче. Овакав састав земљишта био је карактеристичан за читаво дно нишавског дела котлине. Прво земљиште чини ситан песак и колоидна глина. Оно је лако растресито и деструктивно и велике пропустљивости за воду.²¹ Назив Брзи Брод је вероватно настао због брзог и лаког преласка реке на том месту, јер је Нишава у том делу најплића.²² Након изласка из града Ниша, од XVI века узгајање пиринча проширило се и у доњем току реке Нишаве, све до њеног ушћа у Јужну Мораву.²³

У долини реке Јужне Мораве, култура гајења пиринча успостављена је у другој половини XV века као резултат иницијативе османске елите у оквиру система вакуфа.²⁴ Јужна Морава се после 295 км дужине код Сталаћа састаје са Западном Моравом које заједно чине Велику Мораву која се улива у Дунав недалеко од Смедерева. Данас, уз савремена пловидбена средства, Велика Морава пловна је при ушћу. У време османског периода, уз оновремена пловидбена средства, била је пловна на целом току а Јужна Морава и до ушћа Нишаве у Јужну Мораву. Једна од значајних карактеристика Јужне Мораве је учесталост појаве поплавних таласа у њеној долини.²⁵ Ова карактеристика омогућила је стварање природног терена погодног за узгајање пиринча. Извори указују да је крајем XV века узгој пиринча у долини Јужне Мораве био концентрисан у околини насеља Курвин Град, које се налазило на локацији данашњег села Клисура.²⁶ Ово село, удаљено 11 километара југозападно од Ниша отварало је пролаз ка широј Нишкој котлини, где су алувијалне равни Јужне Мораве чиниле изузетно повољан терен за узгајање пиринча. Пиринач је био узгајан и у долини реке Топлице, највеће леве притоке Јужне Мораве.²⁷ Ова река након Прокупља улази у равницу и, све до ушћа, поприма изглед равничарске реке, чија је долина била изузетно погодна за пољопривреду.

¹⁹ BOA, TTD 27, 72.

²⁰ Исто, 94–95; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı (даље: TKGM. TADB), TTD 166, 324.

²¹ Михајло М. Костић, „Географске одлике нишког подручја”, *Историја Ниша I, Ог најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Градина и Просвета, Ниш 1983, 27.

²² Исто, 306.

²³ BOA, TTD 187, 70.

²⁴ BOA, TTD 27, 140–141.

²⁵ Б. П. Јовановић и др., н. д., 35.

²⁶ BOA, TTD 27, 46–47.

²⁷ Д. Амедоски, „Узгајање пиринча на Топлици”, 139.

РАЗВОЈ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПРОИЗВОДЊЕ ПИРИНЧА У НИШКОЈ КОТЛИНИ ОД КРАЈА XV ДО ПОЧЕТКА XVI ВЕКА

Османски опширни попис из 1536. године бележи да се у Нишкој котлини узгајао бели пиринач, означен у изворима као *erz-i sefid* или *erz-i beyaz*.²⁸ Наведени термини односе се на очишћени пиринач, без љуске.²⁹ Овај бели пиринач највероватније је припадао брзорастућој сорти пиринча која је из Кине, „путем свиле”, преко Анадолије стигла на Балкан.³⁰ Успостављање ове сорте пиринча у XI веку у Кини значајно је проширило површине намењене узгоју ове културе, што је директно утицало на урбанизацију и демографски просперитет појединих њених области.³¹ Брзорастући пиринач садио се током летњих месеци, био је отпоран на пролећни салинитет земљишта и достигао је зрелост за око сто дана, што је омогућавало његову жетву у септембру. Додатно, отпорност ове сорте на сушу учинила ју је изузетно погодном за узгој током летњих месеци.³² Један путописац из XVII века забележио је да се у нишкој регији узгајао и црвени пиринач, који је, према његовој процени, био некавалитетнији од белог.³³

На основу анализе државних прихода од узгоја пиринча у Нишкој нахији, могуће је закључити да је производња ове културе доживела значајан развој од краја XV и током XVI века. Вредни подаци о организацији и обиму производње пиринча забележени су у дефтеру из 1498. године. Према овом попису, приходи од пиринчаних поља у околини Ниша припадали су смедеревском санџакбегу. У истом извору наводи се да је 24 узгајивача пиринча из Нишке нахије било задужено за узгој пиринча који је припадао држави, при чему је свако од њих имао обавезу да сеје по два *нишка лукна*, што је укупно износило 48 нишка лукна засејаног пиринча.³⁴ С обзиром на то да је једно нишко лукно износило 138 кг,³⁵ може се закључити да је сваки узгајивач пиринча, забележен у дефтеру из 1498. године, имао обавезу да засеје 276 кг семена пиринча, док је укупан обим сетве износио 6.624 кг. Треба имати на уму да су током сетве на пиринчаним пољима радили обични радници (*rençber*), затим плаћена радна снага (*irgadiye*), као и робови. У дефтеру се такође наводи, да су се пиринчана поља, чији су приходи припадали смедеревском санџакбегу, налазила у близини Ниша и да су имала два канала, од којих се један напајао водама из Јелашнице и Бање, а други из Бање Кутине.³⁶ Пиринчана поља, која су припадала државним приходима,

²⁸ BOA, TTD 187, 70, 80.

²⁹ ÇELTİK: Kabuğu ayıklanmamış pirince (oryza sativa) ve bitkisine verilen ad.. Доступно на: <https://islamansiklopedisi.org.tr/celtik>. Приступљено: 21. 1. 2025.

³⁰ А. Шопов, н. д., 11.

³¹ Ping-Ti Ho, “Early-Ripening Rice in Chinese History”, *The Economic History Review* IX, 2 (1956), 201.

³² Исто, 201–210.

³³ Тома Поповић, „Ниш у делима путописаца XVI–XVII века”, *Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Градина и Просвета, Ниш 1983, 190–191.

³⁴ BOA, TTD 27, 8.

³⁵ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, „Попис Нишког кадилука из 1498. године”, *Сјоменик САНУ* 131 (1992), 147.

³⁶ BOA, TTD 27, 8.

односно приходима смедеревског санџакбега, налазила су се између реке Јелашнице и Кутинске реке у најранијем периоду успостављања културе пиринча у овој области. Површина земље на којој се узгајао пиринч звала се *тохум* (*tohum*), што изворно значи семе. Извори показују да се површина тохума разликовала од места до места. Примера ради, Александар Стојановски је показао да је у нахијама Кочана и Куманова површина једног тохума износила око 5.700 квадратних метара и да је за сваки тохум било потребно 141 килограм семена.³⁷ У дефтеру из 1498. године наводи се да је очекивани приход од пиринча био 106 *мудова* (*müd*)³⁸ и 13 *килица* (*kîleçe*)³⁹ (око 27.000 кг)⁴⁰, што је смедеревском санџакбегу доносило 21.330 акчи прихода, узимајући у обзир да је цена једне *килице* у том периоду износила 10 акчи.⁴¹ Ипак, очекивани приход, уписан у дефтерима, није увек одражавао стварне резултате производње, јер су климатски и други фактори могли у већој или мањој мери утицати на жетву.

Узгајивачи пиринча који су, заједно са османском војном класом, мигрирали са простора Анадолије на Балканско полуострво током владавина Мурата I и Бајазита I, највероватније потичу из северозападне Анадолије, где је култура гајења пиринча већ била успостављена.⁴² Најранији опширни пописи Нишке нахије с краја XV и почетка XVI века бележе само узгајиваче пиринча (*çeltükçi*), раднике који су чистили канале за наводњавање пиринчаних поља (*kürekçi*) и обичну радну снагу (*rençber*). Узгајивачи пиринча, пописани у дефтерима са краја XV и почетка XVI века забележени су као хришћани, што указује да су муслимански досељеници из Анадолије, након успостављања османске власти, пренели технике и знања везана за производњу пиринча локалном хришћанском становништву. Дефтер из 1498. године бележи 24 особе које су биле ангажоване у производњи пиринча, и то 12 особа из села Бања, затим 8 особа из села Бања Кутина, и 4 особе из села

³⁷ А. Стојановски, *н. г.*, 120.

³⁸ Стара мера за тежину која је званично износила 20 истанбулских килица. Њена стандардизована вредност била је 256,4 килограма. Ипак, у пракси се тежина једног муда разликовала у зависности од региона Османског царства. Тако је, на пример, један муд чистог пиринча у Бурси тежио приближно 150 килограма (Н. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'aya System in the Ottoman Empire", 82, 118–119).

³⁹ Стандардна истанбулска килица чистог пиринча износила је 10 *ока* (*okka*), док је једна ока износила 1,282945 кг (Н. İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, 119).

⁴⁰ За потребе израчунавања тежине у килограмима, у овом раду биће коришћене стандардизоване мере које је османска државна управа настојала да уведе и примењује у свим деловима царства. Ипак, при тумачењу података потребно је имати у виду да су у пракси често постојале значајне регионалне разлике у односу на званичне мере. Поред државно прописаних јединица, у појединим областима биле су у употреби и локалне мере, што може утицати на прецизност конверзије у савремене јединице. Због тога све наведене количине треба посматрати као приближне вредности, уз одговарајућу дозу опреза у њиховој интерпретацији. О овим методолошким недоумицама и дилемама видети: Н. İnalçık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Variorum Reprints, London 1985; Небојша Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку*, Београд 2013. (необјављена докторска дисертација).

⁴¹ BOA, TTD 27, 8.

⁴² А. Шопов, „Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров", 25.

Јелашница.⁴³ Поред тога, у дефтеру је забележено да они и радници (*rençber*) могу сејати пиринач и изван поља на којима се гајио државни пиринач.⁴⁴ Иако имена радника нису забележена, треба претпоставити да су они бирали из локалног становништва и вероватно из села где је пиринач био узгајан.

Приход од узгоја пиринча бележио је постепени раст, што се може видети на основу дефтера из 1516. године, где је забележени принос износио 153 *мудова* и 5 *килица* (око 39.000 кг), што је донело смедеревском санџакбегу приход од 36.780 акчи.⁴⁵ Важно је напоменути да је цена једне *килице* пиринча у том периоду порасла на 12 акчи. Ови подаци указују на ширење површина под пиринчаним пољима, што је захтевало додатне људске и технолошке ресурсе.

Дефтер из 1516. године бележи укупно 36 особа које су биле укључене у производњу пиринча. Од тог броја, у селу Јелашница евидентирано је 7 *куреџија*, исто колико и у селу Бања. У селу Доњи Бубањ забележено је 10 лица, док је у Доњем Међурову уписано 12 особа, а у Горњем Међурову једна. На крају дефтера, све ове особе су посебно наведене као *челиџије*. Једини изузетак је село Доњи Бубањ, где је наведено 11 лица, што је последица грешке писара који једну особу није забележио као узгајивача пиринча у оквиру пописа села, али ју је регистровао на крају дефтера. Ова три села, која се налазе у доњем току реке Нишаве у близини њеног ушћа у Јужну Мораву, била су међусобно суседна, удаљена око 5 километара од Ниша и неколико километара од реке. Одабир ових локација за насељавање узгајивача пиринча од стране османских власти није био случајан, јер су ова села била близу алувијалних терена у доњем току Нишаве, где култивација пиринча још увек није била успостављена. Дефтер из 1516. године такође открива да су исте особе биле уписане као *челиџије* и *куреџије*, што сугерише да су истовремено обављале оба занимања у производњи и одржавању инфраструктуре за узгој пиринча.⁴⁶ Особе ангазоване у производњи пиринча биле су ослобођене ванредних државних намета. То потврђује пример Јелашнице, села где је, према попису из 1516. године, седам лица било укључено у производњу пиринча, а заузврат нису плаћали ванредни порез, *авариз* (*avariz*).⁴⁷ Ослобађање од ових пореских обавеза представљало је државну меру која је подстицала раднике да се задрже на овом изузетно захтевном занимању.

ТРАНСФОРМАЦИЈА НИШКЕ КОТЛИНЕ У ВАЖАН РЕГИОНАЛНИ ЦЕНТАР ПРОИЗВОДЊЕ ПИРИНЧА НА БАЛКАНУ

Иако је Нишка котлина била географски погодна за узгајање пиринча, током XV и почетком XVI века, производња, технички капацитети и ангажованост људи били су занемарљиви у односу на неке друге регионе на Балкану, попут Тракије са центром у Пловдиву, где је производња пиринча

⁴³ BOA, TTD 27, 128, 94, 90.

⁴⁴ BOA, TTD 27, 8; М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, н. д., 101.

⁴⁵ BOA, TTD 1007, 429.

⁴⁶ Исто, 539.

⁴⁷ Исто, 524.

крајем XV века доносила држави 1.679.000 акчи прихода.⁴⁸ Узгајање ове културе на простору Нишког кадилука у том периоду задовољавало је локалне потребе и служило као додатак осталим житарицама, попут пшенице, током ране фазе османске урбанизације Ниша.

Дефтери из двадесетих и тридесетих година XVI века указују на то да је османска држава спровела значајне реформе у организацији узгајања и производње пиринча у Нишкој котлини. На основу информација из делимично очуваног дефтера из 1528. године, може се закључити да је држава преузела контролу над пиринчаним пољима која су раније припадала приходима смедеревског санџакбега и припојила их владаревом хасу. Овај корак представљао је почетак интензивнијег државног ангажовања и веће контроле у организацији и производњи пиринча у овом региону. Исти документ бележи и повећан број нових стручних лица укључених у управљање производњом, попут организатора рада на пиринчаним пољима (*reis*), као и управитеља за водене ресурсе (*sakka*).⁴⁹ Делимично очуван дефтер из 1536. године, који је у знатној мери и оштећен, указује да се до времена његове израде у Нишку котлину доселио значајан број професионалних узгајивача пиринча. Према непотпуним подацима, у производњу пиринча у Нишкој котлини било је укључено 102 лица, што представља значајан пораст у односу на стање забележено крајем XV и почетком XVI века. У самом граду Нишу пописано је шест лица која су се бавила узгојем пиринча, док су остали били евидентирани у оквиру пописа канала на којима су били ангажовани.⁵⁰ На пиринчаним пољима у околини реке Јелашнице било је запослено 28 лица, од којих је 21 било хришћанске, а 7 муслиманске вероисповести.⁵¹ На пољима у околини Кутинске реке било је ангажовано 21 лице, међу којима је било 12 муслимана и 9 хришћана.⁵² Према подацима о каналу чије име није могуће утврдити због оштећења документа, евидентирано је 23 лица која су обављала послове *куретиџија*, од којих је 5 било муслимана, а 18 хришћана. Изнад њихових имена у дефтеру су наведена и места где су живели, као што су град Ниш и село Трнава.⁵³ На самом почетку пописа забележен је канал повезан са доњим током реке Нишаве, у чијој су се близини налазила два села – Доњи Бубањ и Доње Међурово. У ова два села евидентирано је 24 узгајивача хришћанске вероисповести који су били ангажовани на пиринчаним пољима, при чему је у селу Доњи Бубањ пописано 10 лица, а у селу Доње Међурово 14.⁵⁴ Дефтер из времена владавине Селима I (1512–1520), такође бележи присуство узгајивача пиринча у овим селима, са 10 лица у Доњем Бубњу и 12 у Доњем Међурову.⁵⁵ Упоредивањем података из дефтера из 1516. и 1536. године, уочава се да се поједина иста имена јављају у оба пописа,

⁴⁸ A. Shopov, "Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans", 177.

⁴⁹ Душанка Бојанић, „Ниш до Великог рата 1683.”, *Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Градина и Просвета, Ниш, 1983, 165–166.

⁵⁰ BOA, TTD 187, 71.

⁵¹ Исто, 72.

⁵² Исто, 71.

⁵³ Исто, 73.

⁵⁴ Исто, 70–71.

⁵⁵ BOA, TTD 1007, 432, 464–465.

затим су у дефтеру из 1536. године евидентирани и синови особа пописаних у претходном периоду, што није изненађујуће јер су та задужења била наследна. Поред овог континуитета, забележена су и нова лица, што указује на проширење радне снаге. Насељавање узгајивача пиринча у овим селима почетком XVI века није било случајно, већ је представљало део стратешког плана за испитивање могућности узгајања пиринча у доњем току Нишаве, у близини њеног ушћа у Јужну Мораву. Како су резултати показали да је подручје изузетно погодно за ову делатност, успостављен је систем за наводњавање пиринчаних поља, чиме је отпочела организована производња. Разграната структура у организацији производње пиринча, досељавање великог броја стручних лица, као и изградња нових система за наводњавање указују на намеру османске државе да трансформише Нишку котлину у важан регион за производњу пиринча.

Током тридесетих година XVI века узгој пиринча проширио се на неколико локација у Нишкој котлини. Према подацима из дефтера из 1536. године, приход од пиринчаних поља која су се наводњавала каналима реке Нишаве износио је 66 *мудова* и 13 *килица*, што је држави донело 20.000 акчи. Приход са поља у близини реке Кутине, која су користила воду из канала који се налазио у селу Бања Кутина, износио је 950 *килица*, вредних 14.250 акчи. Пиринчана поља у близини реке Јелашнице, која су се наводњавала каналима из села Јелашнице и Бање, остваривала су принос од 550 *килица*, што је одговарало приходу од 8.250 акчи. Додатно је забележен приход од 500 *килица* пиринча, вредан 7.500 акчи, али због оштећења дефтера локацију ових поља није могуће идентификовати. Цена једне *килице* пиринча у том периоду порасла је у односу на претходне године и износила 15 акчи.⁵⁶ Сабирањем расположивих података долази се до закључка да је укупна количина узгајаног државног пиринча у Нишкој котлини износила 66 *мудова* и 2.013 *килица* (око 42.000 кг), док је приход износио приближно 50.000 акчи, што представља врло мало повећање у односу на почетак XVI века. Овај износ представља само део забележеног прихода, с обзиром на то да поједине стране дефтера из 1536. године нису сачуване. Ипак, могуће је претпоставити да укупни приходи у том периоду нису знатно премашивали наведени износ. Имајући у виду изградњу нових канала за наводњавање пиринчаних поља у нишкој регији, као и постављање нових воденица за прераду пиринча, уз значајно повећање броја стручних лица, може се закључити да реформе уведене у том периоду још увек нису дале пун ефекат.

Историјски извори указују на то да Нишка нахија није била једини регион обухваћен реформама у узгајању пиринча током прве половине XVI века. У области реке Ресаве, најдуже десне притоке Велике Мораве, култивација пиринча успостављена је у периоду између 1516. и 1530. године.⁵⁷ Према подацима из дефтера из 1536. године, на пиринчаним пољима у близини ове реке било је запослено 39 узгајивача пиринча муслиманске вероисповести, док је очекивани приход са ових поља износио 22.500 акчи. У наставку пописа, поред имена села, које је у дефтеру избрисано, забележена је одредница

⁵⁶ BOA, TTD 187, 70–73.

⁵⁷ D. Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", 242.

челѿук (*çeltük*). Сви становници овог села били су хришћани, али у попису није уписан приход од пиринча за ово село, што указује на то да је производња тек требало да буде покренута.⁵⁸ Гајење пиринча је до 1536. године било успостављено у нахијама Петруш, Бован, Крушевац и Загрлата у оквиру Крушевачког санцака.⁵⁹ Ови подаци показују да је држава током двадесетих и тридесетих година XVI века спровела планску реформу у области узгајања пиринча на територији Смедеревског и Крушевачког санцака, односно у долинама најзначајнијих река тог подручја. Сличан механизам успостављања културе пиринча на Балкану, османска држава је спроводила крајем XIV и почетком XV века. Бирајући места погодна за производњу ове пољопривредне културе, држава је у селима у близини река, на алувијалним теренима, насељавала узгајиваче пиринча из Анадолије, где је у неким случајевима вероватно мењала стара имена места у *Челѿукчијан*.⁶⁰ У раним годинама успостављања османске власти, пиринач је имао кључну улогу као важан извор енергије за османску војску током дугих војних похода. Поред тога, био је значајан део исхране новонасељене османске администрације и локалног становништва у тек освојеним подручјима. Имајући у виду раније стратегије насељавања узгајивача пиринча, које су биле тесно повезане са ширењем османске власти на Балкану, може се претпоставити да је реформа из двадесетих и тридесетих година XVI века настала у контексту освајања Београда 1521. године и припрема за даља освајања на северу. У овом процесу, пиринач је поново играо значајну улогу, као важна пољопривредна култура за снабдевање војних и административних структура османске државе.

Спроведене реформе у области узгајања пиринча на подручју Смедеревског и Крушевачког санцака током XVI века имале су двоструку сврху. Прва сврха била је обезбеђивање исхране османској војсци која је користила руту пролазећи кроз долине река у којима се пиринач узгајао. Једна султанова наредба из 1566. године показује да је нишки кадија био задужен за организовање прикупљања хране за османску војску, која је током војног похода требало да одседне у околини Ниша.⁶¹ Друга сврха било је снабдевање војске, администрације и становништва у новоосвојеним територијама преко река Саве и Дунава. Значајно ширење османске државе на територију некадашње Српске деспотовине и Краљевине Угарске било је испраћено присилним (*sürgün*) и добровољним пресељењем муслиманског и хришћанског становништва на новоосвојене територије. Најранији сачувани попис османског Београда, датиран у 1536–1537. годину, указује да су сви пописани муслимани били досељеници. Слично томе, попис Будима из 1546. године бележи да су одређени досељеници потицали из градова као што су Једрене, Видин и Пловдив.⁶² Млетачки посланик, пролазећи кроз Ниш 1580. године,

⁵⁸ BOA, TTD 187, 88–89.

⁵⁹ D. Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", 245.

⁶⁰ А. Шопов, „Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров”, 14.

⁶¹ 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565–1566)* II, ed. Hacı Osman Yıldırım et al., T. C. Basbakanlık Devlet Arşivleri, Ankara 1994, 245.

⁶² Grigor Boykov, *Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th–17th Centuries)*, Austrian Academy of Sciences, Vienna 2024, 193–197.

забележио је да су кола, која су вукла по два бивола, превозила пиринач за Угарску.⁶³ Такође, Олга Зиројевић, проучавајући дефтер прихода и расхода дефтердара Румелије из 1584. године, приметила је да се сав пиринач из Србије носио колима за Београд и даље за Угарску.⁶⁴

Историјски извори из друге половине XVI века указују на повећање обима производње пиринча у нишкој регији током тог периода. Дефтер из 1564. године показује да је дошло до пораста броја муслиманског становништва у граду Нишу ангажованог у производњи пиринча. У попису је евидентирано 12 лица укључених у ову делатност, од којих су двојица били организатори (*reis*).⁶⁵ Подаци из пописа закупа државних прихода (*mukātaa defterleri*) из друге половине XVI века додатно потврђују успех реформи спроведених двадесетих и тридесетих година тог века, с обзиром на то да су приходи од производње пиринча у нишкој регији значајно порасли. Пиринчана поља Нишког кадилука била су део муката система који је функционисао тако што би појединац или група лица закупили државна пиринчана поља, убирали приходе од њих, а заузврат плаћали договорену суму новца државној управи. Уговори у оквиру овог система обично су трајали три године, а право закупа добијала би страна са највишом понудом током надметања.⁶⁶ У пракси, право закупа обично су добијала најутицајнија лица. Пиринчана поља у долинама река у околини Ниша (*Enhar-ı Niş*) најчешће су била издавана са пиринчаним пољима у околини Параћина, као и са приходима од воскарница (*şemhane*) Крушевачког и Смедеревског санџака. У периоду између 1573–1575. године, трогодишњи закуп ове мукате износио је 1.999.410 акчи, од чега је 1.600.700 акчи било посвећено закупу пиринчаних поља у околини Ниша.⁶⁷ Ови подаци указују на то да су пиринчана поља у околини Ниша доносила убедљиво највећи приход у поређењу са осталим закупима у наведеном муката дефтеру. За период који је почињао 1583. године, приход од овог закупа износио је 1.490.256 акчи.⁶⁸ За период од 1605. године приход од пиринчаних поља из региона Ниша и Параћина за трогодишњи период износио 1.400.500 акчи.⁶⁹ Поређења ради, у областима Пловдива, и Бургаса 1615. године муката од производње пиринча износила је 4.000.000 акчи.⁷⁰ Подаци из дефтера закупа прихода из 1588–1589. године показују да је из Пловдива 166 *мудова* (око 25.000 кг) пиринча послато у владареву кухињу у Истанбул, док је додатних 1.067 *мудова* (163.000 кг) продато на тржишту за 1.538.438 акчи.⁷¹ Такође, муката пиринчаних поља у околини Темишвара

⁶³ Petar Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka: Dnevnic i putovanja mletačkih poslanstava u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.”, *Rad JAZU* 124 (1895), 84.

⁶⁴ Олга Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)”, *Зборник Историјског музеја Србије* 7 (1970), 58.

⁶⁵ Österreichische Nationalbibliothek, MXT 632, 180.

⁶⁶ D. Amedoski, “Introduction of Rice Culture in the Central Balkans”, 249.

⁶⁷ BOA, Maliyeden Müdevver Defteri (даље: MAD) d. 654, 248.

⁶⁸ BOA, MAD d. 312, 92.

⁶⁹ BOA, MAD d. 864, 2.

⁷⁰ H. İnalçık, “Rice Cultivation And The Çeltükçi–Re’aya System In The Ottoman Empire”, 138.

⁷¹ A. Shopov, “Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans”, 177.

1583. године износила је 1.200.000 акчи.⁷² Узимајући у обзир да је регион Пловдива био најзначајнији произвођач пиринча на османском Балкану, као и да је Темишвар био врло значајан град у Османском царству, може се закључити да је Нишка котлина постала један од важнијих центара за производњу пиринча, прелазећи оквире локалних потреба. Извори који указују на то да се један део произведеног пиринча у нишкој регији допремао у Угарску, потврђују да су реформе које је спровела османска држава у производњи пиринча на простору Смедеревског и Крушевачког санџака биле део ширег плана експанзије и интеграције новоосвојених територија на Балкану и у Централној Европи.

Пиринач није био значајан само као ресурс за снабдевање османске престонице, исхрану војске и локалног становништва, већ и као средство за ширење комерцијалне производње и трговине. Од најранијих дана успостављања османске власти на Балкану, држава је омогућавала продају земље османским званичницима и војним управницима, који су те поседе укључивали у своје верске добротворне установе – вакуфе. Кроз вакуфе, представници владајуће елите инвестирали су у развој пољопривреде, што је резултирало успоном комерцијалне пољопривредне производње на земљиштима под њиховом управом.⁷³ Дефтер из 1498. године сведочи о томе да је ова пракса започета већ у другој половини XV века, када су представници османске војне управе улагали у производњу пиринча.⁷⁴ Присуство пиринчаних поља у оквиру вакуфа у нишкој регији имало је дубоке импликације на економске и друштвене односе, док је уједно значајно утицало на трансформацију животне средине.

Први вакуф у нишкој области био је у власништву Али-бега, истакнутог акинџијског заповедника, чији су приходи били намењени издржавању замије коју је подигао у Нишу. Пиринчана поља која су била део вакуфа Али-бега наводњавана су каналима на реци Нишави. Према подацима из дефтера, приходи од шест каменова воденица на Нишави, које су радиле током целе године, износили су 200 *лукна* или 3.800 акчи. Наводи се да је пиринач на овим пољима сејан сопственим средствима, уз годишње засађивање од два *муда*. Подаци из дефтера указују да је принос са ових поља износио 20 *мудова* (око 5.000 кг), при чему је свака *килица* била процењена на 10 акчи. Укупан приход овог вакуфа крајем XV века био је процењен на 4.000 акчи.⁷⁵ Након смрти Али-бега, производња пиринча у оквиру његовог вакуфа наставила је да се одржава и развија. Иако је османска држава у том периоду настојала да ограничи утицај традиционално моћних војничких породица, производња пиринча на вакуфским земљиштима ове породице бележила је константни раст.⁷⁶

⁷² Sadık Müfit Bilge, "XV.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Çeltik Tarımı (Mülkiyet İlişkileri, Üretim, Teknikler, Çevresel Etkiler)", *İnalcık ve Oğuzoğlu Anısına Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Cumhuriyet Türkiye'sine Yalakova'dan Yalova'ya II*, Ekin Yayınevi, İstanbul 2024, 176.

⁷³ A. Shopov, "Cities of Rice: Risiculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans", 175–178.

⁷⁴ BOA, TTD 27, 140–141.

⁷⁵ BOA, TTD 27, 140.

⁷⁶ Mariya Kiprovskaya, "The Mihaloğlu Family: Gazi Warriors and Patrons of Dervish Hospices", *Osmanlı Araştırmaları* 32 (2008), 222.

Али-бег је оставио пет синова, од којих су неки заузели значајне политичке положаје у Османском царству. Мехмед-бег, на пример, именован је за санџак-бега Босне 1517.⁷⁷ Политички утицај ове породице у првој половини XVI века свакако је допринео развоју њихових економских активности. Према подацима из дефтера из 1516. године, приходи од пиринча у вакуфу Али-бега забележили су смањење са 20 на 18 *мудова* (око 4.500 кг), али је укупна вредност прихода благо порасла, захваљујући повећању цене пиринча почетком XVI века, те је износила 4.240 акчи. Истовремено, приходи од воденица на реци Нишави порасли су са 3.800 на 5.500 акчи.⁷⁸ У наредним деценијама, приходи са ових поседа бележе значајан раст. Пописи вакуфа Смедеревског санџака указују да је принос пиринчаних поља у оквиру вакуфа Али-бега достигао око 40 *мудова* (око 10.000 кг), са укупном вредношћу од нешто више од 10.000 акчи.⁷⁹

Међу значајним поседима на којима се узгајао пиринач на Балкану истиче се вакуф Сулејман-паше, чији су приходи били намењени одржавању његове џамије у Једрену. Хадим Сулејман-паша и његови наследници посвећивали су значајну пажњу узгоју пиринча широм Балкана. У околини Једрена, вакуф Сулејман-паше користио је плаћену радну снагу (*irgad*) у производњи пиринча, са дневним надницама које су 1490. године износиле од 3 до 4 акче.⁸⁰ Пиринчана поља у околини Ниша била су само један део ове верске задужбине, која је доносила огромну зараду. Сулејман-паша препознао је стратешки значај Нишке котлине за узгој пиринча. Према подацима из дефтера, од локалног спахије са тапијом преузео је део напуштеног шумског земљишта, које је раскрио и припојио свом вакуфу. На овом подручју, познатом као мезра Црна Бара, узгајање пиринча било је дозвољено искључиво на месту раскрчене шуме.⁸¹ Сам назив *Црна Бара*, који може да означава мочвару, указује на изузетну погодност овог подручја за култивацију пиринча. Иако је тачна локација мезре Црна Бара непозната, претпоставља се да је била у близини села Курвин Град, јужно од Ниша и у непосредној близини реке Јужне Мораве. Пиринчана поља вакуфа Сулејман-паше наводњавана су системом канала и воденица из села Курвин Град, Брзи Брод и Врежина.⁸² Курвин Град, смештен у близини Јужне Мораве, вероватно је користио водене ресурсе ове реке, док је село Брзи Брод, на реци Нишави, било познато као повољна локација за узгој пиринча. Врежина, која се односила или на Доњу или на Горњу Врежину, или је обухватала оба ова села, налазила се источно од Ниша, такође уз реку Нишаву. Сулејман-паша и његови наследници до времена израде дефтера из 1498. године проширили су своје пиринчане поседе на десну обалу Нишаве, те изградили инфраструктуру за контролу водених ресурса кроз успостављање канала за наводњавање. Дефтер

⁷⁷ MİHALOĞULLARI: Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde ve Rumeli'nin fethinde yararlılık gösteren akıncı ailesi. Доступно на: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihalogullari>. Приступљено: 21. 1. 2025.

⁷⁸ BOA, TTD 1007, 535.

⁷⁹ Срђан Катић, Урош Урошевић, „Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године”, *Мешовиџа љапа* (*Miscellanea*) 36 (2015), 61.

⁸⁰ H. İnalçık, “Rice Cultivation And The Çeltükçi-Re'aya System In The Ottoman Empire”, 113.

⁸¹ BOA, TTD 27, 140–141; М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, н. д., 146.

⁸² BOA, TTD 27, 141.

из времена владавине Мурата III (1574–1595) бележи шест села чије је становништво било задужено за изградњу и одржавање брана у оквиру вакуфа Сулејман-паше.⁸³

Крајем XV века приходи овог вакуфа износили су 1.330 акчи од воденица у наведеним селима и 12.000 акчи од производње пиринча, што је одговарало количини од 60 *мудова* (око 15.000 кг), при чему је свака *килица* била процењена на 10 акчи.⁸⁴ Према подацима из дефтера из 1516. године, приходи од воденица и канала су се удвостручили, достигавши 3.396 акчи, иако број канала није повећан.⁸⁵ Иако у дефтеру из 1516. године недостају подаци о приходима од пиринча, попис вакуфа из 1530. године показује значајан раст производње пиринча током времена. У том периоду приходи су износили 16.910 акчи, са вредношћу од 12 акчи по *килици*, што одговара количини од 1.409 *исџанбулских килица* или приближно 70 *мудова* (око 18.000 кг).⁸⁶ Ови подаци указују на све већи економски значај овог вакуфа у оквиру привреде Нишке котлине током XVI века, што се огледало у повећавању прихода од производње пиринча, затим јачању контроле над воденим ресурсима и све већем ангажовању људских капацитета у његовој организацији и одржавању.

Поред тога што је пиринач у већим количинама узгајан на државним и вакуфским поседима, његовом производњом су се бавили и поједини пољопривредници из града Ниша и околних села. Крајем XV века, према подацима из дефтера, муслиманско становништво Ниша је на име *ушуре* плаћало 400 акчи, што је одговарало количини од 40 *килица* пиринча.⁸⁷ У истом периоду, становници села Курвин Град такође су узгајали пиринач и на име *ушуре* плаћали 1.400 акчи, што је износило 140 *килица*. У дефтеру из 1498. године наведено је да су мештани Курвиног Града имали право коришћења усева на подручју мезре Црна Бара за своје потребе.⁸⁸ Слично томе, становници села Јелашнице плаћали су 450 акчи што је одговарало количини од 45 *килица* пиринча, док су мештани Брзог Брода плаћали 410 акчи, што је одговарало количини од 41 *килице*.⁸⁹ У селу Бања Кутина, приходи од *ушуре* износили су 150 акчи или 15 *килица*, а у селу Бања 270 акчи или 27 *килица*.⁹⁰ Почетком XVI века, становници ових истих села наставили су да узгајају пиринач, а њихова производња је бележила раст.⁹¹ Ови подаци указују на то да су се сељаци укључивали у производњу пиринча на истим теренима где је држава већ имала своје плантаже. Вероватно је држава подстицала култивацију на неупотребљаваним, али погодним земљиштима, што је резултирало постепеним повећањем производње.

Тридесетих година XVI века, становници села Трнава почели су са узгојем пиринча плаћајући на име *ушуре* 150 акчи.⁹² Ранији пописи показују

⁸³ TKGM, TADB, TTD 166.

⁸⁴ BOA, TTD 27, 140–141.

⁸⁵ BOA, TTD 1007, 535.

⁸⁶ С. Катић, У. Урошевић, н. д., 52.

⁸⁷ BOA, TTD 27, 5.

⁸⁸ Исто, 46–47.

⁸⁹ Исто, 71–72, 90–91.

⁹⁰ Исто, 94–95, 128–129.

⁹¹ BOA, TTD 1007.

⁹² BOA, TTD 187, 78–79.

да су у овом селу живели само хришћани и да се пиринач није узгајао.⁹³ Међутим, у овом периоду попис указује на присуство осам муслиманских породица, од којих је један представник означен као старешина челтугџија (*reis-i çeltuk*). Поред тога, два становника села била су запослена на државним плантажама, иако због оштећења дефтера није могуће утврдити локацију тих плантажа нити реку која их је наводњавала.⁹⁴ Дефтер из периода владавине Мурата III бележи два нова села у којима се становништво бавило узгојем пиринча. У селу Милачовци, чија тачна локација није позната, сељаци су плаћали 180 акчи на име *ушуре*, док је бројка 6, уписана у попис, вероватно представљала 6 *килица*, што сугерише да је цена једне *килице* износила 30 акчи.⁹⁵ У другом селу, које није могуће идентификовати, пиринач су узгајали и хришћани и муслимани, а *ушур* је износио 100 акчи за 5 *килица*, што указује на цену од 20 акчи по *килици*. У овом селу је пописано пет муслиманских породица, од којих су четири чинили конвертити.⁹⁶

ПРОИЗВОДЊА ПИРИНЧА У ИЗМЕЊЕНИМ КЛИМАТСКИМ УСЛОВИМА МАЛОГ ЛЕДЕНОГ ДОБА И ТРАНСФОРМАЦИЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ НИШКЕ КОТЛИНЕ

Државна политика која је подразумевала константно ширење пиринчаних поља, изградњу нових канала за наводњавање, млинова и брана, сечу шума, уз интересе вакуфа, значајно је утицала на преобликовање животне средине Нишке котлине, као и на промену менталитета људи и њиховог схватања односа човека и природе у другој половини XVI века.

Стручна литература углавном се слаже да су средином XVI века, са почетком климатских промена повезаних са *Малим леденим добом*, настали повољни услови за узгој пиринча. Фарук Табак (Faruk Tabak) истиче да су климатски услови тог периода били нарочито погодни за културе зависне од водених ресурса, попут пиринча и памука.⁹⁷ Новија истраживања показују да је у северном делу Егејског мора током *Малој леденој доба* дошло до повећања влажности ваздуха.⁹⁸ Теза о „влажном” *Малом леденом добу* у овом делу Медитерана односи се и на Нишку котлину, која је била под утицајем климе Егејског мора. Ови измењени климатски услови погодовали су државној политици која је подстицала ширење пиринчаних поља. С друге стране, једна од карактеристика *Малој леденој доба* били су и екстремни климатски услови који су почели да се бележе од средине XVI века у Југоисточној Европи.⁹⁹

⁹³ BOA, TTD 1007, 517.

⁹⁴ BOA, TTD 187, 78–79.

⁹⁵ TKGM. TADB, TTD 166, 321.

⁹⁶ Исто, 328.

⁹⁷ Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2008, 29.

⁹⁸ Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, “Searching for the ‘Little Ice Age’ Effects in the Ottoman Greek Lands: The Cases of Salonica and Crete”, *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*, White Horse Press, New York 2019, 21.

⁹⁹ Özlem Sert, “Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th and 19th Centuries and Its Potential for Climate Research”, *Journal of Environmental Geography* XIV, 1–2 (2021), 8.

Историјски извори сведоче о великим поплавама, оштрим зимама и сушама, које су негативно утицале на економију и животну средину. Примера ради, 1565. године у Једрену и Софији забележене су велике поплаве и обилне снежне падавине.¹⁰⁰ На основу свега наведеног, *Мало легендо доба* може се описати као период нестабилних температура и непредвидивих временских услова.¹⁰¹

Једна државна наредба из 1572. године наводи да су делови брана на реци Топлици, које су штитиле пиринчана поља, претрпели оштећења, што је онемогућило пољопривредне активности и нанело штету државној благајни (*Niğ enharisından Toplica nam Çeltük nehrinin bendi bozulmak ile ziraat olunmayup Padişahiye zarar mürettep olduğu*).¹⁰² У наставку се наводи да је рестаурација оштећених брана била скоро завршена пре зиме, али је изливање воде током зиме поново проузроковало њихово рушење. Сељаци задужени за одржавање брана изјавили су да, упркос поправкама, трајност брана остаје неизвесна, јер би се могле поново урушити услед изливања река током пролећних поплава (*nehrin tuğyanından, yine münhedim olup*).¹⁰³ Одржавање брана и канала било је неопходно сваке године, пре зиме, како би се спречило изливање река и оштећење система за наводњавање и воденица, чија је поправка и изградња била веома скупа. За поправку и одржавање ових постројења најчешће су били задужени узгајивачи пиринча.¹⁰⁴ Након жетве, која се обично завршавала у септембру, они су преостали део године проводили на пиринчаним пољима, где су обављали неопходне поправке брана и канала. Међутим, подаци из дефтера за Нишки кадилук из времена владавине султана Мурата III, који је највероватније настао у периоду између 1574. и 1578. године,¹⁰⁵ указују на постојање посебне групе локалног становништва (*bendeciyan*) задужене искључиво за одржавање брана. Разлози њи-

¹⁰⁰ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, 138–139.

¹⁰¹ E. Kolovos, P. Kotzageorgis, н. д., 21.

¹⁰² Овај документ издат 13. маја 1572. године (29 Zilhicce 979) био је упућен кадији Прокупља и објављен је и преведен на српски језик од стране Драгана Амедоски. Вид.: Д. Амедоски, „Узгајање пиринча на Топлици”, *Белојаланачки зборник* 3 (2007), 142–143.

¹⁰³ BOA, Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (даље: DVNSMHM) d. 10, 72.

¹⁰⁴ H. İnalcık, “Rice Cultivation And The Çeltükçi-Re’aya System In The Otoman Empire”, 82.

¹⁰⁵ Иако је овај дефтер дуго коришћен у историографији, његов тачан датум настанка није прецизно утврђен, при чему једини поуздани хронолошки оквир пружа тугра султана Мурата III на његовој уводној страници, сведочећи о томе да је документ састављен током његове владавине (1574–1595). Међутим, на основу информација о животу Хамза-бега, једне од најбогатијих и најутицајнијих личности у Нишу у другој половини XVI века, може се прецизније одредити време настанка овог извора. На основу података из дефтера може се закључити да је Хамза-бег поседовао неколико читлука у околини Ниша, од којих је посебно значајан био онај у којем су били пописани робови. У дефтеру се његово име јавља уз одреднице *ibn-i, merdüm-i*, или *Bey*, које су биле коришћене за истакнуте чланове локалне заједнице и указивале су на висок друштвени статус. Посебно је значајно што се у овом дефтеру његово име нигде не појављује уз *merhum-i*, што је углавном у османској администрацији била пракса за означавање недавно преминулих важних особа. Из овога се може закључити да је он био жив у тренутку када је дефтер настао. Један од кључних извора за утврђивање датума настанка овог дефтера јесте путопис немачког дипломате Стефана Герлаха, који је 1578. године прошао кроз Ниш и забележио да се у граду налази турбе Хамза-бега, који је недавно преминуо. Овај податак показује да је Хамза-бег умро пре 1578. године. С обзиром на то да је султан Мурат III ступио на престо 1574. године, а да је Хамза-бег у време састављања дефтера још увек био жив, може се закључити да је овај документ настао у периоду између 1574. и 1578. године.

ховог ангажовања могу се објаснити на основу поменуте државне наредбе из 1572. године. Наиме, у овом извору се наводи да су поједини становници одређених села у оквиру Нишког кадилука традиционално били задужени за одржавање брана које су штитиле пиринчана поља, те су за ту службу били ослобођени ванредних намета (*tekâlif-i őrfiyye*). Из документа се може закључити да је држава укинула повластице додељене становништву задуженом за ту службу, што је изазвало њихову претњу напуштањем својих обавеза уколико поново не буду били ослобођени овог пореза. Државна наредба такође је налагала да кадија, уз помоћ стручних лица, спроведе истрагу како би се утврдило да ли изабрани сељаци и даље учествују у одржавању брана и да ли је потребно ангажовање нових радника у случају да постојећи број није био довољан. На крају, у извору се наводи да је потребно проценити да ли би поправка оштећених брана била економски исплатива за државу.¹⁰⁶ Подаци из дефтера из времена владавине султана Мурата III показују да је пописано десет села чији су становници били задужени за изградњу, обнову и одржавање брана на државним пиринчаним пољима. Хришћанско становништво села Сечанице, Горњи Комрен, Стари Ефлак, Средња Кнежица, Горња Кнежица и Чечина било је задужено за одржавање брана на реци Топлици.¹⁰⁷ Хришћани из села Горња Малча, Доња Малча и Поповац били су задужени за одржавање брана на Кутинској реци, док је становништво села Паљина било задужено за бране на Топоничкој реци.¹⁰⁸ Поред тога, становници шест села у оквиру Нишког кадилука били су посебно задужени за одржавање брана које су припадале вакуфу Сулејман-паше и били су уписани на два начина: *An Bendeciyan Nehr-i Süleyman Paşa* и *An Bendeciyan Süleyman Paşa*.¹⁰⁹ Међутим, на основу података из дефтера није могуће са сигурношћу утврдити да ли су сви пописани становници села обављали исту службу или је та обавеза била ограничена на одређени део пописаних лица. На основу расположивих података, чини се да пописано становништво није било ослобођено ванредних пореских обавеза, што указује да поменута петиција није дала резултате. Дефтер изричито наводи да су пореске олакшице биле одређене искључиво становницима села који су били ангажовани у храњењу куирских коња и обављању службе чувара планинских пролаза и путева, односно дербенџијама.¹¹⁰ Изградња брана током овог периода могла је бити подстакнута учесталим кишама и повећањем речних токова, карактеристичних за климатске услове *Малој леденој доба*. Појава посебне групе становништва задужене за одржавање брана у овом периоду може се тумачити и као одговор османске државе на измењене климатске услове. Као што се из поменуте државне наредбе може видети, упркос поправкама, стабилност брана је остала неизвесна, што може сугерисати да су ранији механизми одржавања брана били довољни у стабилнијим климатским условима, али да је у другој половини XVI века било неопходно укључити додатно становништво како би се одговорило на изазове учесталих зимских и пролећних поплава.

¹⁰⁶ BOA, DVNSMHM d. 10, 72.

¹⁰⁷ TKGM. TADB, TTD 166, 295, 306–309, 312, 322.

¹⁰⁸ Исто, 302, 325–326, 328–329.

¹⁰⁹ Исто, 296, 299–300, 305, 317, 326.

¹¹⁰ Исто, 293, 299–300.

Османска држава подстицала је приватне иницијативе усмерене на презимање напуштених и необрађених површина, с циљем њихове трансформације у продуктивно пољопривредно земљиште.¹¹¹ Многи појединци су, у складу са овом политиком, крчили шуме и на тим местима започели узгој пиринча. Државни и вакуфски интереси у производњи пиринча значајно су допринели трансформацији животне средине Нишке котлине. Крчење шумског покривача из основа је мењало пејзаж котлине, а истовремено је утицало и на повећану учесталост и интензитет поплава, које су забележене у историјским изворима током друге половине XVI века. Такође, изградња система за наводњавање пиринчаних поља и брана, који су се налазили у државном власништву или у оквиру поседа вакуфа, имала је значајан утицај на животну средину Нишке котлине. Ови инфраструктурни пројекти трансформисали су токове река Нишаве, Јужне Мораве и њихових притока. Преусмеравање природног тока река често је могло да изазове поплаве, укључујући и у самом граду Нишу. Свест о могућности таквих последица била је присутна и међу османским властима, што илуструје забринутост изражена 1655. године у вези са наводњавањем одређених пољопривредних култура на обалама реке Тунце од стране становника града Једрена, које су доводиле до поплава у граду.¹¹²

Путописци који су пролазили кроз Нишку котлину оставили су драгоцене описе специфичног изгледа њених појединих делова. Корнелије Дуплиције Шепер (Cornelis Duplicius de Schepper), члан аустријске делегације, приликом проласка поред Ниша 1533. године забележио је да град лежи у равници, са једне стране окружен високом гором, а са друге мочварама и блатом.¹¹³ Каснији извештаји, попут једног немачког путописца, такође члана аустријске делегације који је кроз Ниш пролазио у другој половини XVI века, описују ово подручје као испуњено бројним мочварама и блатом.¹¹⁴ Француски анонимни путописац, 1621. године описује како је на излазу из града ушао у мочварну равницу окружену планинама, у којој у изобиљу расте црвени пиринач. Називи многих села која садрже реч „бара”, забележена у опширним пописима, указују на могући мочварни карактер ових насеља. Мочварна подручја била су погодна за узгој пиринча, али и за гајење трске. Османски попис из 1516. године који бележи узгајање трске у селу Горњи Бубањ, док су у суседном селу, у истом попису, забележени *куреџије*, радници ангажовани на пиринчаним пољима.¹¹⁵ Дефтер из периода владавине Мурата III наводи производњу трске у неидентификованом селу на реци Јужној Морави, где су такође живеле *куреџије*.¹¹⁶ Још једно село, у коме је такође забележено узгајање трске, идентификовано је као Блатница (данашња Чамурлија северно од Ниша), и највероватније је добило име по мочварном подручју које га је окруживало.¹¹⁷ Гајење трске било је нераздово-

¹¹¹ H. İnalçık, “Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re’aya System in the Ottoman Empire”, 71.

¹¹² A. Shopov, “Cities of Rice: Risciculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans”, 178.

¹¹³ Т. Поповић, н. д., 176–177.

¹¹⁴ D. Amedoski, “Introduction of Rice Culture in the Central Balkans”, 243.

¹¹⁵ BOA, TTD 1007, 455–456.

¹¹⁶ TKGM. TADB, TTD 166, 334–335.

¹¹⁷ Исто, 306.

живо повезано са мочварним подручјима Нишке котлине, која су истовремено пружала оптималне услове за успешну култивацију пиринча. Поред природних мочвара које су карактерисале Нишку котлину, пиринчана поља, потопљена водом почетком лета, додатно су појачавала утисак мочварног предела на путописце који су пролазили кроз овај регион током јуна. Потопљени терени засађени пиринчем, уз високе летње температуре и влажност ваздуха, стварали су неповољне услове за живот становништва. Наредба османских власти упућена кадији Пловдива открива да је „лош ваздух” у граду изазивао грозницу код становника, што је приписивано пиринчаним каналима у околини. Османска градска елита је, према „старом обичају”, лети напуштала Пловдив и одлазила у планинске пределе.¹¹⁸ Вероватно је сличан обичај постојао и међу становницима Ниша, подстакнут летњим епидемијама заразних болести попут маларије (*sitma*), коју су преносили комарци настањени у мочварама. Маларија је у појединим случајевима доводила до потпуног напуштања села.¹¹⁹ Ови подаци указују на велики утицај културе пиринча на животну средину Нишке котлине. Називи места, извештаји путописаца, подаци о гајењу трске и пиринча, као и постојању канала и брана, сведоче о једном измењеном екосистему Нишке котлине, где су у мочварним подручјима заједно опстајали радници, пиринач, комарци и трска.

ЗАКЉУЧАК

Интеграција и ширење културе пиринча у Нишкој котлини током османског периода представља сложену и динамичну интеракцију између аграрних, економских, друштвено-политичких и еколошких фактора. Успостављање производње пиринча у овом региону започето у раним фазама османских освајања, довело је до постепене трансформације животне средине, што је обухватало сечу шума, ширење пиринчаних поља, изградњу система за наводњавање, брана и воденица. Пресељавање стручних лица за производњу пиринча, увођење технолошких иновација и растуће интересовање верских задужбина за развој ове гране пољопривреде значајно су утицали на преобликовање друштвених и економских односа у нишком региону. Реформе у организацији производње пиринча које је Османско царство спровело током двадесетих и тридесетих година XVI века одиграле су кључну улогу у повећању обима производње и трансформацији животне средине Нишке котлине. Истовремено, ови процеси били су тесно повезани са снабдевањем војске, као и са интеграцијом новоосвојених територија на простору Балкана и Централне Европе.

Изградња брана, канала и система за наводњавање пиринчаних поља, уз истовремено крчење шума и мелиорацију неискоришћеног привредног земљишта, значајно су преобликовали токове Јужне Мораве, Нишаве и њихових притока. Ове промене имале су значајне последице на живот насеља

¹¹⁸ A. Shopov, “Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans”, 172.

¹¹⁹ D. Amedoski, “Introduction of Rice Culture in the Central Balkans”, 252.

која су се налазила у долинама ових река, а чије је становништво у великој мери зависило од водених ресурса. Штавише, свака опструкција и промена у нормалном току река значајно је увећавала ризик од поплава, што је представљало озбиљну претњу и за сам град Ниш.

Мало легено доба одиграло је двоструку улогу у производњи пиринча у Нишкој котлини. С једне стране, повећан обим падавина и виша влажност ваздуха, карактеристични за овај период, створили су повољне услове за ширење производње пиринча. Ове климатске промене одговарале су како државним, тако и интересима вакуфа, доприносећи трансформацији Нишке котлине у значајан центар за култивацију пиринча. С друге стране, нестабилни климатски услови, укључујући учестале зимске и пролећне падавине, често су доводили до угрожавања инфраструктуре неопходне за одржавање производње пиринча.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/3/26

Accepted: 2025/4/15

STEFAN STOJADINović, Ma, Teaching Assistant
State University of New York at Binghamton
Department of History
67 Washington St., Binghamton, NY 13902, USA
E-mail: stefanstojadinovic7@gmail.com

RICE CULTURE, ECONOMY AND ENVIRONMENT IN THE NIŠ VALLEY IN THE 15TH AND 16TH CENTURY

SUMMARY: The Ottoman conquest brought major changes to agricultural practices in newly acquired territories. Rice, previously either absent or minimally cultivated in most parts of the Balkans, emerged as one of the most important agricultural crops during the Ottoman period. Drawing on Ottoman archival sources this research traces the establishment and the development of risiculture as a key agricultural practice in the Niš Basin from the end of 14th century to the late 16th century. The study highlights reforms implemented by the Ottoman state in the 1520^s and 1530^s in rice production in the Sanjaks of Smederevo and Kruševac, emphasizing their crucial role in increasing agricultural production in the Niš region during the second half of the 16th century. These measures were closely tied to military supply needs during campaigns, while also supporting the administration and population in newly conquered territories across the Balkans and Central Europe. Waqfs also played a very important role in rice production within the Niš region. These charitable institutions expanded rice fields during the 16th century, took control of water resources and labor, and thus reshaped the economic and social dynamics of the Niš area. This paper also explores the environmental impact of rice cultivation in the Niš Valley. It argues that the construction of dams, canals, and irrigation systems, along with deforestation and the reclamation of wastelands, not only altered the courses of rivers such as the Nišava and South Morava but also significantly affected the populations of surrounding villages and the city of Niš. Particular emphasis is placed on the climatic changes during the “Little Ice Age”, which played a complex role in the region’s rice cultivation. On the one hand, increased rainfall and humidity created favorable conditions for rice cultivation, supporting state-led reforms and expanding paddy fields. On the other hand, the period also brought extreme weather events, such as harsh winters and frequent flooding,

which damaged the infrastructure necessary for cultivation. Of particular interest is a government order from 1572 which highlights the severity of these issues, documenting the destruction of dams by harsh winters and spring floods in the Niš region, which disrupted agricultural activities and caused financial losses to the state. This decree underlines the state's awareness of the fragility of rice cultivation infrastructure in the face of extreme weather conditions. It also underlines the essential role of local communities-particularly the Bendeciyan – who were responsible for the construction, maintenance, and repair of dams, and who played a vital role in the Ottoman authorities' efforts to mitigate these challenges.

KEYWORDS: Ottoman Empire, Niš Basin, risiculture, 15th–16th century

Др ЈЕЛЕНА ИЛИЋ МАНДИЋ, виши научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: jelena.ilic@iib.ac.rs

ОСНИВАЊЕ НАСЕЉА НА ПУСТАРИ БАШАИД 1777. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Насеље Башаид настало је на истоименој пустари досељавањем српске заједнице из Мале Кикинде 1777. У раду је осветљен контекст у коме је одлука о оснивању донета, као и детаљи процеса доношења одлуке – познати захваљујући низу сачуваних докумената који су испитивали разлоге и услове под којима је требало услишити молбу малокикиндске заједнице да се приближи другим насељима Кикиндског дистрикта. Иако је рад конципиран као студија случаја која обилује фактографским подацима, посматрајући га као прилог познавању историје епохе он тежи двојаком циљу. С једне стране доприноси познавању општих услова колонизације и поступка оснивања насеља, који средином друге половине XVIII века у Банату нису били реткост већ учестала појава (*Kolonisten-Dörfer*), а с друге стране, пружа детаљан увид у случај насељавања чији је актер била српска заједница, представљајући нетипично опсежну документацију о томе како су настајала села локалних народности (*National-Dörfer*). Оснивање Башаида је за непосредну последицу имало насељавање бугарске заједнице у напуштени атар Мале Кикинде и подизање села Ловрин, о чему ће такође бити речи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Башаид (*Bashaid*), Мала Кикинда, Ловрин, Темишварски Банат, XVIII век, насељавање

УВОД

Подаци о пресељењу општине Мала Кикинда на пустару Башаид и оснивању истоименог насеља, из неког разлога, остали су непознаница у досадашњој историографији. Чињеница је да тај догађај није расветљен ни у капиталном делу Васе Стајића о Кикиндском дистрикту из 1950. године, иако је оно извор готово свих сазнања која имамо о настанку те административне области 1774. године. У њему се поред чињенице да је „Башаид насељен 1777. становницима Мале Кикинде (потоњег Ловрина)”, наводи још свега

неколико података који одражавају конфузну представу о оснивању тог села.¹ Чини се да је забуна добрим делом настала због тога што су називи „Мала Кикинда – Башаид – Ловрин” у изворима неретко били у паралелној употреби и у одређеним моментима означавали исте топониме.² Унајкраће, Башаид је настао као последица двеју сукцесивних одлука, једне о иселјавању српске заједнице из Мале Кикинде, и друге, о насељавању бугарске заједнице у Малу Кикинду, под обновљеним именом Ловрин. Ти процеси су детаљно описани у документима који су настали у комуникацији вођеној између надлежних установа – у Великој Кикинди (магистрат Кикиндског дистрикта и царско-краљевски комесар при том магистрату), Темишвару (Земаљска администрација и Комисија за уређење провинције) и Бечу (Главна књиговодствена канцеларија Дворске коморе и Чешко-аустријска дворска канцеларија).³

Околности у којима је иницирано и реализовано пресељење становника Мале Кикинде у Башаид стекле су се на самом крају једне историјске епохе у Банату. Та епоха отпочела је 1718. године успостављањем аустријске управе и оснивањем хабзбуршке провинције прозване по њеном седишту – *Темишварски Банат*. Трајала је до окончања управе *Дворске коморе* у тој провинцији 1778/9. године, када су њени поседи већином уступљени приватним власницима и следствено члановима новоуспостављених угарских жупанија, Торонталске, Тамишке и Крашовске.⁴ Процес дезинтеграције коморске власти, међутим, потрајао је неколико деценија, а њени трагови су се очували и током XIX века. Ван жупанијских ингеренција, попут острва, опстали су *коморски* или *крунски дисџирикији*, Кикиндски у Банату и Потиски у Бачкој. Управо су Кикиндском дистрикту основаном 1774. године припадали и насеље Мала Кикинда и пустара Башаид. Након што је српска заједница напустила Малу Кикинду 1777. године њен атар је искључен из Кикиндског дистрикта, а доласком те заједнице на пустару Башаид статус је потоњој промењен у насеље истог дистрикта. Тако се у Кикиндском дистрикту, од његовог оснивања до укидања 1876, увек налазило десет насеља

¹ Васа Стајић, *Великокикиндски дисџирикији 1776–1876*, Матица српска, Нови Сад 1950, 24. Више података од наведених не налазимо ни у историјско-географској синтези: Душан Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века*, САНУ, Београд 1955, 89, нити у монографији: Миливој Рајков, *Историја трага Кикинде (до 1918. године)*, Историјски архив Кикинда, Кикинда 1968, 26.

² По фактографском приступу једној социо-економској теми из исте епохе, иако у вези с другим местом Кикиндског дистрикта и без икаквих додирних тачака, наш рад личи само на детаљни чланак посвећен буну у Врањеви исте, 1777. године: Миливој Рајков, „Буна у Врањеви 1777”, *Зборник за историју* (Матица српска) 3 (1971), 93–103.

³ У питању су установе које су у документима именоване као: *Grosskikindaer Magistrat*; *Kaiserliche- königliche Interims Commisarius*; *Bannater Landesadministration*; *Landes Einrichtungen Hof Commission*; *Kaiserliche-Königliche Cameral Haupt Buchhalterey*; *Böhmische und Österreichische Hof-Kanzley*.

⁴ Најпотпуније монографије о привредном и друштвеном развоју те провинције у коморској епохи XVIII века: Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, Oldenbourg, München 1967; Benjamin Landais, *Nations, privilèges et ethnicité. Le Banat Habsbourgeois, un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée*, Association Presses Universitaires de Strasbourg 2023.

која су успевала да очувају административни статус и у већој или мањој мери политичку аутономију у односу на институције Торонталске жупаније и њено седиште у Великом Бечкереку.⁵

Премештање становништва из Мале Кикинде ка Башаиду одвијало се, према томе, у оквиру *привилејованој коморској* Кикиндског дистрикта у првим годинама његовог постојања. Та административна област била је гарант аутономије за села са српском и православном популацијом, која су своју посебност осим на верским привилегијама темељила и на њиховој *милићарској* прошлости – заслугама конзервираним у традицији коју су баштинила од времена пресељења из развојачених крајишта на Тиси и Моришу, не тако давном периоду (1751–1753). Појава да се и након 1777. године још увек користио име Мала Кикинда уместо Башаид, такође представља одраз идентитетског поимања те традиције манифестоване у симболичкој транслокацији имена.⁶ Примера ради, у кварталним пописима десет насеља Кикиндског дистрикта из периода од краја 1776. до краја 1778. године, помиње се само име Мале Кикинде, не и Башаида.⁷ С друге стране, у попису Темишварске епархије из 1777. и 1797. године евидентирано је насеље Башаид, а не Мала Кикинда.⁸ О томе да је двојно име било у употреби и почетком XIX века, сазнајемо у *Друјој привилејији* Дистрикта из 1801. године сачуваној у потврдној верзији из 1817, где се међу насељима Дистрикта наводи и „Мала Кикинда иначе Башаид” (*Kiss-Kikinda alias Bassahid*).⁹

Интересантано је и питање односа власти према конкретном случају пресељења, па и питање *terminus post quem non* пресељења у Башаид. Све указује на то да су власти биле заинтересоване за узроке, услове реализације и финансијске аспекте пресељења, док је њихов интерес престајао одмах по решавању тих питања. Финансирање колонизације „из ерара” био је разлог због кога су оснивања немачких села (*Kolonisten-Dörfer*) била прилежно документована, за разлику од оснивања „националних села” (*National-Dörfer*), већинско присутних српских и румунских заједница које су самофинансирале своје насељавање. Количина сачуване документације о случају пресељења Мале Кикинде у Башаид, стога, представља својеврсни куриозитет. Захваљујући томе били смо у могућности да представимо детаље процеса настанка, како се показало, не само једног *националној* села у Темишварском Банату – српског Башаида, већ и бугарског Ловрина.

⁵ В. Стајић, *н. г.*, *passim*.

⁶ Јелена Илић Мандић, „Граничарско друштво и његове протонационалне идентитетске парадигме”, у: *Државно-правни оквири и осећање припадности: српски колективни идентитети у новом веку*, Б. Бешлин и др. (прир.), Филозофски факултет, Београд 2024, 113–120.

⁷ Пописи становника у Фонду 3 Историјског архива Кикинда (ИАК).

⁸ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), Митрополитско-патријаршијски архив (МПА), Фонд А, 1777 – 231; 1797 – 33.

⁹ В. Стајић, *н. г.*, 155. У записнику са скупштине Дистрикта од 28. фебруара 1801, у оквиру мера предузетих ради куповине Друге привилегије, помињу се представници из насеља Башаид, на челу са судијом Илијом Сараволцем (Исто, 127). Садржај привилегије из 1817, у: С. Сивчев, В. Дудић, Д. Белеслић (прир.), *Повеље Великокикиндској привилејованој диспјиктија*, Историјски архив Кикинда, Кикинда 2024, 119, 140.

МАЛА КИКИНДА У ГРАНИЧАРСКОЈ ЕПОХИ

Насеље Мала Кикинда основано је 1751–1753. године на пустари Ловрин. Настало је досељавањем граничара из развојачених шанаца Потиске и Поморишке границе, баш као и низ других насеља у западном Банату на потезу од Крстура на северу до Идвора на југу. Тако образована група од 15 насеља стекла је 1753. године статус *земаљске милиције* (*Landmiliz*) и названа *Горњим компанијама* (*Oberen Compagnien*). Већ 1764. године претворена су у регулисано крајиште у саставу Илирске граничарске регименте (*Illyrische Grenzregiment*), додуше само привремено. Приликом регулације *Банатске војне границе* деценију касније одлучено је да граничарска насеља северно од Тамиша, којима је припадала и Мала Кикинда, буду развојачена. Заузврат им је омогућено да образују аутономну област у статусу *привилегованој коморској* Кикиндског дистрикта, како би избегли директно потчињавање жупанијама и племству.¹⁰ У време када је Мала Кикинда имала статус *шанца* у њој је било стотинак кућа, и сходно томе, најмање толико регрута с граничарским статусом. Године 1765. имала је 102, а уочи демилитаризације 1773. године 107 кућа.¹¹

Током разматрања молбе Мале Кикинде о пресељењу у Башаид више пута је истицан неповољан положај тог насеља. Намера власти била је да дисперзивним положајем насеља земаљске милиције на путевима који су из правца Мориша или Тисе водили према Темишвару, Бечкерек или Панчеву, обезбеди логистичку подршку приликом кретања регуларних трупа. Насеља земаљске милиције су обезбеђивала коначиште и потрештине за војнике и амортизовала економски притисак на цивилна села у околини. Положај Мале Кикинде, међутим, био је додатно проблематичан због тога што је био изолован у односу на друга насеља земаљске милиције, а нарочито због тога што је упркос томе чинила јединствену *компанију* са штабским седиштем, Великом Кикиндом. Разуђени положај насеља с граничарским статусом у западном Банату временом се показао као непрактичан и постао је један од важних аргумената у корист њихове демилитаризације 1773/74. године. Суштински разлог за развојачење била је превелика удаљеност Горњих компанија од државне границе на Дунаву.¹²

¹⁰ Јелена Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Историјски институт, Београд 2020, 44–46. Граничарски шанци-села обједињени под именом Горњих компанија у периоду од 1753. до 1774. године, били су: 1. компанија Ботош, Марино село и Сиге; 2. компанија Врањево, Карлово и Кумане; 3. компанија Меленци и Тараш; 4. компанија Мокрин, Јозефово и Крстур; 5. компанија Идвор и Леополдово; и 6. компанија Велика Кикинда и Мала Кикинда. Десет насеља је развојачено и ушло је у састав Кикиндског дистрикта 1774, док су само она у саставу 1. и 5. компаније остала у Банатској војној граници.

¹¹ Исто, 108.

¹² Јохан Јакоб Ерлер, *Банат* [1774], Историјски архив у Панчеву, Панчево 2001, 78–84. Ерлеров опис Баната потиче из 1774. и бележи насеља земаљске милиције у оквиру банатских *дистрикта* као већих, и *окрућа* као мањих административних целина. Будући да су окрузи и дистрикти били географски дефинисани, индикативно је то што се само „Klein Kikinda v[el] Lovrin” налазило у Моришком округу Чанадског дистрикта, док су сва друга граничарска места Горњих компанија била груписана у оквиру Тамишког округа Чанадског дистрикта (Велика Кикинда, Мокрин, Јозефово, Керестур), Тамишког округа Бечкеречког дистрикта

Након пријема општине Мала Кикинда у Кикиндски дистрикт средином 1774. године, поручник Фон Кришар (*Lieutenant v[on] Krischar*) спровео је ревизију расположивог земљишта у атару тог места. Резултати његовог премера и описи забележени су у изводу протокола Великокикиндске *локалне дирекције* од 23. јула 1774, и сведоче о стању у коме је то насеље напустило граничарски статус. У целини, сви корисни и обрадиви делови атара заузимали су 7.130 јутара.¹³ Карактеристично за Малу Кикинду, а различито у односу на друге атаре у Дистрикту, било је то што у њој није било мочвара, док су некорисне површине биле нетипично мале и сведене на свега пар стотина јутара. Иако се из наведеног може закључити да величина и квалитет расположивог земљишта нису били основни разлог због кога је општина иницирала пресељење, уочени су неки други детаљи о земљишном фонду који су могли утицати на такву одлуку. У поменутом протоколу изричито је наведено то да је прорачун укупне површине корисног земљишта атара Мале Кикинде од 7.130 јутара дефинисан тек након што су неки његови делови издвојени и уступљени суседним општинама, у које су досељени колонисти. Другим речима, атар је умањен „након што је Готлобу уступљено 208 јутара и 192 квадратна клафтера, а Сеппетеру 827 јутара и 340 квадратна клафтера”.¹⁴ На основу те, наизглед, узгредне констатације закључујемо да је узрок незадовољства српске заједнице у Малој Кикинди стајао у непосредној вези са крњењем атара у корист новооснованих насеља за колонисте у непосредном суседству, до кога је дошло пар година раније.¹⁵

Подаци о величини и квалитету делова атара Мале Кикинде постали су основ у разматрању њихове молбе, јер се претпостављало да заменски фонд у Башаиду мора бити приближно исте површине и квалитета. Пресељење је требало аргументовати уз помоћ финансијских података о „добити” или „штети” по ерар, али се показало да економска логика није била кључни фактор на основу кога је одлука могла бити донета. Уместо њега, тежишну улогу је преузео аргумент о неповољном положају насеља у контексту административне и просторне организације Кикиндског дистрикта.

(Сиге, Марино Село, Леополдова, Идвор, Тараш) и Бечкеречког округа Бечкеречког дистрикта (Карлова, Фрањова, Меленце, Куман, Ботош).

¹³ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Neu Hofkammer (NHK), Banater Akten (Banat A), Karton 187, folio 1015. Том приликом је процењено да у Малој Кикинди има места за 215 кућа (окућница), које су заједно са местом за школу (величине двоструке окућнице) и гробљем, заузимале површину од 219 јутара. Обрадиви делови атара су подразумевали по неколико потеса резервисаних за пашњаке, оранице и ливаде (*An Huthung; Ackerflur; Wießen Flur*). Пашњаци су заузимали 346 јутара, а ливаде 1.120 јутара, у којима су осим приватних биле и парцеле резервисане за месаре, школу и гостионицу. Оранице су обухватале укупно 4.247 јутара и биле груписане у три потеса приближно сличне површине: први потес 1.425 јутара, други потес 1.427 јутара и трећи потес 1.395 јутара. Воћњаци и виногради су заузимали 202 јутра, „ту и тамо разасуте” слатине 22 јутра, а површине под улицама и међама најмање 75 јутара. Укупно корисног и обрадивог земљишта у атару било је 7.130 јутара.

¹⁴ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 1015.

¹⁵ У суседству Мале Кикинде основани су 1772/3. године насеља Трибсвептер (Triebswetter, Tomnatic) са француским колонистима из Алзас-Лорена, Готлоб (Gottlob) с немачким колонистима, док је у српско-румунском (Великом) Сеппетеру почело насељавање немачке четврти, касније издвојене у Мали Сеппетер.

ПУСТАРА БАШАИД

Сточарство у Банату почивало је на традиционалном начину коришћења пашњачких ресурса, који су познавале заједнице широм угарских равница. У првим деценијама по успостављању управе 1718. године, аустријски службеници су могли само да констатују затечено стање и наставе да толеришу постојеће облике привређивања у земљорадњи и сточарству. Овце и крупна говеда чувани су на предијама или пустарама (лат. *Praedium*; мађ. *Pusztá*), запустелим атарима који су имали искључиво сточарску намену.¹⁶ Ерар је значајан део прихода остваривао од годишњег закупа пустара уступљених појединцима, општинама или *прегијанијима*, члановима интересног *Прегијског удружења* (*Praedien-Sozietät*). Практично, све до државне интервенције у простору током шесте и седме деценије XVIII века није било нити намере, нити механизма којима би се утицало на економске токове и производне навике становништва у домену пољопривреде. Та тема већ је осветљена у низу радова који су се бавили хабзбуршком управом у Темишварском Банату, у којима је показано да су уочљиве економске и демографске промене наступиле као последица колонизационе политике, нарочито интензивне после 1763. године. Оснивање нових насеља или проширење постојећих вршено је на рачун пустара које су претваране у сеоске атаре, што је имало далекосежне последице у виду привредне преоријентације на земљорадњу.¹⁷

Већина пустара налазила се у западним дистриктима Баната – Бечкеречком, Чанадском и Панчевачком. По први пут су катастарски премерене и картографисане 1769/70. године у склопу прве фазе опсежног Јозефинског премера (*Josephinische Landesaufnahme*). Тада прикупљени подаци обезбедили су коморској управи тачан увид у границе атара, квалитет њихових површина и степен искористивости, те у складу с тим и прецизније одређену цену по којој су могле бити уступљене под закуп. Коморска управа се углавном солидарисала с предијантским круговима и њиховим интересом да број и обим пустара остане непромењен. Од почетка седме деценије XVIII века, међутим, приступ том питању је промењан. Став да пустаре треба очувати заступао је гроф Перлас све до свог опозива са места председника Земаљске администрације у Банату 1768. Његов наследник гроф Клари, међутим, био је оличење политике интензивне колонизације која је у Банату вођена до 1774. године. С Кларивевим повлачењем још једном је дошло до заокрета, па је један од задатака нове управе супротно његовој поново постала заштита постојећег, већ смањеног предијског фонда. Од 1775. до 1777. године функцију управника у провинцији обављао је Јозеф барон фон Бригидо, а уочи самог укидања Земаљске администрације у Темившару 1778/79. године, његов брат Помпео фон Бригидо.¹⁸

¹⁶ *Praedium* (*Praedia*), пустоселина. У Банату су предије биле ненасељени атари који су издавани под закуп сточарима и представљали важан приход ерара. Закупнички модел је у већој мери уређен после 1750. године када је основана *Прегијска комјанија* као привилеговани корисник тог ерарског добра.

¹⁷ S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 37, 116–118; Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина*, 207–210.

¹⁸ О сукобу две струје, про-предијантске и про-колонизацијске више у: Ernst Schimscha, *Technik und Methoden der Theresianischen Besiedlung des Banats*, Baden bei Wien 1939, 46–67.

У мору банатских предија наша пажња је усмерена на пустару Башаид, и донекле њеног мањег суседа Иље. Те две пустаре су до пролећа 1774. године користила оближња насеља, тачније граничарска општина и штабско седиште Велика Кикинда. Оне су територијално припадале Бечкеречком дистрикту, а према резултатима премера из 1769. године њихова величина, и сходно томе закуп, били су различити.¹⁹ Пустаре Башаид и Иље делиле су судбину са групом пустара које су око Ђурђевдана 1774. године промениле свој статус и власнике. У ту групу су поред њих спадале још четири пустаре – Торда, Деветак, Ново Село и Томашфалу у Бечкеречком дистрикту, као и нешто северније позиционирана пустара Крстур (*Keresztur*) у Чанадском дистрикту. Корисничко право над пустарама је „на дан рацког Светог Ђорђа 1774” формално промењено тако што је из руку граничарских општина „поново прешло” у руке Дворске коморе. Та транзиција је у протоколу лицијације од 21. априла 1774. описана као поступак којим је шест пустара „Илирска граничарска милиција вратила коморском ерару”.²⁰ Њихово „враћање” је значило да корисник права поново постаје Дворска комора, која је то била и пре него што су те предије уступљене на коришћење насељима са статусом земаљске милиције 1753. године. Иако су и граничарске општине плаћале годишњи закуп за њихово коришћење, разлика је била у томе што је Комора пустаре уступила појединцима, односно компанијама које су дефинисане као професионална удружења предијаната. Управо је *Пређијанјска комјанија* из Темишвара на челу са Живаном Ђуричком племенитим од Модоша прва понудила суму од 3.051 форинте годишњег закупа за коришћење шест бивших граничарских предија. Њихова понуда била је једнака износу који су донедавно плаћали милитари.²¹

Комора је, међутим, сматрала да ће добити више на лицијацији, полазећи од тога да је приход од закупа тих пустара пре њихове милитаризације износио, наводно, чак 5.705 форинти. Поред тога она је онедавно баратала прецизним подацима о границама и корисним површинама шест пустара, и знала да је од укупно 19.914 јутара на њима било корисно 10.603 јутра доброг и некорисно 9.311 јутара мочварног терена.²² Иако је компанија предијаната

Смене на положају председника Земаљске администрације укратко је описао путописац Гризелини у једном свом писму из 1780. године (F. Grizelini, *Pokušaj proučavanja političke i istorije prirode Temišvarskog Banata*, Istorijski arhiv u Pančevu, Pančevo 2008, 158, 161–162). Документа банатске администрације која смо користили у раду показују да их је гроф Клари потписивао и током 1775. године, а гроф Јозеф Бригида и током 1777. године.

¹⁹ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 663–664. Башаид је 1770. обухватао укупно 6.727 јутара земље, од чега 3.951 јутро „добре” и 2.776 јутара „некорисне” земље, а његов годишњи закуп износио је 1.700 форинти. Тај закуп био је значајно виши, показало се, него онај који је та пустара остварила на каснијим лицијацијама, 1774. и 1775. године. Мања и суседна пустара Иље обухватала је 1770. године свега 1.024 јутра земље, па иако је у целисти била „добра”, њен годишњи закуп је износио свега 200 форинти. За разлику од Башаида, чији је закуп у међувремену смањен, Иље је повећало закуп 1775. године на 295 форинти. У једном каснијем документу је ипак прецизирано да Иље садржи 600 јутара добре и 424 јутра некорисне нитратне земље – “ungenüßbar Salitrichthen Grundes” (Исто, folio 1006’).

²⁰ Исто, folio 657.

²¹ Исто, folio 658; folio 670–670’, 673–678. Чланови Пређијантске компаније поднели су молбу да им коришћење наведених предија буде препуштено на дужи временски период, до чак 15 година. Ранији периоди закупа били су орочени на три до десет година.

²² Исто, folio 670.

на челу са Живаном Ђуричком од Модоша у последњем тренутку повисила своју понуду на 3.500 форинти годишњег закупа, уз услов да им пустаре буду препуштене на 15 година, Комора је одлучила да њихову понуду не прихвати и да организује слободно надметање понуђача. На првој лицитацији коју је организовала 21. априла 1774, међутим, добијена је сума годишњег закупа за шест предија мања од предијантске понуде, у висини од укупно 3.304 форинте.²³ За пустару Башаид добијено је 1.101 форинта годишње, а победничку понуду дала је група закупаца под именом – *Георџ илем. Тиганити и Компанија* (“Georg Edler v[on] Tiganiti et Compagnie”).²⁴ На челу те интересне групе стајао је грчки трговац, купац поштанске станице и становник Велике Кикинде, Георг Тиганити, који је за своје заслуге код Двора тих дана стекао и племство.²⁵ Чланови његове „компаније” нису наведени поименце, али нешто касније ће о њиховом пореклу и именима бити више речи. За пустару Иље највећу понуду од 260 форинти годишњег закупа дао је предијант Никола Живковић.

Децембра 1774. одлучено је да резултати те лицитације буду поништени и да се приступи новој лицитацији, с надом да ће нове понуде премашити претходно добијене суме.²⁶ И заиста, на лицитацији одржаној 26. јануара 1775. постигнут је помак у закупу већине пустара, иако не свих. Већи закуп добијен је за све пустаре осим за Томашфалу и Ново Село, о чијој се „неплодности” довољно знало и чији закуп је умањен за око 300 форинти. То смањење, међутим, поништило је пораст остварен у случају преостале четири предије. Тако се догодило да је укупни пораст лицитиране суме за шест предија (без Керестура) износио свега 6 форинти! Овога пута, Комора је прихватила резултате лицитације и закуп орочила на шест наредних година. Пустара Башаид је уместо за раније добијених 1.101 форинту тада закупљена за 1.300 форинти годишње.²⁷

Ускоро је та дешавања, међутим, у засенак бацила једна друга околност. Чланство у компанији понуђача убрзо је измењено, чинећи да Башаид постане предмет разматрања у документацији највиших установа. Разлог је било то што је некадашњи купац Георг Тиганити ухапшен под оптужбом за финансијске малверзације, због чега му је право учешћа у закупничком послу ускраћено.²⁸ Иако његов судски процес није поништио резултат лицитације, учинио је да случај закупа предије Башаид на тренутак постане

²³ Исто, folio 663–665.

²⁴ Исто, folio 657. Друге предије закупљене су за годишње суме: Торда и Деветак 1.330 форинти, Иље 260 форинти, Ново Село и Томашфала 613 форинти.

²⁵ О Тиганитијевој улози у афирмацији послова Рацко-грчке трговачке компаније чији је „судија” био од 1751, као и о његовој улози у стицању привилегије Кикиндског дистрикта 1774, те о секвестрању имовине током периода 1776–1779, више у: В. Стајић, н. д., 29–32. Други биографски подаци о овом Грку, „венедијанског порекла”, рођеном у Македонији, школованом у Банату и Кечкемету, у: В. Landais, н. д., 264–267.

²⁶ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 667.

²⁷ Исто, folio 778–781.

²⁸ Тиганити је ухапшен у време када је Дистрикт настојао да оспори одлуку да функцију царског комесара обавља жупанијски службеник, тражећи да то буде неко из његових сопствених редова. Пуштен је након побуне, да би потом био ухапшен у Банату где је покренута истрага о његовим пословима. Марија Терезија је вратила Тиганитију у милост и обновила му титуле 1778, али изгледа не и богатство (В. Landais, н. д., 463–471).

отворено питање. На то је додатно утицала околност да је она истовремено стављена у контекст промене статуса услед колонизације, будући да је на њу своје претензије истакла општина Мала Кикинда. Цео случај није окончан преко ноћи, а његово решавање је, штавише, било пропраћено и једном озбиљном грешком.

ВЛАСНИЧКА КОНТРОВЕРЗА

Током 1775. године отворено је питање ко су корисници закупа за пуста-ру Башаид. На лицитацији 21. априла 1774. то су били „Тиганити и компанија”, док је на лицитацији одржаној 26. јануара 1775. чији су резултати представљени у протоколу од 22. фебруара те године, закупач дефинисан као „Тиганити у компанији са општином Мала Кикинда”.²⁹ Проблем је настао када је мало потом Тиганити ухапшен и његово учешће у уговору поништено, док су услови закупа одобрени преосталим члановима „компаније”. Нови закупач је у документацији из периода мај–новембар 1775. године именован као „општина Мала Кикинда” (*Gemeinde Klein- Kikinda*). Почетком 1776. године, међутим, и саме власти су биле затечене открићем да је у документацији направљена грешка када су чланови компаније за закуп означени као „становници Мале Кикинде”, уместо као „становници Велике Кикинде”. Такав обрт, ипак, није нужно био неочекиван с обзиром на чињеницу да су за разлику од удаљених Малокикинђана, физички најближи корисници пустаре Башаид били Великокикинђани. Па, како се онда догодило то да име једне општине у документацији буде замењено другим?

Дворска канцеларија је маја 1775. одобрила да по питању шест предија буду склопљени закупнички уговори (*Pachtungs Contract*) у складу с резултатима друге лицитације одржане почетком те године. Нови уговор за предију Башаид склопљен је у Темишвару 30. августа, између Земаљске администрације с једне, и општине Мала Кикинда с друге стране. Нацрт тог уговора добила је Чешко-аустријска дворска канцеларија на одобрење у септембру 1775. Разлог због чега је уговор закључен са том општином посебно разматран, био је тај што је из претходних договора требало искључити једног од закупача, Георга Тиганитија, „услед околности његовог хапшења”.³⁰ Општина је уговором стекла право закупа предије Башаид на шест година по цени од 1.300 форинти годишње, и то у периоду од Ђурђевдана 1775. до Ђурђевдана 1781, „по старом календару”. Будући да се тек касније испоставило да је уговорна страна била општина Велика Кикинда, а не Мала Кикинда, биће да су одредбе уговора и прописани услови коришћења били састављени према неком универзалном обрасцу и без присуства и утицаја представника било које локалне заједнице. Комуникација међу установама се наслањала на предложени нацрт уговора, па је и приликом његовог одобравања у Бечу, током периода септембар–новембар 1775, иста грешка доследно понављана.

Уговор између Земаљске администрације и општине Мала Кикинда од 30. августа 1775. садржао је десет тачака којима су права и обавезе Општине

²⁹ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 850.

³⁰ Исто, folio 846.

прецизно дефинисане.³¹ Општина је имала право да користи сва корисна и некорисна јутра на пустари Башаид укупне површине 6.727 јутара, и то „према сопственим потребама, најбољем знању и вољи”. Јасно је дефинисано да „услови договорени са Господином Тиганитијем ни на који начин нису оспорени, већ ће се поштовати”, иако је он био искључен из корисничких права. Годишњи закуп је требало да буде упућен у касу Бечкеречког дистрикта у висини од 1.300 гулдена годишње, и то у кварталним исплатама од по 325 форинти унапред. За шест година требало је уплатити укупно 7.800 гулдена.³² Као и у случају других предија, било је забрањено да се на њој саде усеви, „јер је предија уступљена искључиво за узгој говеда и забрањено је њене делове одвајати за потребе других поданика и сетву, нарочито јер [у насељима] већ располажу с довољно земље за земљорадњу”. У случају да пустара и заједница претрпе штету која би настала услед поплаве, града, олује или сличних појава, ерар није био дужан да пружи одштету или смањи закуп, „јер се предија уступа у стању у коме јесте, како сада тако и у будуће, без изузетка”. Границе предије биле су неповредиве како од стране Општине тако и трећих лица, и требало их је према потреби обележити дрвећем. Штавише, обавеза Општине била је да у току периода закупа засади и однегује 100 стабала, чији су сеча и уништавање били забрањени.³³

Главна књиговодствена канцеларија Дворске коморе у Бечу потврдила је 24. новембра 1775. године да је Земаљска администрација у Темишвару саставила задовољавајући нацрт уговора, и да би он могао бити потврђен, али уз један предуслов. Сматрала је да најпре од Тиганитија, „са којим је уговор већ склопљен, али због његовог хапшења поништен”, треба затражити писмену изјаву о томе да он „одступа од било каквог учешћа у уговору и потоњем уживању поменуте предије”. И надлежна Чешко-аустријска Дворска канцеларија у Бечу сагласила се 25. новембра с предлогом да Земаљска администрација у Темишвару пре одобрења уговора, којим се право закупа преноси искључиво на Општину, о томе обавести Тиганитија. Штавише, требало је затражити писмену изјаву о томе „да ли је сагласан с условима измењеног уговора о закупу”, прописујући тај корак „ради наше сигурности”.³⁴ Према декрету те установе од 26. новембра и наређења од 6. децембра 1775, од Тиганитија је заиста затражена сагласност за препуштање Башаида

³¹ Исто, folio 846–848.

³² Гулден је био обрачунска новчана јединица. У XVIII веку називан је и угарском форинтом, вредности фиксиране у сребру и садржао 60 крајцара или 100 денара (*Grada za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, Prvi svezak, prir. Zlatko Herkov, Zagreb 1956, 479).

³³ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 846–848. У одредбе уговора о закупу пустаре спадало је и следеће. Имала је право да слободно ужива у риболову у стајаћим водама и мочварама, али јој је то право ускраћивано у текућим водама и каналима који протичу кроз предију и припада само ерару. Поред годишњег закупа у касу упућује и *гесејину* од свих прихода и делатности које остварује. *Земаљска уйрава* је задржавала право да у случају потребе од предије изузме део земљишта, а Општина је у том случају била у обавези да га уступи, с правом да јој закуп буде пропорционално умањен. Општина се обавезала да залогом обезбеди целокупну покретну и непокретну имовину, тако да један члан општине одговара за другог, и да у ту сврху састави изјаву којом ерару признаје првенство наплате у односу на друге повериоце.

³⁴ Исто, folio 842, 843, 844.

Малокикиндској општини, пре него што уговор о закупу формално ступи на снагу.³⁵

Тиганити је дао потребну сагласност и она је констатована у протоколу седнице Земаљске администрације од 11. децембра 1775. Штавише, у том спису се по први пут указује на забуну која је настала око питања ко је била општина – корисник закупа, будући да је Тиганити први указао на то да закуп припада Великој Кикинди, а не Малој Кикинди.³⁶ Само два дана касније, 13. децембра, Земаљска администрација је обавестила Чешко-аустријску дворску канцеларију о томе да се Тиганити одрекао корисничких права у погледу уступања пустаре Башаид Малокикиндској општини, истовремено указујући на заблуду која се „може приписати писарској грешци”. Извесна сумња у његову добронамерност, ипак, саопштена је у наводу да је приликом лицитације одржане 26. јануара 1775, управо он био тај који је „изричито прогласио малокикиндску општину за свог са-лицитатора”.³⁷ Из Беча је повратно, 20. јануара 1776. наређено Земаљској администрацији у Темишвару да спроведе истрагу о томе „која је од те две општине током протекле године била власник и корисник поменутих предија?”. Прибојавали су се да би спор могао да отпочне „ако Велика Кикинда буде уписана у уговор, а томе се супротстави искључена општина [Мала Кикинда]”.³⁸

Пролећа 1776. истрага је била окончана тако што је питање „заблуде” око две општине разрешено – „под расветљеним околностима, да је Тиганити вероватно грешком навео да је закупца Мала Кикинда”. Чешко-аустријска дворска канцеларија је случај закључила у корист Велике Кикинде, на основу извештаја који јој је 13. марта 1776. доставила Земаљска администрација у Темишвару.³⁹ Потоња је извршила проверу статуса предије и власника код управе Бечкеречког дистрикта, односно код магистрата Кикиндског дистрикта, и утврдила три чињенице. Прво, лица која су потписала закуп у оригиналном лицитацијском протоколу од 26. јануара 1775, била су Геза Трифун и Васа Перин, Неца Поповић, Ђука Трифунчев и Васа Терзин – „заста настављени у Великој Кикинди”. Друго, у *милићарско време* предија Башаид није закупљивана, већ је била препуштена општини Велика Кикинда као земљишни еквивалент и допуна недостајућем атарском фонду, па је право закупа приватним лицима обновљено тек по укидању граничарског статуса том насељу. И треће, поменута лица су у друштву са својим компанијонима из Велике Кикинде користила предију између Ђурђевдана 1774. и Ђурђевдана 1775, за закуп од 1.101 форинте (у складу с одлуком лицитације од 21. априла 1774), и њихова говеда су се заиста налазила на пашњацима Башаида.⁴⁰

³⁵ Исто, folio 861.

³⁶ Исто, folio 863–864. У протоколу се наводи: „Тиганити је објаснио да је он у потпуности задовољан условима, али је морао да напомене да закупци нису из Мале, него Велике Кикинде. Он сматра да се не ради ни о чему другом до о обичној писарској грешци којом је у протоколу о лицитацији предија с почетка те године, 26. јануара 1775, уместо Велика уписано Мала Кикинда. Та заблуда могла је да настане и због тога што је он тада знао да општина Мала Кикинда жели да се пресели на пустару Башаид”.

³⁷ Исто, folio 861–862.

³⁸ Исто, folio 879.

³⁹ Исто, folio 879–880.

⁴⁰ Исто. У основи тог извештаја је онај који је 8. марта 1776. доставио комесар при магистрату Кикиндског дистрикта, Јакоб Мартин Веит (Martin Veith), којим се потврђују горе

На поновљеној лицитацији истим лицима је за предију Башаид одобрен закуп у висини од 1.300 форинти годишње, у периоду од 1775. до 1781. године. Ту суму нису исплатили због тога што им уговор још увек није био потврђен. Земаљска администрација је молила Дворску канцеларију да уговор коначно одобри у складу са предоченим чињеницама из лицитацијског протокола и Тиганитијевог објашњења.⁴¹

ПРЕСЕЉЕЊЕ МАЛЕ КИКИНДЕ И „ЗАОКРУЖЕЊЕ КИКИНСКОГ ДИСТРИКТА”

До краја те године отворено је друго и компликованије питање у вези са пустаром Башаид. Претензије на њу је истакла општина Мала Кикинда која је изразила своју жељу да се на њу пресели. До данас нисмо наишли на документ у коме се експлицитно каже зашто су Малокикинђани желели да се преселе баш на пустару Башаид. Образложење за њихов избор чини се ипак почива на двома чињеницама. Прво, постојало је слагање на свим нивоима да је Мала Кикинда својим положајем била удаљена од других насеља Кикинског дистрикта коме је административно припадала. Пресељењем у непосредну близину седишта дистрикта у Великој Кикинди тај проблем био би отклоњен. Друго, за пресељенике је требало обезбедити довољно обрадивог земљишта, које се могло наћи само на већој пустари попут Башаида. Чак ни земљишни фонд те пустаре није био довољан и морао је да буде додатно проширен с нешто више од 1.000 јутара на суседној пустари Иље. Та два фактора су могла усмерити захтев Малокикинђана према Башаиду као локацији њиховог будућег насеља.

На питање о томе када је општина Мала Кикинда први пут формално изразила своју жељу за пресељењем на Башаид, нажалост, такође можемо да понудимо само приближан одговор. О тој њиховој жељи сазнајемо по први пут из поменуте Тиганитијеве сагласности с краја 1775. године, у којој је саопштио да је он у време лицитације с почетка те године знао за такву намеру Малокикинђана и да је то био разлог зашто је грешком њихово име навео као са-лицитаторе, уместо својих компањона из Велике Кикинде.⁴² Слично и хронолошки неодређено, у првом детаљном извештају који је разматрао захтев општине Мала Кикинда, а који су царско-краљевски комесар и магистрат Кикинског дистрикта потписали 20. априла 1776, стоји да је „Мала Кикинда већ више пута износила молбу за пресељење на пустару Башаид”.⁴³ Коначно, сигурну потврду томе да је континуитет тог захтева био дуг барем неколико година, а да почеци тог поступка датирају још од времена када је Мала Кикинда имала граничарски статус, налазимо само на једном

описани подаци, а пре свега „да су Неца Поповић, Ђука Трифунчев и Васа Терзин насељени у Великој Кикинди, да користе предију Башаид и за то плаћају закуп” (Исто, folio 881–884). Само је за Нецу Поповића наведено неколико пропратних речи, па сазнајемо да је био син месног протопопа и сенатор дистриктског магистрата.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто, folio 864.

⁴³ Исто, folio 1005’.

месту. У извештају Земаљске администрације од 28. децембра 1776, којим је коначно подржано оснивање насеља на Башаиду саопштено је, између осталог и то, да је таква одлука донета у корист захтева који је Мала Кикинда „више пута подносила још као милитарско место [...], а по последњи пут 20. јануара 1776”.⁴⁴

Извори недвосмислено указују на то да је постојао консензус око става да је положај Мале Кикинде био неповољан у односу на остатак територије Кикиндског дистрикта. Та „неповољност” је постојала и у граничарско доба, само мерено њеном удаљеношћу од осталих места земаљске милиције, о чему је већ било речи. О томе сведочи и први извештај који је подробније разматрао захтев те општине за пресељењем на Башаид, у коме је саопштено мишљење царско-краљевског комесара и магистрата Кикиндског дистрикта о том питању, од 20. априла 1776. Иако је констатовано да су „сва места Кикиндског дистрикта расута између других дистриката и села”, положај Мале Кикинде је тумачен као посебно неповољан, јер је била „окожана колонистима села Бугараш у Темишварском дистрикту, Трибсветер и Готлоб у Чанадском дистрикту, као и *националним* селима Саравола и Рацки Сенпетер такође у Чанадском дистрикту и, стога, одвојена од свих других села Кикиндског дистрикта”.⁴⁵ Аргумент комесара и магистрата у прилог подршке захтеву Мале Кикинде за пресељењем експлицитно је саопштен речима: „Заокружење целог Кикиндског дистрикта разлог је за то што Магистрат прижељкује пресељење општине Мала Кикинда на Башаид и, такође, једини прави разлог зашто би пресељење које је тражено још прошле године требало да буде одобрено”. Пустаре Башаид и Иље су одговарале тој потреби, јер се прва граничила са атаром Велике Кикинде, а друга са селом Меленци, па када би „поред Башаида и ова мала предија [Иље] била уступљена, повезали би се са селом Меленци”.⁴⁶ Очито је територијално заокружење области Дистрикта прижељкивано од првих година његовог постојања, иако та намера никада није остварена у потпуности.

Званични извештај Земаљске администрације са подршком захтеву за пресељење Мале Кикинде и претварање Башаида и Иља у села, потписан је 28. децембра 1776. На његовом почетку се нашла и констатација о неповољном положају Мале Кикинде, „јер је удаљена од осталих села Дистрикта, а то што је била окружена колонистичким селима Бугараш, Трибсветер и Готлоб, као и *националним* селима Саравола и Рацки Сенпетер, проузроковало је сталне сукобе између Мале Кикинде и суседа с којима се граничила, нарочито са колонистима, и представљало велики проблем”. У мањкавости положаја додатно је убројано и то што у њеном атару није било мочвара и трске за покривање кровова и огрев. Ипак, најважнији део проблема био је тај што Мала Кикинда не само да је била удаљена од главног дистриктског места Велика Кикинда, већ се није граничила ни са једним од места у Дистрикту – констатовано је у извештају. Из наведених разлога је Земаљска

⁴⁴ Исто, folio 1001’.

⁴⁵ Гризелини у једном од својих писама из 1780. године бележи, између осталог, и то да је 1772. завршена изградња села „Готлоб и Трибсветер са по 200 кућа” (F. Grizelini, н. д., 159).

⁴⁶ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 1004–1006.

администрација одлучила да подржи пресељење Мале Кикинде „на добро и мочварно тло предије Башаид”, ближе Кикиндском дистрикту, не заборављајући да истакне да је то учињено на основу њених сопствених, више пута поновљених захтева.⁴⁷ Процењено је да општи интерес налаже да се пресељењем на Башаид општина приближи центру Дистрикта, а уступањем Иља њен атар повеже с атаром Меленаца, „и тако буде успостављена непосредна комуникација с главним местом, Великом Кикиндом”.⁴⁸ Та препорука је из Темишвара упућена у Беч, где је коначну одлуку о пресељењу требало да донесе царица посредством највиших установа.

Жеља Мале Кикинде за пресељењем, међутим, није била довољна само по себи. Морала је бити образложена с аспекта економске оправданости, „како не би биле мењане или прекидане обавезе предвиђене *привилегијом* [Кикиндског дистрикта], осим у погледу незнатног смањења атара”. Захтев је морао и у другим аспектима да буде представљен као користан за управу, па је у њему сугерисано да је настао „из жеље да се постигне само оно што је најбоље за Државу”. Како је питање статуса пустаре Башаид било у надлежности Земалске администрације и ерара, а захтев општине Мала Кикинда морао бити у складу с интересима Кикиндског дистрикта коме је административно припадала, јасно је да су те две установе биле адреса од којих је Беч очекивао одговоре на питање – да ли је предлог о пресељењу на Башаид оправдан, и што је још важније, какви су били стварни услови за његово остварење?

ПРЕСЕЉЕЊЕ МАЛЕ КИКИНДЕ „НА КОРИСТ ОПШТИНЕ И ЕРАРА”

Поред групе аргумената сконцентрисаних око питања неповољног положаја Мале Кикинде, друга група разматраних аргумената приликом доношења одлуке у корист пресељења те општине на Башаид, односила се на питање земљишног фонда. То питање је прилежно разматрано у извештају кључних установа Кикиндског дистрикта, царско-краљевског комесара и магистрата, од 20. априла 1776. Економска рачуница се заснивала на правилу по коме је свако домаћинство требало да добије еквивалент обрадивом поседу који напушта, у складу са величином породице и имовинским статусом мереним величином сточног фонда. Индивидуалне парцеле додељиване су као обрадиви посед величине целе, половине, четвртине и осмине *сесије* (*Ansässigkeiten; Bauern; Sessio*).⁴⁹ Општина у Малој Кикинди располагала је са укупно 7.130 јутара корисног и обрадивог земљишта, па је лако утврђено да предија Башаид са њеним 3.951 „добрим” јутром не задовољава фонд

⁴⁷ Исто, folio 1001–1001’.

⁴⁸ Исто, folio 1014–1014’.

⁴⁹ У прилогу истог документа је прецизирано да цела сесија (*Ganze Bauern*) обухвата 34 јутра, половина 19 јутара, четвртина 11, а осмина 7 јутара (Исто, folio 1009). Сесија или селиште је била сељачки посед који је обухватао окућницу и обрадиво (оранице, ливаде, каткад пашњаке), а према саставу и величини је варирао у зависности од локалних обичаја и урбара (*Grada za finansijsko-pravni rječnik*, II, 395).

земљишта потребног за обраду. И поред таквих околности Малокикинђани су „добровољно прихватили редукцију земљишта, признајући да су тражили нешто више земље него што су у стању да обрађују”, али како је предија Башаид очигледно била недовољна, молили су да им буде уступљена и предија Иље.⁵⁰

Извештај је представљао својеврсни елаборат о земљишном фонду и јасно указује на то да се питање оснивања атара и пресељења једне заједнице примарно тицало обрачуна „корисне” и „добре” земље, у смислу обезбеђења егзистенцијалне достатности и пореске оправданости. Јасно је предочено да би општина Мала Кикинда прихватањем заменског атара пустара Башаид и Иље фонд корисног земљишта повећала са 7.130 јутара на 7.751 јутро, али истовремено обрадиво земљиште себи умањила са 7.130 јутара на 4.162 јутра. То значи да би општина остала ускраћена за 2.988 јутара доброг земљишта, или око 40% укупног обрадивог фонда.⁵¹ Власт је тај податак брину само у оној мери у којој је требало утврдити да ли ће мањак утицати на поданичка давања, и следствено, ерарске приходе. Стога је у трећем сегменту извештаја од 20. априла 1776. као најважнији закључак установљено да „мање добијеног земљишта неће пореметити давања предвиђена *привилегијом*”. Пре свега, због тога што је привилегијом Кикиндског дистрикта утврђено да су његова села дужна да плаћају главарину (*Kopfsteuer*) према броју породица, док је сесијска земља опорезована паушално, на нивоу општине и према утврђеној класи квалитета. Малокикинђани су се обавезали да ће све трошкове индивидуалне расподеле на предији Башаид сносити сами, тако да добра земља буде опорезована са 24 крајцаре по јутру, земљиште друге класе по 20 крајцаре, а мочваре „као и код других поданика” у Банату. Коначно, ерар је могао да узме у обзир и две повољне чињенице од којих је прва била та да ће будући земљишни порез бити виши од износа закупа предије, а друга то да је општина исплатила своја дуговања за 1774, 1775. и 1776. годину. Царско-краљевски комесар је сматрао да је општини Мала Кикинда требало што пре услишити молбу и дојавити одлуку, јер у случају „милостивог одобрења” она би „већ ове године била у прилици да у право време на предији Башаид крене са зимском сетвом”.⁵²

На извештај кључних институција Кикиндског дистрикта одговорено је у допису Главне књиговодствене канцеларије Дворске коморе у Бечу отпри-

⁵⁰ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 1006. У Малој Кикинди су располагали са укупно 7.130 јутара корисног и обрадивог земљишта расподељеног на 152 целих, 41 половину, 5 четвртина и 5 осмина сесија, поред којих и две сесије за свештенике, као и школу и гостионицу. На основу геометарског премера утврђено је да предија Башаид не задовољава у потпуности фонд потребног земљишта за обраду, јер је на њено 3.951 „добро” јутро „општина Мала Кикинда морала да се задовољи са 20 целих, 90 половина, 88 четвртина и 3 осмине сесија”.

⁵¹ У прилогу извештаја детаљно је приказана структура земљишног фонда Мале Кикинде, Башаида и Иља, са пратећим прорачунима (Исто, folio 1009, 1011). Треба имати у виду да је осим „корисног и доброг” земљишта, постојало и оно које је дефинисано као „неупотребљиво нитратно земљиште” (*An unbrauchbaren Saliter Grunden*) и оно које је сврстано у „мочварно и под трском” (*An grossen Morast, und hohen Geröhr*). Док је у Башаиду било неупотребљиво свега 389 јутара нитратног земљишта, у корисно земљиште је урачунат мочварни и трсковити терен на 2.776 јутара. Потоњи је коришћен за риболов, сечу трске као основног грађевинског материјала, повремено исушивање ради косидбе и слично.

⁵² Исто, folio 1007–1008.

лике месец дана касније, 23. маја 1776, и то захтевом да се од Земаљске администрације добију додатна обавештења. Постављена питања односила су се искључиво на процену финансијског губитка који би настао услед претварања предија Башайд и Иље у сесијско земљиште, односно атара Мале Кикинде у пустару. Комора вероватно није сматрала да треба да пристане на превелико смањење својих прихода, па је тражила прецизне одговоре о томе: (1) колико је износио годишњи закуп за предију Башайд; а (2) колики за предију Иље; (3) колико је Мала Кикинда у свом атару (*Klein Kikindaes Hottar*) плаћала на име главарине и земљарине (*Kopf- und Grund Steuer*); (4) колики ће бити ти приходи ако се они преселе само на предију Башайд; а (5) колики у случају да им се уступи и предија Иље; (6) колико би атар Мале Кикинде вредео ако се претвори у пашњак и дао под закуп од 12 крајцаре по јутру; и коначно, (7) колико би атар Мале Кикинде доносио на име главарине и земљарине ако се претвори у ново насеље са земљиштем прве класе.⁵³

На задатих седам питања Комисија за уређење провинције Банат одговорила је из Темишвара 12. јуна 1776, представљајући тражене податаке.⁵⁴ Након прегледа података Главна књиговодствена канцеларија тражила је да се тај извештај допуни табеларним обрачуном потенцијалних „вишкова” и „мањкова”, у зависности од могућег сценарија. Банатско рачуноводство је испунило тај задатак 27. јуна 1776, резимирајући могуће „штете” по ерар, а које су се кретале између 800 и 900 форинти.⁵⁵ Последњи обрачун потврдио

⁵³ Исто, folio 1011’.

⁵⁴ Исто, folio 1019–1023. Појединости тог извештаја су следеће. Пустара Башайд са својих 6.727 јутара препуштена је општини Велика Кикинда под закуп орочен на шест година, од Ђурђевдана 1775. до Ђурђевдана 1781, за годишње 1.300 форинти. Предија Иље садржи 1.024 јутара и на исти период закупа уступљена је Николи Живковићу из Темишвара, за годишње 295 форинти. Приход од места Мала Кикинда у протеклој години износио је укупно 3.557 форинти, при чему је од главарине и прилога за касарне добијено 1.353 форинте, од сесијског земљишта 2.012 форинти, од земљишта под „инудустријалијама” (гј. плантажама) 67 форинти и од „иберланда” 124 форинте. Предија Башайд садржи укупно 3.562 јутра доброг земљишта, а ако се од тога одузму површине потребне за улице, салаше, међе и слично, за „индивидуалну расподелу” преостаје свега 3.400 јутара, које се најбоље могу поделити на 20 целих, 90 половина, 88 четвртина и 6 осмина сесија. Из тога се може израчунати да би приход од главарине и прилога за касарне износио 1.353 форинте, од сесијског земљишта 1.133 форинте, од 389 јутара нитратног земљишта (4 крајцара по јутру) 25 форинти, од 2.776 јутара под мочварама (3 крајцара по јутру) 83 форинте, те укупно 2.595 форинти. Ако се предија Башайд придружи и Иље, добро и корисно земљиште обухватало би 4.000 јутара, које се састоји од 60 целих, 50 половина, 88 четвртина и 6 осмина сесија. Од тог земљишта приход би износио на име главарине и прилога за касарне 1.353 форинте, од сесијског земљишта 1.333 форинте, од 813 јутара нитратног земљишта (по 4 крајцара) 54 форинте, и од 2.776 јутара мочвара (по три крајцара) 83 форинте, те укупно 2.823 форинте. С друге стране, цео атар „привилегованог места Мала Кикинда” садржао је само 22 јутра нитратног земљишта („расутих сланишта”), и укупно 7.130 јутара доброг. Ако би се тај атар претворио у предију од њега би, према обрачуна прихода од по 12 крајцара по јутру, био остварен приход не већи од 1.426 форинти. Али ако би се на том терену подигло ново село у коме се може разделити 162 целе, 66 половине, 11 четвртина и 7 осмина сесија, и то као земљиште прве класе квалитета при наплати дажбина, могло би се на име главарине и прилога за касарну добити 2.060 форинти, земљарине 2.315 форинти, од 22 јутра нитратног земљишта 1 форинта, те у свему укупно 4.376 форинти прихода.

⁵⁵ Исто, folio 1019–1023. Годишњи приход ерара од предије Башайд (1.300 форинти) и општине Мала Кикинда (3.557 форинти) износио је 4.857 форинти, а ако се томе придружи

је исплативост предлога о претварању сва три атара у села. Ако би напуштени малокикиндски атар био претворен у ново насеље и, истовремено, Башаид и Иље постали село досељених Малокикинджана, укупни годишњи приход достигао би чак 7.222 форинте и био за 2.070 форинти већи од дотадашњег. Од предија претворених у сесијско земљиште очекиван је годишњи приход од 2.823 форинте. Несумњиво с том рачуницом на уму, сугерисано је да стварни пораст прихода може бити остварен само ако у Малој Кикинди „нови насељеници не буду поданици односно контрибуенти из Баната, већ из страних и других земаља”.⁵⁶

Званична одлука Земаљске администрације у корист пресељења Мале Кикинде и претварања Башаида и Иља у села донета је 28. децембра 1776. У њој је поновљено све што је већ утврђено у претходним извештајима, па и уверење да финансије неће бити угрожене, јер ће опорезивање бити вршено на основу броја породица, а не према додељеним сесијама, а да ће осим главарине и других дажбина општина плаћати за добру земљу Башаида 20 крајцара по јутру и „убочијено” за мочваре.⁵⁷ У склопу одлуке нашли су се приложени и извештаји о премеру делова атара Мале Кикинде, Башаида и Иља, те обрачуни о приходима ерара са сваке од описаних деоница, као и коначна процена укупне „добити”, односно „мањка”.⁵⁸ Поред проблематизованог питања положаја Мале Кикинде, финансијски извештај је послужио као други темељни аргумент за коначну одлуку у корист њеног пресељења. Наиме, у закључку одлуке изричито се наводи да чак и ако „окончање спорова између општине и њених суседа не послужи као кључан аргумент у корист те одлуке, онда будућа очекивана добит од насељавања новог села на напуштеном малокикиндском атару – хоће”.⁵⁹ Имајући то на уму, одлучено је да се Малокикинджанима не дозволи да своје куће и друге непокретности понесу са собом, већ да „њихове садашње куће, стаје, ограде и цркву непокварене оставе, како би се то село могло населити другим становницима у циљу смањења губитка по ерар”. У том случају би нови досељеници могли да буду насељени у село у коме „без дугог чекања и без расхода ерара имају на располагању куће у којима се може живети, као и већ расподељену и обрађивану земљу”, где осим издатака за сточни фонд и алате, могу да неоптерећени дуговима и пословима покрену своја имања.⁶⁰

Коначна одлука Земаљске администрације да подржи пресељење Мале Кикинде и поновно насељавање њеног напуштеног атара, саопштена је речима: „Препоручујемо да поменутој општини као место новог становања буду уступљене предије Башаид и Иље, као и то да им се дозволи тражена

и приход од предије Иље (295 форинти), укупно је износио 5.152 форинте. Ако би се њихове позиције замениле, тако да општина Мала Кикинда постане пустара која се издаје под закуп (од 12 крајцара по јутру), а Башаид насеље са сесијским земљиштем, приход ерара износио би 4.021 форинту. Дефинисано је да би у том случају мањак за ерар износио 835 форинти. У случају да се сесијском фонду придружи поред Башаида и Иље, приход би износио 4.249 форинти, а укупни мањак у односу на тренутно стање прихода 902 форинте.

⁵⁶ Исто, folio 1024–1025.

⁵⁷ Исто, folio 1014.

⁵⁸ Исто, folio 1017–1018.

⁵⁹ Исто, folio 1017–1017’.

⁶⁰ Исто, folio 1034–1035.

бесплатна дрвна грађа, и то под условима: 1. Општина треба да неометано напусти куће, цркву, ограде и стаје на старом месту; 2. Због пресељења не треба да траже никакве 'слободне године' или друге повластице, већ да плаћају порез према *привилегији* у виду главарине, давања од сесијске земље (за јутро по 20 крајцара) и од мочвара и сланишта према постојећим прописима; 3. Измире сва дуговања у свом старом месту становања без најмањег изузетка."⁶¹ Након свих изнетих чињеница и предлога препуштено је Њеном величанству да одлучи да ли ће атар Мале Кикинде постати предија, или бити уступљен за насељавање нове заједнице. Управи у Темишвару није остало ништа друго него да понови свој закључак о томе да ће ерар у другом случају имати више користи. У том тренутку се о пореклу нових досељеника није расправљало и неодређено су дефинисани према два главна извора колонизације, као „било трансмигранти из Турске било немачке породице из Царства”.⁶²

ДОСЕЉАВАЊЕ БУГАРА У МАЛУ КИКИНДУ „ИНАЧЕ ЛОВРИН”

Иако је одлука о пресељењу општине Мала Кикинда на пустаре Башаид и Иље донета 28. децембра 1776, у даљи ток реализације уплела се вест о још једној колонизацији. Већ првих дана јануара 1777. године појавио се предлог да заједница Бугара од 208 католичких породица, до тада привремено смештена у Влашкој и са жељом да пређе на територију Монархије, буде насељена негде у Темишварском Банату. Као добра прилика за то разматрано је место Мала Кикинда, на некадашњој пустари Ловрин. По имену те пустаре, бугарско насеље ће ускоро понети назив Ловрин, а име Мала Кикинда биће привремено пренето у Башаид. Управо, власти су одлучиле да споје две користи и уступе бугарским католичким породицама напуштене куће Малокикинђана. За бугарске породице без крова над главом то је било идеално решење, као и за аустријске власти које у том случају не би имале никакав трошак око њиховог смештаја. Истовремено, пресељење српске заједнице из Мале Кикинде требало је да се одвија о њеном сопственом трошку. За нове куће у Башаиду требало је одредити само количину дрвеног грађевинског материјала која је свакој породици била потребна и издати им дозволу за њихову набавку, након чега су насељеници били препуштени сами себи. Ерар би тако стекао два нова насеља уз минималне трошкове.

У току једног дана, 18. јануара 1777, настала су два извештаја са истим предлогом и оба су упућена Дворској канцеларији у Беч. На основу извештаја Комисије за земаљско уређење видимо да је предлог о досељавању 208 католичких бугарских породица „које су желеле да пређу овамо из Турске” (заправо Влашке), одмах повезан са случајем исељавања српских породица из Мале Кикинде. Предлог о насељавању бугарских породица наишао је на добар пријем будући да је Дворска комора невољно претварала предије у села, а како се „у овом случају радило о 208 римокатоличких породица које

⁶¹ Исто, folio 1035^v.

⁶² Исто, folio 1035^v–1036.

долазе из Турске са сопственом имовином, нудила се повољна прилика да буду лепо смештене у поменуто празно село”.⁶³ Иста тема са нешто више детаља образложена је и у извештају председника Земаљске администрације, барона Јозефа фон Бригида, од истог 18. јануара. Он је такође оценио да је такав развој догађаја „пожељна и корисна прилика за Државу и Земљу [Банат], коју не треба даље разматрати, већ је оберучке прихватити.”⁶⁴

Оба поменута извештаја банатских власти настала су на темељу вести која је само две седмице раније стигла у Темишвар. Наиме, Никола Касил, парох у Старом Бешенову, дојавио је 5. јануара 1777. вест о жељи 208 бугарских породица да пређу под окриље Аустријског царског дома „из љубави према хришћанској католичкој вери”, ради које су „напустили своје куће и имања у Бугарској и нашли уточиште у Влашкој”.⁶⁵ Он је о њиховој жељи обавештен у писму које је примио од мирског свештеника и апостолског мисионара у Бугарској, господина Михаела Мирковића. Бугарска католичка заједница је молила посредством тог лица да им се додели неко згодно место у Банату где би се населили. У Касиловом писму Земаљској администрацији предлаже се да „поменута Мала Кикинда иначе Ловрин буде уступљена за насељавање 208 бугарских породица са уобичајеним правом на неколико [од пореза] слободних година”. Молбу су 5. јануара осим старобешеновског пароха потписала и двојица тамошњих кметова – Петар Бадур и Слав Валков.⁶⁶

Идеја о томе да би бугарска заједница могла да буде настањена у Малој Кикинди, према томе, потекла је од старобешеновског пароха. Он је, разумљиво, располагао информацијом о дешавањима у Малој Кикинди, удаљеној свега пар десетина километара од Старог Бешенова. Управа у Темишвару је спремно прихватила Касилов предлог и само две седмице касније проследила га у Беч на одобрење. Таква одлука је, међутим, само на први поглед била исхитрена. Баш као што ни умешаност старобешеновског пароха у досељавање бугарских породица није била случајна, тако ни одлука да се бугарским колонистима изађе у сусрет није била лишена претходног искуства Земаљске администрације. Наиме, барон Бригида је у свом извештају Бечу од 18. јануара указао „на добар пример који су пре неколико година дале породице истог порекла које су се населиле у Терезиополис и Бешеново обећавајући да ће бити добри поданици”, тим пре што „те породице нису дошле празних руку, већ са неком имовином”.⁶⁷ Аргументација није била лишена верских мотива, јер је требало „омогућити за 208 римокатоличких породица које су биле под турским јармом слободно јавно исповедање

⁶³ Исто, folio 983.

⁶⁴ Исто, folio 989^v, 992.

⁶⁵ Старо Бешеново (Dudeștii Vechi) са бугарском популацијом припадало је Тамишком дистрикту и потоњој жупанији, а данас истоименом округу у Румунији. Налази се на 35 км удаљености од Ловрина (својевремено Мала Кикинда).

⁶⁶ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 987–988.

⁶⁷ Бугарски *йавлићани* насељавали су Старо Бешеново и Терезиополис (Вингу) после 1740, а почетком 1770-их у те две бугарске парохије било је више хиљада верника католичке вероисповести. Покушај да се привилегије Терезиополиса (додељене 1744) прошире на целу бугарску дијаспору инициран је 1775. и неславно се окончао 1777. Насељавање Ловрина новим придошлицама дало је подстицај незадовољнима да напусте Терезиополис и придруже им се (B. Landais, н. д., 240–246, 248–251).

једине спасоносне свете вере, у складу с најпобожнијим осећањима хришћанске царице”.⁶⁸

Барон Бригидо је истом приликом проблематизовао и питање где ће бугарске породице бити насељене – да ли ће бити упућене на неку предију или ће им у складу са усвојеном одлуком о пресељењу општине Мала Кикинда на пустаре Башаид и Иље од 28. децембра 1776, бити дозвољено да насеље малокикинске напуштене куће? Бригидо се о првој могућности одмах изјаснио као о мање повољној, јер „треба имати у виду да су све, а нарочито оне најбоље предије већ издате под закуп на више година”. То би проузроковало двоструку финансијску штету, не само у виду губитка новца од закупа предија који неће бити наплаћен, већ и у виду дугорочног губитка насталог нарушавањем уређеног тржишта крупном стоком. Даље, ерар би морао да сноси трошкове издржавања људи који би били смештени на пустари све док не буду били у стању да остваре прве приносе на том земљишту. Стога је закључио да би „ове и многе друге потешкоће [...] могле бити избегнуте коришћењем места Мала Кикинда”.⁶⁹ У корист бугарских досељеника изрекао је и друге аргументе, попут тезе да је „бугарски народ познат као економски-разуман и вредан колико и немачки, при чему боље подноси овдашњу климу”. Није пропустио да укаже и на то да је њихово насељавање далеко јефтиније за ерар од трошкова који би били плаћени за насељавање истог броја немачких породица из Царства.⁷⁰

Извештај барона Бригида од 18. јануара 1777. важан је и због још једног аспекта који је у њему наглашен, а кога у другим извештајима нема. Разматрајући даље предности у колонизацији напуштеног села Мала Кикинда, указао је на важност верске припадности приликом избора колониста. Полазећи од констатације да су постојале „сталне свађе између становника Мале Кикинде и суседних немачких села, са којима се та општина граничила”, аргументацију је појачао закључком да „пошто су бугарске породице католичке, то значи да због верске сличности не би требало да буде већих сукоба са немачким суседима”.⁷¹ Иако нигде није прецизирано о каквим се сукобима радило, указивање на верску различитост заједнице Мале Кикинде у односу на окружење намеће утисак да су у питању били сукоби проузроковани верским и културно-вредносним обрасцима, о којима можемо само нагађати. У терезијанској епохи интереси римокатоличке вере схватани су као подједнако важни с онима економске и административно-политичке природе, чинећи тројство на коме је био заснован поредак Монархије. Из тог разлога барон Бригидо није заборавио да се Њеном царско-краљевском апостолском величанству на концу свог излагања обрати двојаком молбом да „с обзиром на корист Земље, високог Ерара и Свете вере милостиво дозволи да Мала Кикинда буде пресељена у Башаид и Иље, у складу с извештајем од 28. децембра [1776] и у њему предоченим условима, као и да Бугарима одобри да буду насељени у Малу Кикинду”.⁷²

⁶⁸ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 989’.

⁶⁹ Исто, folio 990–991.

⁷⁰ Исто, folio 991’.

⁷¹ Исто, folio 991, 991’.

⁷² Исто, folio 992.

ОСНИВАЊЕ НАСЕЉА БАШАИД И ЛОВРИН

Расправа о пресељењу Мале Кикинде окончана је 26. фебруара 1777, када је Дворска канцеларија дала сагласност на извештаје и препоруке Земаљске администрације, односно Комисије за земаљско уређење у Темишвару. Том њеном одлуком потврђен је, с једне стране, предлог банатске управе о пресељењу Мале Кикинде на Башаид и Иље од 28. децембра 1776, и с друге стране, предлог о насељавању 208 бугарских породица у упражњено село Ловрин, од 18. јануара 1777. Једина сугестија Дворске канцеларије била је та да очекује да Земаљска администрација не дозволи да се фонд банатских предија превише смањи због предстојећег оснивања села на пустарама и тиме проузрокује несташница меса.⁷³ Она се сагласила са ставом Земаљске администрације да треба одобрити пресељење као и тражену дрвну грађу у вредности од 506 форинти и 17 крајцара, неопходну за изградњу нових кућа на Башаиду, под три услова која су већ раније дефинисана. Прво, да Малокикинђани оставе своје куће, цркве и стаје „непоковарене” на старом месту. Друго, да због пресељења не захтевају никакве друге олакшице. И треће, да пре свог одласка измире сва заостала дуговања.⁷⁴

Иако се у том решењу не помиње датум реализације пресељења српских породица из Мале Кикинде и досељавања бугарских породица у њен атар, чини се да је оправдано претпоставити да је поред других аргумената које је барон Бригидо навео у извештају од 18. јануара 1777, био прихваћен и онај којим се оквирно одређује време за извршење обе колонизације. Он је сматрао „да би најповољније било Бугарима одложити улазак у земљу до месеца маја, како би се до тог времена дотадашњи становници Мале Кикинде могли сместити у насеља привилегованог Кикиндског дистрикта која се граниче са предијама Башаид и Иље, и то у куће које су остале празне након повлачења *милићара*, све док не буде изграђено њихово ново насеље [у Башаиду]”. Проценио је да би тако бугарски становници већ током лета могли да започну с обрадом земље на својим новим имањима у бившем малокикинском атару, који ће бити назван Ловрин. У резимеу извештаја још једном се осврнуо на ту тему, прецизирајући да би период повољан за пресељење становника Мале Кикинде био „крај априла и почетак маја [1777], када би њихове настамбе могле бити уступљене бугарским породицама за у будуће”.⁷⁵

Барон Бригидо се у извештају од 18. јануара 1777. позабавио и другим питањима од важности за статус бугарске општине Ловрин. Будући да је економски статус колониста решаван према некој врсти већ усвојеног обрасца и у складу с производним обичајима у Банату, његови предлози су највероватније били прихваћени од стране Дворске канцеларије. Тим пре што су морали бити виђени као коначни став Земаљске администрације, надлежне политичке и економске управе у Банату. Претпостављамо да је његов предлог да напуштене куће у Малој Кикинди буду уступљене бугарским породицама бесплатно, такође прихваћен. Парохова кућа до изградње новог жупног

⁷³ Исто, folio 982.

⁷⁴ Исто, folio 983.

⁷⁵ Исто, folio 992–993.

дома требало је да буде коришћена за црквене потребе, док би ерар требало да тамошњу цркву адаптира за католичку службу. Нови досељеници су били ослобођени од дажбина и десетине до краја новембра 1777, а одлагања у исплатама дозвољена су била током наредних шест година. Ослобођени су од работе и подвоза све до краја октобра 1780. Као олакшица, дозвољено им је да новчани еквивалент за контрибуцију и друга давања током првих пет година, од 1. новембра 1777. до 31. октобра 1782, обрачунавају према трећој класи квалитета земљишта. Потом, у наредних шест година или до краја октобра 1788, према обрачуну друге класе, и коначно тек после 1. новембра 1788, „да плаћају за квалитет прве класе на који је тамошње земљиште процењено”. Читав дискурс није био лишен намере о дисциплиновању поданика, па извештај барон Бригида завршава подсећањем на то да ће ерар захваљујући повећању становника остварити не само сигуран пут ка повећању прихода, већ крајњи успех постићи и у погледу стицања „добрих и поузданих пореских обвезника”, што је најважније.⁷⁶

Још током разматрања предлога о досељавању бугарских породица у напуштени атар Мале Кикинде, донета је одлука да име села буде промењено тако што ће му бити враћено име пустаре на коме је подигнуто – Ловрин. Име Мале Кикинде је посматрано као властито име резервисано за српску заједницу, а које је било у употреби онолико дуго колико је она насељавала Ловрин, од 1752/53. до 1777. године. Одатле појава да је име Мале Кикинде после 1777. пренето на насеље створено у Башаиду, где је тек постепено ишчезло из употребе. Доказ о томе сачуван је такође у извештају барона Бригида од 18. јануара 1777, у коме се експлицитно наводи: „Да би се избегли могући неспоразуми са привилегованим Кикиндским дистриктом, име места Мала Кикинда се преноси на ново насеље [Башаид], а старо место насељено Бугарима добија ново име Ловрин, под којим је и раније била позната предрија која је припадала том селу, и тим именом ће се од сада звати.”⁷⁷

Подаци о оснивању та два насеља који се појављују у литератури, можемо закључити, потврђени су у представљеном садржају докумената. Саму Боровски, на пример, бележи да је Башаид настао досељавањем становника из Мале Кикинде 1777. године, где их је већ наредне године било у 111 кућа. За Ловрин наводи да је настао 1777. године када су у њега досељени Бугари и основана римокатоличка жупа, као и то да насеље није задржало бугарско обележје, под притиском све бројнијих немачких колониста „о којима се државна благајна увек посебно бринула”.⁷⁸ Извесно је Башаид основан као ново насеље и према моделу „урбанистичке матрице ушореног села”, о чему сведочи његов изглед правоугаоне основе и решеткистог распореда улица, на који је рељеф утицао само онолико колико је ширину насеља одредила ширина лесног рта на којем је настало. Положај тог села на средокраћу између два већа и значајнија насеља, Велике Кикинде и Великог Бечкерека,

⁷⁶ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 993–994.

⁷⁷ Исто, folio 993. Из тога произлази да није тачан податак који наводи најцитиранији историограф банатских жупанија, Саму Боровски, да је Ловрин назван „по богатом Бугарину Ловринцу” (*Magyarország Vármegyéi és városai, Enciklopédiája: Torontál Vármegye, sz. dr Samu Borovszky, Budapest 1911, 72*).

⁷⁸ Исто, 22, 72.

утицао је на његов развој и пораст броја становника – од 1.106 становника 1787. до 4.510 колико је забележено 1948. године.⁷⁹

ПРИЛОГ

Списак становника Мале Кикинде који преносимо из извора није настао с циљем пописивања популације ради увида у њено бројно и имовинско стање. Настао је из конкретне и тренутне потребе ерара, у овом случају, да дефинише количину дрвеног грађевинског материјала који је потраживан приликом пресељења на Башаид. Списак је 6. децембра 1776. саставио магистрат Кикиндског дистрикта како би одговорио на захтев Коморе и то тако што је за сваког појединца (претпостављамо старешину пресељеничке породице) убележена врста и количина потребног дрвета према намени: зидарске греде, летве, греде, дрво за димњаке и штокове врата, мале греде и спојнице. Вредност те грађе обрачуната је на укупно 506 форинти и 17 крајцара.⁸⁰

Иако је настао у специфичну сврху, списак прецизно осликава број породица које су се одлучиле на пресељење, јер су сви пописани планирали подизање куће – њих 98.

Specification: Was und wieviel nachbenannte Klein Kikindaer Insaßen bey ihrer Umsiedlung an Bauholz materialien benöthiget sind, als

1	Philipp Pavkov	34	Panta Maletin	67	Mitya Vlancsin
2	Syma Knezevics	35	Gavriilo Maletin	68	Jova Milin
3	Arsa Jankov	36	Anta Tersics	69	Paja Paitahsev
4	Stojko Roczin	37	Pavo Paniczky	70	Nedelko Bodrohsjov
5	Pavo Knezevics	38	Pavo Thehsics	71	Stojan Armazky
6	Stojan Dmitrov	39	Joann Kuzmanov	72	Illia Armazky
7	Mihail Xigics	40	Mihsa Tarsugov	73	Jocza Vlancsin
8	Pavo Xupunsky	41	Milivoj Bakics	74	Joann Gruith
9	Vahsa Miolics	42	Pera Jankov	75	Pavo Gruity
10	Pavo Tyurcsia	43	Paja Birimacz	76	Gyura Gruity
11	Mia Tersics	44	Marczika Csoban	77	Nedelko Gruity
12	Xivan Thodics	45	Syma Jerkov	78	Mikalacskey Xivan
13	Xivan Xeravicsity	46	Pera Xupunsky	79	Xivko Gruity
14	Maxa Xeravicsity	47	Krsta Jerkov	80	Dima Bohsnjakov
15	Laza Talianov	48	Mihail Stojkov	81	Xivko Mikalacskey
16	Dmitar Kiursky	49	Mihail Thodity	82	Joann Paniczky
17	Sava Jurihcity	50	Andria Schogorov	83	Sava Bakity
18	Janko Knezev	51	Sava Felbabov	84	Damjan Tyirity
19	Pavo Subotin	52	Georgia Felbabov	85	Joann Gavrity
20	Pavo Miladinov	53	Joann Zubanov	86	Stoity Saravolacz
21	Pera Litricza	54	Joann Stephanov	87	Stojan Saravolacz
22	Mitya Lepahsinov	55	Ilia Atlics	88	Joann Saravolacz
23	Nika Komlensky	56	Gyurgy Schinkity	89	Jocza Xigity

⁷⁹ Слободан Ђурчић, *Насеља Баната – географске карактеристике*, Матица српска, Нови Сад 2004, 201–202.

⁸⁰ ÖStA, FHKA, Banater A 187, folio 1028–1031.

24	Marko Knezev	57	Stephan Felbabov	90	Janko Miladin
25	Paja Kelyin	58	Josa Csoban	91	Sava Kiursky
26	Ilihsa Popov	59	Thodor Vlaikov	92	Jova Kiursky
27	Jova Stephanov	60	Matya Muntyan	93	Suba Jerkov
28	Tacza Litricsin	61	Lazar Armazky	94	Mihsa Maletin
29	Stephan Armaczky	62	Mijal Pahskulov	95	Mja Litricsin
30	Pera Popov	63	Petar Lazikin	96	Jyka Jankov
31	Stephan Paitahsev	64	Pera Knezev	97	Mja Schupunsky
32	Arsa Goikov	65	Miat Vlancsin	98	Stojan Jankov
33	Paja Joannov	66	Anta Mikalacsky		

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/5/25

Accepted: 2025/6/5

JELENA ILIĆ MANDIĆ, Ph.D., Senior Research Fellow
 The Institute of History Belgrade
 Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
 E-mail: jelena.ilic@iib.ac.rs

THE ESTABLISHMENT OF THE VILLAGE ON THE PAEDIUM OF BAŠAID IN 1777

SUMMARY: This paper is structured into thematic chapters, organized around the several topics found in the source material, mostly relating to economy. The chapter “Mala Kikinda in the Military Frontier Era” explores the development of the settlement up to its demilitarization in 1774, as well as the context of its incorporation into the Kikinda District in the same year. The chapter “The Predium of Bašaid” examines the characteristics of this uninhabited area and the leasing policies applied to it – starting with those affecting frontier communities between 1753 and 1774 and moving on to policies regarding individuals and predial associations. The chapter “The Ownership Controversy” addresses a misunderstanding stemming from a clerical error in the draft lease contract for the Predium of Bašaid, in which the community of Mala Kikinda was mistakenly named as the lessee instead of Velika Kikinda. Chapters “The Relocation of Mala Kikinda and the ‘Consolidation of the Kikinda District’” highlight two aspects of this gradual process. The first establishes a timeframe of the municipality’s submittal of the relocation request, and the second examines the motivation that stood behind such a move. The chapter “The Relocation of Mala Kikinda ‘for the benefit of the community and the treasury’” provides detailed insight into the decision-making process and pivotal motivation in economic interests. It presents data on land resources, the potential gains and losses for the state treasury resulting from the relocation, and the preconditions necessary for its implementation. The chapter “The Settlement of Bulgarians in Mala Kikinda, ‘alias Lovrin’” follows a parallel colonization process that catalyzed and consolidated the wish of Mala Kikinda’s inhabitants to move. This process culminated in the settlement of a Bulgarian community on the vacated land of Mala Kikinda and the founding of the village of Lovrin. As a kind of Epilogue, the chapter “The Founding of the Settlements of Bašaid and Lovrin” outlines the outcomes of the relocation decision and presents the earliest data on the circumstances under which these new settlements were established. The Appendix includes a list of 98 heads of households who participated in the relocation from Mala Kikinda to Bašaid.

KEYWORDS: Bašaid (*Bashaid*), Mala Kikinda, Lovrin, Banat of Temeswar, 18th century

Др ДУШАН Н. ПРОРОКОВИЋ, виши научни сарадник
Институт за међународну политику и привреду
Центар за евроазијске студије
Македонска 25, Београд, Србија
Е-адреса: dusan@diplomacy.bg.ac.rs

ПОДИЗАЊЕ БУКОВИЧКЕ БАЊЕ ОД ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА ДО ДАНАС: СТУДИЈА СЛУЧАЈА РАЗВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ

САЖЕТАК: Настанак Аранђеловца повезан је с изградњом и развојем Буковичке бање. Углавном плански, али у појединим историјским етапама и стихијски, Буковичка бања грађена је из неколико разлога (коришћење лековитих вода ради лечења, организовања система јавног здравља, развоја туризма и повећавања буџетских прилива, пројектовања економског раста итд.). Од 1838. године почиње организован долазак гостију у ово лечилиште и тај процес је, осим кратких прекида током Првог и Другог светског рата, трајао у континуитету до данас. Прегледом богате архивске грађе о изградњи бањске инфраструктуре (која до данас углавном није обрађивана), настанку града и културно-друштвеном животу у овом делу Шумадије, могуће је остварити значајно шири увид и стећи одређене представе о укупним политичким и економским приликама у земљи од прве половине XIX века до данас, што – посматрано са становишта историје – има одређени научни значај. Међутим, посматрано са становишта стратешких студија (или стратегиологије), политичких и организационих наука (управљање државним институцијама), истраживање ове теме тиче се и сагледавања историјских искустава у дефинисању и реализацији државних развојних стратегија. Студија случаја Буковичка бања представља згодан пример пошто је дословно грађена „од темеља”, па се зато може пратити како су и колико њен рад и раст утицали на економске, друштвене и политичке прилике у северној Шумадији, али и како се Књажевина Србија у релативно кратком историјском периоду развијала ослањањем на сопствене ресурсе и ангажовањем иностраних стручњака. Истраживањем ове студије случаја несумњиво се могу извући одређене поуке и детерминисати оквири за дефинисање и спровођење нових развојних стратегија Републике Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Буковичка бања; историја Аранђеловца; бањски туризам; стратегије развоја; Књажевина Србија

На иницијативу Одељења за друштвене науке САНУ, 2013. године организована је дебата на тему развојних стратегија Србије. Публиковани зборник радова требало је да представља први корак у осмишљавању „стратегијских путоказа” и утврђивању свеобухватне националне развојне стратегије¹. Наиме, још тада, примећено је да се по инерцији и некритички прихватају и усвајају стратешки документи ЕУ и/или других (западних) међународних организација и онда се према њима „калибрира” домаће законодавство и пројектују развојни планови, а да уопште није јасно нити чему или коме ће реализација таквих планова служити, нити како ће се то дугорочно одразити на економске, друштвене и политичке токове у Србији. До 2013. године, од стране надлежних институција (Народне скупштине, Владе, министарстава, агенција које је основала Влада) било је усвојено преко 140 националних и/или државних стратегија, које најчешће нису биле међусобно усаглашене, а некада су због делова садржаја остајале и контрадикторне. Из тог разлога, било је неопходно консултовати ранија искуства и потражити оригиналне примере из новије историје, те сагледати како су осмишљавани и реализовани развојни пројекти током изградње српске државе, њених институција, политичког и економског система. *Historia magistra vitae est* и у том контексту се могу тражити „стратегијски путокази” за утврђивање свеобухватне националне стратегије.

Студија случаја „Буковичка бања” по много чему је јединствен пример, пошто се усмереним развојем овог лечилишта реализовало неколико стратешких циљева, како у време Књажевине Србије (почеци организовања здравственог система; обликовање економског система заснованом на туризму и продаји воде; формирање средње и више класе локалних трговаца, рентијера, хотелијера и понуђача разних услуга; подизање савремене урбанизоване целине која ће постати административни, економски и политички центар у северном делу Шумадије), тако и у каснијем периоду постојања две Југославије (економски раст; убрзана модернизација; промовисање туристичких потенцијала на европском тржишту; научни развој – пре свега у области медицинских наука; вођење културне дипломатије установљавањем годишње манифестације „Мермер и звуци” итд.). Анализом прикупљене (и до сада необрађене) архивске грађе и ослањањем на резултате досадашњих истраживања на ову тему, аутор овог рада жели да укаже како је нужно да се приликом разматрања и писања државних стратегија најпре осврнемо на сопствену историјска искуства и из тога извучемо адекватне закључке, пошто је то предуслов даљег утврђивања теоријских и методолошких оквира дефинисања стратешких циљева.

ОСНИВАЊЕ БУКОВИЧКЕ БАЊЕ

За лековитост воде у Буковичкој бањи вероватно се знало још на почетку нове ере, док су територије јужно од Дунава биле саставни део Римске

¹ Часлав Оцић (ур.), *Моћуће стпратегије развоја Србије*, Економски зборник САНУ, Књига XIII, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.

империје. Последња прелиминарна археолошка истраживања указују на римске трагове, мада ће бити потребно и времена и средстава да се рад настави и ова теза у наредним деценијама потврди.

Први истраживачки рад о Буковичкој бањи написао је Емерих П. Линденмајер (Emerich P. Lindenmaier, Оравица, 1806 – Београд, 1893), иначе и први *штабсдоктор* српске војске и начелник Санитетског одељења *Пољчи-шељства внутрених дела*.² Линденмајер се још и пре доласка у Србију интересовао за теме лековитости минералних вода и бањску медицину.³ Написао је већи број радова на ову тему, а своја запажања и истраживања објединио је 1856. године у делу *Опис минералних вода у Србији (Описъ минералны вода и њино употребленѣ ваобште а понаособѣ лѣковиты вода у Княжеству Србији досада познаты)*. Линденмајер у свом приручнику дели минералне воде у Србији „на девет класа или разреда, и то: (1) Киселе воде; (2) Лужне воде; (3) Чудовате соли садржавајуће воде; (4) Горке воде; (5) Слане воде; (6) Кречне воде; (7) Сумпоровите воде; (8) Гвожђе садржавајуће воде; (9) Неизвјестне воде”. Напомиње да се број класа умножава, јер „у сваком раздјелу има и ладни и врући вода, које влијанијем њине топлоте, на човечије здравље различито дјејствују”.⁴ Његов рад био је путоказ за каснија истраживања Симе Лозанића.

Прву анализу буковичке воде Линденмајер је извршио 1836. године, свега годину дана после рада барона Хередера (Sigmund August Wolfgang Hereder, 1776–1838) на другим извориштима.⁵ Линденмајер наводи како је један од редовних посетилаца Буковичке бање био Доситеј Обрадовић, што би требало да потврди тезу о томе како се о лековитости буковичке воде знало раније и надалеко. Исте године када је радио квалитативна испитивања воде, доктор Линденмајер је у Буковичку бању довео и прве госте – болеснике и реконвалесценте из шабачке болнице. Следећу анализу квалитета минералне

² Емерих Линденмајер био је пореклом банатски Шваба, рођен у Оравици (данас у румунском делу Баната: Oravița, нем. Orawitz, мађ. Oravicabánya), где је и одрастао. Био је лекар у српској војсци од 1835, а прво постављење имао је у Подринско-савској команди у Шапцу. Од 1838. године је штабсдоктор, а од 1854. начелник војног санитета. Аутор је прве историје српске санитетске службе, а куриозитет представља да је његов рад објављен најпре на немачком језику у Темишвару 1876. (*Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen mit Andeutungen über die gesamten Sanitätsverhältnisse im Oriente*). Линденмајер је умро у Београду 1893, а посмртни говор одржао је први српски хирург, председник владе, дугогодишњи посланик и народни посланик, др Владимир Ђорђевић, назвавши га „српским посинком”. Подаци преузети из: Љубодраг Поповић, „Емерих Линденмајер у Кнежевини Србији – животни век једног трудбеника”, у: *Др Емерих П. Линденмајер: живиој и дело*, Српско лекарско друштво, Београд 2011, 7–16.

³ Војислав Михаиловић, „Први дипломирани лекари у обновљеној Србији. Др Емерих Линденмајер”, *Српски архив за целокућно лекарство* XL, 7 (1938), 824–841.

⁴ Зоран Вацић, „Др Емерих Линденмајер и развој бања Кнежевине Србије (1836–1859)”, у: *Др Емерих П. Линденмајер: живиој и дело*, 54. Под појмом „чудовате” који наводи З. Вацић прилико цитирања описа Е. Линденмајера највероватније се подразумевају „чудотворне”, односно лековите соли.

⁵ Фон Хердер је у Србију дошао након преписке са Милошем Обреновићем а у вези истраживања руда. Највише времена провео је у региону источне Србије; његовом заслугом су обављена прва геолошка испитивања у Бору и Мајданпеку, али је исто тако иза њега остала и студија о лековитости сокобањске воде. Више у: Сигмунд Аугуст Волфганг фон Хердер, *Рударско иштовање по Србији 1835. године*, Службени гласник, Београд 2014.

воде из Буковичке бање урадио је Павле Илић у лабораторији београдске апотекарске установе, која је углавном потврдила раније налазе из 1836. године.

Иако се, дакле, прва организована наменска посета бањи догодила три године раније заслугом лекара српске војске, ипак се као прва бањска сезона у свим туристичким проспектима и публикацијама наводи 1838. година, за шта је заслужан Милош Обреновић. „Књаз Милош, када је путовао 1835. год. брату Јеврему у Шабац [из Крагујевца]⁶, сврати овде у Буковик и обиђе киселу воду дознавши раније од неки странаца да је лековита. Том приликом књаз Милош нареди тадашњем начелнику Живојину Јоксимовићу да расчисти и загради место где је извор и да удари стублину на извору. Тај извор и данас носи назив Књаз Милошев извор. Од тада датира пијење воде и прва бањска сезона може се рећи, да је била 1838. године, кад је књаз Милош око 15 дана био у овој бањи”⁷. Током боравка у бањи Милош Обреновић доноси одлуку (Објавленіе) којом дозвољава мештанима да подижу дућане за које три године неће плаћати никакве „аренде”. Српски кнез и на овом примеру показује да је био талентован и промућуран трговац, јер је његова одлука утицала на развој Аранђеловца у наредних пола века. Из подручја са изворима, на југоисточном ободу атара села Буковика (отуда и назив Буковичка бања), ниче нова урбана целина, коју обликују (граде) трговци, дућанције и механиције. Та нова урбана целина географски се ширила ка суседном селу – Врбици и ово је и данас главна улица у Аранђеловцу. Када се после две деценије изгнанства Милош Обреновић поново вратио у Србију, одмах је 1859. године посетио Буковичку бању. Буковик и Врбица тада су већ били спојени саобраћајницом, око које је изграђено ново насеље, па српски кнез наређује да се овом месту надене заједничко име – Аранђеловац. Име Аранђеловац одређује у славу Св. Архангела Гаврила, коме посвећује и цркву која исте године почиње да се гради на вису у Врбици. Интересантно, у Буковику је од 1832. године већ постојала црква посвећена Св. Архангелу Гаврилу, па у Аранђеловцу од XIX века егзистирају два храма, раздвојена у две црквене општине, са истим заштитником. Нову варошицу кнез проглашава и среским местом.⁸

Следеће године, бању са примитивном каптажом коју је чинило једно издубљено дрво у које се сакупљала вода, посетила је и кнегиња Љубица. Локални органи власти су искористили долазак кнегиње да обавесте Министарство унутрашњих дела „да је пут Београдски одавде к Сопоту и оданде к буковичкој Киселој води на више места покварен” и да се мора поправити не само због ове посебне прилике, већ и „што треба да је тај пут свагда оправљен”.⁹ У то време, од Београда до Буковичке бање путовало се тринаест сати, а од Крагујевца до Буковичке бање девет. У бању се путовало коњима

⁶ Прим. аућ.

⁷ Иван Лазаревић, „О буковичкој киселој води”, *Српски архив за целокупно лекарство* (1894). Преузето из: Љубинка Недић, *Два века Буковичке бање*. Народни музеј Аранђеловац, Аранђеловац 2011, 16.

⁸ О овоме више у монографији: Тања Вићентић, *Буковичка црква Светиої Архангела Гаврила у Аранђеловцу, династички програми и државне полијике у процесима формирања насеља и парохијских храмова у унутрашњости Србије у 19. веку*, Народни музеј у Аранђеловцу, Аранђеловац 2020.

⁹ Љ. Недић, *н. г.*, 23.

или волујским колима, која су служила за смештај током боравка. Даљом изградњом бање развијаће се и саобраћајна инфраструктура. Најпре је у наредним деценијама колски пут до Младеновца неколико пута поправљан и насипан, јер се из Београда до Младеновца могло путовати возом већ од 1884. године, а затим је 1900. године донета одлука да се направи пруга уског колосека Младеновац–Аранђеловац¹⁰. Пруга је завршена за свега четири године, а убрзо је одлучено и да се настави ка Лајковцу, тада важном саобраћајном чворишту. Правац ка Лајковцу је трасиран и припреман до 1908. године (укључујући и прикупљање новчаних средстава, експропријацију и остале послове), а пруга је завршена већ до 1910. У поређењу са темпом изградње савремених саобраћајница ови подаци делују импресивно¹¹. Од Младеновца до Аранђеловца возом се стизало за два сата, а од Београда је требало дупло више. Развој саобраћајне инфраструктуре не утиче само на већи број посетилаца бање, већ подстиче и развој индустрије и рударства у аранђеловачком крају, услед чега долази до брзог економског раста у ширем географском подручју.

После своје прве анализе 1836. године Емерих Линденмајер се често враћао у Буковичку бању и учествовао у њеној изградњи. Одмах је идентификовао два кључна проблема: 1) недостатак лекара и стручно оспособљеног особља за балнеологију; 2) недостатак смештајних капацитета. Уместо лекара, народ се у то време обраћао хећимима, видарима или гатарима, а у селима око Буковичке бање постојало је и неколико самоуких лекара за које се није поуздано знало нити где су, нити како су стекли своје знање. Иначе, због овога је Милош Обреновић подстицао долазак страних лекара и добро је плаћао за њихове услуге, па се тако у Србији обрео и доктор Емерих Линденмајер. „По *Насињавленију за окружне лекаре и физикусе*, из 1839. године, надзор на бањама припадао је лекару у чијем се окружју бања налазила”¹². Међутим, хронични кадровски дефицит у медицини и даље се осећао, па ле-

¹⁰ Изградња железнице у Србији почиње после Берлинског конгреса. Јован Ристић и шеф аустроугарске дипломатије гроф Ђула Андраши закључили су Конвенцију о изградњи железнице и регулисању трговине између Србије и Аустроугарске 8. јула 1878. Међународним уговором Србија је обавезана да се посвети изградњи железничке пруге која ће спајати средњоевропску континенталну област са приобалним појасом Средоземља. Повољан географски положај који је Србија заузимала, као и приступност лукама на Егејском мору и Цариграду кроз Вардарско-моравску долину, одиграли су велику улогу у постављању Аустроугарске по овом питању. Због тога Србија почиње са изградњом пруге Београд–Ниш одмах после Берлинског конгреса, а завршава је шест година касније. Врло брзо, српске власти увиђају да би већи значај за покретање привредног развоја у унутрашњости земље имао развој других путних праваца, па се између осталог, планирају и постепено граде пруге: Београд–Ваљево–Пожега; Сталаћ–Крушевац–Трстеник–Краљево–Чачак–Пожега–Ужице; Ужице – Мокра Гора – граница ка БиХ – Вишеград; Ваљево–Лозница (никада није завршена); Крушевац–Краљево; Ниш–Књажевац–Зајечар–Кладово; Крушевац–Краљево; Ниш–Прокупље–Куршумлија; Параћин–Бољевац–Зајечар; Пожаревац–Петровац–Жагубица–Зајечар; Петровац – Жабаре – Велика Плана; Шабац–Лешница–Лозница. Приметно је да су неки од ових путних праваца укинати у другој половини XX века, па те пруге више не постоје, а занимљиво је да осим тада трасираних праваца, изузимајући пруге од Ужица ка црногорској граници и даље ка Бару и од Краљева ка Косовској Митровици, нови уопште нису пројектовани на територији централне Србије до друге деценије XXI века (иако су поједине трасе продужаване). Више у: Милан Грујић, Зоран Бундало, *Железнице Србије, 120, 130 и 150 година*, Желнид, Београд 2004.

¹¹ Пруга Лајковац–Аранђеловац била је у функцији све до 1982. године.

¹² Љ. Недић, *н. г.*, 27.

кари, поред својих свих својих обавеза нису успевали активније да се укључују у бањска лечења и преписивање терапија у бањама. Због тога Линденмајер у исцрпном извештају 1839. године описује и правила „к употребленију овог божанственог Дара: 1) Болестник да дође на ову воду при концу Маја, или у почетку Јунија. 2) Болестник треба да дође, пун Надежде и поверенија, да ће одавде здрав отићи, снабђевен с најпренужднијим потребама. 3) Да не пије воду без мере, и да не мисли даће се с тим пре излечити; но баш противно може искусити; јербо безмјерно употребљавање смета дјејствију њеном [...]. 6) Кад је лепа погода, може се болестник, мало и подалеко од овог места удаљити [...]. 9) За време употребљавања ове воде, нетреба никакови другиј љекарства употребљавати. 10) Болестник нетреба да се уздаза, за један дан да ће совршено оздравити: јер полако само могу и најјача лекаства, старе и забјађене болести лечити. И ако болестник после точног употребљавања, за 15. или 20. дана ни најмање ползе познао небуде; то нека је остави, пун надежде даће до године, или са истој или на другој своје изгубљено здравље с божиом помоћу повратити моћи. 11) Ако болестник осети, да му је фајда; то нека једнако продужује, док се год све слабости своје не опрости. И после тога добро ће бити, ако је још неколико дана употребљавао буде”.¹³

Заједно са окружним начелником, Линденмајер је 1849. утврдио и план изградње првог већег објекта од „тврдог материјала” у који би се могли сместити посетиоци. Међутим, до подизања објекта ипак није дошло. У том тренутку, у Буковичкој бањи је постојала само једна гостионица, изграђена државним новцем 1846. године од „меког материјала”. Гостионица је издана под закуп, а закупца је био у обавези да гостима понуди разна јела и пића, док је себе могао да издаје само по цени коју му је држава одредила (на два гроша чаршијска дневно). Линденмајерова иницијатива била је оправдана, али је у буџету недостајало новца за реализацију. Средства која су била намењена за изградњу бање, потрошена су за откуп земљишта око изворишта лековите воде са којим се почело 1847. године. До тада, у државном власништву била су само изворишта, а све остале парцеле око њих остале су у приватном власништву локалних становника. Услови да се почне са реализацијом плана о уређивању парка Буковичке бање створени су тек 1856. године откупом околног земљишта (и у овоме је учествовао Емерих Линденмајер). Уместо зидања већег објекта од „тврдог материјала” подигнута је дрвена шупа у којој су гости могли да преспавају, а која је поред гостионице остала једини смештај у понуди све до 1859. године, односно до повратка Милоша Обреновића у Србију и проглашавања Аранђеловца среским седиштем.

Нови импулс развоју бање даје кнез Михаило Обреновић, који је обичао бању 1865. Тада је видео да лечилиште посећује огроман број људи, али да велика већина њих и даље спава у шаторима, запрежним колима или под отвореним небом. Државним новцем зато почиње изградња „Старог здања” која је трајала од 1868. до 1872. године, према пројекту државног архитекте Косте Шрепловића¹⁴. Предвиђено је да ова зграда у ратним условима послужи

¹³ Емерих Линдермајер, „Минерална вода. У Буковику и близу Лознице”, *Маџазин за художество, књижевство и моду* (Будим) II, 7–9 (1839), 33.

¹⁴ Богдан Несторовић, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века”, *Саопштења* X (1974), 154.

као војна болница и рехабилитациони центар, што се догодило у српско-турском рату 1876–1878. године, током балканских и Првог светског рата (најпре за смештај српских, а после 1915. године и рањеника аустроугарске војске). Михаило Обреновић помаже изградњу и даље уређивање Парног купатила које је отворено 1875. године, базена са топлем водом и парка. Буковичка бања почетком осамдесетих година XIX века почиње да личи на аустријске бање, па (ретки) страни посетиоци не крију своје одушевљење овим местом.

ФУНКЦИОНИСАЊЕ БАЊЕ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Све већи број посетилаца подстакао је отварање приватних хотела и пансиона, а капитал за ове инвестиције углавном долази од локалних и београдских привредника. Гостима је „године 1900. и 1901. на располагању било шест приватних хотела – „Мајдан”, „Париз”, „Шумадија”, „Србија”, „Српски краљ” и „Таково”, а у варошици је постојало и двадесет седам механа и кафана. Хотел „Таково”, власника Милутина Трифуновића из Буковика, подигнут је 1901. године и по квалитету услуга и чистоћи налазио се одмах после Великог конака. Хотел „Париз”, који је држао Живко Тешић, имао је највише соба, око педесет, а поред хотела, Тешић је имао и кафану прве класе са дванаест и још два објекта са укупно двадесет пет соба. Карајем XIX и почетком XX века у Аранђеловцу је било двадесет осам домаћина који су поседовали деведесет добрих соба у којима се могло сместити 130 кревета”.¹⁵ Године 1901. завршена је доградња и рестаурација једног раније подигнутог објекта на источном ободу парка, који је тада претворен у хотел са 28 соба и великим рестораном. Назван је најпре „Ново здање”, да би касније био преименован у „Хотел Војводина”. У овој згради данас се налази администрација СО Аранђеловац.

Убрзани развој места донео је и велики демографски раст и промене у структури становништва. Од 1863. до 1900. године број становника Аранђеловца порастао је за четири пута (са 574 на 2.005 становника). Буковичка бања постаје стетиште средње и више средње класе, па у њу долазе професори, учитељи, адвокати, књижевници, занатлије и трговци. То утиче на локално становништво и поспешује развој културних садржаја и програма. Прво читалиште отворено је 1869. године, а убрзо је формирано и Певачко друштво трговачке омладине (од 1897. имало је и своју читаоницу), Женско друштво, Друштво аранђеловачко за удају и женидбу, Друштво за улепшавање Буковичке бање, Пододбор организације Црвеног крста, Прво аранђеловачко доживотно и посмртно друштво итд. У аранђеловачкој Државној реалној гимназији су до 1931. године профункционисала четири ђачка удружења са великим бројем чланова: Књижевна задруга „Јасеница” (103 члана), Коло трезвене младежи „Карађорђе” (82 члана), подмладак Црвеног крста (140 чланова) и Соколско друштво (102 члана)¹⁶.

У периоду владавине кнеза Милана Обреновића, држава расписује концесију за експлоатацију бањских изворишта, па ово право стиче већи број

¹⁵ Јб. Недић, *н. г.*, 42.

¹⁶ Извештај Начелства Среза Орашачког Просветном одељењу Краљевске бановске управе док. бр. 264/1931 од 25. априла 1931.

појединаца (приватних предузетника). Од 1900. године, међутим, ово право има само удружење грађана „Аранђеловачка конзорција”, које побеђује на конкурс. Чланови удружења су аранђеловачки и београдски трговци, који улажу значајан капитал за даљи развој бање, пре свега у рекапиту извора. Такође, почињу са флаширањем и продајом воде, те организују наступ на домаћем и страном тржишту. Минерална вода из Буковичке бање била је представљена на сајму у Бриселу 1906, а годину дана касније на великој Балканској изложби у Лондону добија престижне награде. Минералне воде „Књаз Милош” и „Књаз Михаило”, са посебним етикетама које су лепљене на флаше, постају широко познате и са српског тржишта истискују све остале (углавном стране) воде. Успеси које је остварила „Аранђеловачка конзорција”, а коју су заступали др Васа Димитријевић и Коста Костантиниовић, били су најбоља препорука да удружење победи и на конкурсу расписаном 1908. године, на којем су још учествовали: Општина аранђеловачка, Срез јасенички и Окружна скупштина крагујевачка. Право на експлоатацију минералне воде „Аранђеловачка конзорција” задржала је све до краја друге деценије XX века, када ова прелази у руке Дунавске бановине.

„Аранђеловачка конзорција” сусреће се са првим проблемима непосредно по завршетку Првог светског рата. Од 1912–1918. године смештајни капацитети су служили за збрињавање рањеника, најпре српских, а потом и непријатељских. По завршетку рата бања је била у лошем стању. „Пропадање бањских објеката и бањског парка наставило се у првим послератним годинама, па је Кисела вода губила глас уређене бање и ексклузивног излетишта Београђана. Најтежа ситуација је била са бањским купатилима. Последње репарације најстаријег купатила у Буковичкој бањи, купатила Талпара, биле су предузете почетком XX века. Бањски лекар је и тада имао мноштво примедби на извршене радове, али све до изградње новог Затвореног и Отвореног купатила Талпара је наставила да функционише као хладно купатило, које је више служило да се у њему расхладе ’обични’ гости, него као бањско купатило намењено лечењу оних који су у Буковичку бању дошли ради лечења”.¹⁷

Из расположивих докумената може се сазнати и увидети како је у овом периоду недостајала контрола државних органа и дисциплина у управном систему. Последица је била, између осталог, и то да завршни рачуни Буковичке бање нису уопште урађени у периоду 1924–1931. године. Тек је почетком 1932. године донета одлука да се провере сви приходи и расходи у протеклим годинама, па да се према томе и предузму одређене мере.¹⁸

Уговорне обавезе „Аранђеловачке конзорције” биле су да улаже у извојашта и унапређује експлоатацију, као и да одржава парк и пратеће садржаје. То се, међутим, није дешавало, па је било много притужби да ово друштво убира приходе од продаје минералне воде, а не инвестира ништа у одржавање бањског комплекса. Због тога се број посетилаца континуално смањивао, а бања изгледала све запуштеније. Иако су протести бивали све чешћи и гласнији, дуго времена се по овом питању ништа није предузимало.

¹⁷ Љ. Недић, н. д., 54–55.

¹⁸ КБУ ДБ Ф. 126-II/27894-932. Притужба Павла Матијашевића КБУ ДБ.

Разлоге можда треба тражити и у томе што је један од водећих чланова „Аранђеловачке конзорције” био Илија Михаиловић, посланик Народне радикалне странке, у једном периоду и председник Народне скупштине Краљевине СХС, богати индустријалац и банкар.¹⁹ Смрћу Николе Пашића 1926. године почиње и брз одлазак радикала на политичку маргину, а од 1929. године, након увођења шестојануарског режима Народна радикална странка је и забрањена. Слабљењем позиције Народне радикалне странке, изгледа су слабиле и позиције „Аранђеловачке конзорције”.

Већ 1927. године Обласни одбор је именовао нову Управу бање, са задатком да среди стање и предложи мере опоравка, а од 1929. године, када се *Законом о називу и њојдели Краљевине на ујравна њогручја* успоставља нова територијално-управна јединица, сви послови везани за одржавање и развој Буковичке бање потпадају под надлежност Дунавске бановине. Било је то време новог узлета Буковичке бање, кратак период интензивног развоја у којем она постаје монденско одмарилиште.

БУКОВИЧКА БАЊА ПОД ОКРИЉЕМ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ

Приметно је отезање „Аранђеловачке конзорције” у примопредаји потпуног управљања Буковичком бањом новоименованој Управи бање. То је трајало око годину и по дана, а могуће је и да би се додатно одужило да није било увођења Шестојануарске диктатуре. Током 1929. године органи које именује Краљевска бановска управа Дунавске бановине преузимају у своје руке све објекте, покретну имовину и, што је најважније, послове експлоатације изворишта минералне воде.²⁰ Током трајања примопредаје донет је и важан документ о одређивању ужег и ширег бањског рејона. „Ужи бањски рејон захватао је површину нешто већу од територије парка Буковичке бање [...]. Занимљиво је, међутим, да је означен и заштитни рејон који се пружао од Вагана и Остенака, преко Жутог оглавка, Кљештевице и Орашачког брда до виса Рисовача, па на запад до Капетанових станова и Кусеља, те натраг до Вагана. У границама овог, заштитног рејона нико није смео да отвара купатила са минералном водом, нити да експлоатише минералну воду без одобрења Комесара обласне самоуправе и Министарства социјалне политике и народног здравља”.²¹

¹⁹ Илија Михаиловић (1875–1945) био је један од најбогатијих људи у Шумадији, дугогодишњи посланик Народне радикалне странке, а затим и један од првака Југословенске радикалне заједнице. У аранђеловачкој околини познат и као добротвор и донатор. Историчар Милослав Самарџић писао је о трагичној смрти Илије Михаиловића (1945) и његове кћери Љубице (убијена приликом упада комунистичких јединица у куће богатијих Аранђеловчана у ноћи 28/29. јуна 1943). Илија Михаиловић је био жртва брзог судског процеса који је вођен у аранђеловачкој Соколани и осуђен је на смрт и конфискацију целокупне имовине од Војног суда Централне Србије, пресудом бр. 545/45. Стрељан је 3. или 8. марта 1945. у Крагујевцу (претпоставља се у кругу фабрике „Застава”), као народни непријатељ. Према: Министарство правде Републике Србије, Отворена књига – Регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године, Београд 2011. Доступно на: <http://www.otvorena-knjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/12/70033/31352.htm>. Приступљено: 22. 3. 2025.

²⁰ Док. No. 197/1929, Комесар Обласне самоуправе Шумадијске области Краљевине Југославије.

²¹ Љ. Недић, *н. г.*, 64.

Већ следеће године, Уредбом о бањама у Шумадијској области прописано је да се о свим пословима стара Обласни одбор. Чланове је именовао бан, а Одбор је бирао управника бање, надлежног и одговорног за све послове у бањи. Истом Уредбом је регулисано и питање рада бањских лекара, који су били обавезни да прегледају свако лице које долази на лечење и препишу му терапију, као и да воде болничке листе. Приватни лекари су имали сва права да раде у бањи, као и њихове колеге запослене у државном леčiliшту, али су такође били одговорни Обласном одбору, који им је могао забранити даљи рад, уколико се не придржавају установљених правила и процедура. За разлику од начина укључивања приватне праксе у послове који се тичу народног здравља у Републици Србији из последње деценије XX века, када се у бирократским лавиринтима и мешању надлежности разних министарстава и инспекција често стварао простор за злоупотребе и отварање илегалних и полулегалних ординација, овај концепт из Буковичке бање, примењен седамдесет година раније, показао се ефикасним и корисним. Једини посао који није био у надлежности Обласног одбора тицао се питања јавне безбедности, пошто је комесара бање, задуженог за „послове из полицијне струке” постављала Обласна команда Министарства унутрашњих дела.

Посао полицијских агената и комесара бање у Аранђеловцу није био претерано захтеван, па због тога није ни био ангажован велики број запослених. У једном одговору надлежнима у Министарству унутрашњих дела, који траже да се провери рад портира хотела „Старо здање” Фридриха Лоренца, лица „сумњивог да је било аустроугарски шпијун у време окупације”, комесар наводи како нема слободних агената да прате кретања и рад осумњиченог, па му је зато једноставније да захтева његово отпуштање.²² Из овога се може закључити да број запослених у средњој полицији није био велики, што опет указује и на редован обим посла безбедносних структура. Поред праћења уобичајених преступа и тешких кривичних дела, којих је понекад било, посебна пажња обрађана је на „стање у народу”. Ту су, опет, најчешћа питања била везана за положај сељака и стање пољопривреде. Ово је био већи проблем за власт, него деловање опозиције. Опозициони скупови су редовно праћени, а после њих су надређенима сачињавани детаљни извештаји. Неуспешан покушај стварања Радикалне социјалне странке (РСС) 1934. године управо је инициран из Шумадије, а један од првих скупова одржан је у Аранђеловцу. Бањски комесар је закључио да већих последица овог скупа неће бити, те да се свега десет људи учланило у новоформирану политичку партију.²³

Током прве године управљања бањом ново руководство није забележило значајнији резултат. Ово констатује и бановински саветник током годишње инспекције. Као главне проблеме наводи лошу управу, иако се чланови управе жале на лоше затечено стање и многе проблеме заостале иза „Аранђеловачке конзорције”, и малу експлоатацију минералне воде.²⁴ То је један

²² КБУ ДБ Ф. 126-II/2/5979-934.

²³ КБУ ДБ Ф. 126- II/15663-934, а такође и према: Начелство Среза Орашачког Аранђеловац. Док. бр. 4507/1934.

²⁴ Извештај бановинског саветника о прегледу Буковичке бање у Аранђеловцу. КБУ ДБ Ф. 126-VII/93212-932

од разлога што је број посетилаца за целу годину био свега 1.447 (од чега је из Београда било више од 60%). Да би се рад бање унапредио, траже се већа улагања у инфраструктуру, при чему се посебно упозорава да у Буковичкој бањи нема никаквог садржаја за децу (игралишта), а да је у структури посетилаца све већи број деце (долазе на лечење или одмор са родитељима). Због тога се предлаже изградња већих станова за туристе (апартмана), у које могу стати целе породице, као и да се по ресторанима прилагоде јеловници за децу.²⁵

Нови проблем у њиховом раду представљао је и све уочљивије смањивање капацитета извора „Књаз Милош”. Због тога су 1931. иницирана нова геолошка и хидротехничка истраживања, која ће три године касније реализовати Управа Буковичке бање и Техничко одељење Краљевске банске управе.²⁶ Сондажним испитивањем откривен је нови термални извор у ширем рејону, на дубини од 130 метара, који је имао већу минерализацију него изворишта до тада у функцији. Приликом избијања на земљину површину вода је на овом извору правила гејзир висок до три метра, а због температуре воде назван је Топла вода. До 1935. године вода је са овог извора спроведена цевима до парка Буковичке бање, где се користила за експлоатацију и у терапијске сврхе.²⁷ Почетак рада изворишта „Топла вода” условио је и балнеонасеобинску изградњу у Буковичкој бањи. У Буковичкој бањи су до 1939. године изграђени објекти „Затворено купатило” и „Отворено купатило”.²⁸ Квалитативном анализом воде, коју је 1936. године извршио др Станко Михолић, утврђена су и њена лековита својства, па је Буковичка бања постала лечилиште и за реуматизам и костобољу. Поред тога, Краљевска банска управа из године у годину повећавао је износе за финансирање ванпансионских садржаја. Тако Аранђеловац 1934. године добија прво тениско игралиште.²⁹

Ново руководство бање је 1930. године приметило и да долази до нелегалног дочења и флаширања минералне воде. Један део извора „Књаз Милош” увек је био доступан за слободно, бесплатно дочење минералне воде. Периодично, како су доношене одлуке о уређивању бање, потврђивана је и ова пракса, са образложењем да се на такав начин подстиче долазак гостију.³⁰ Међутим, то је и злоупотребљавано. Током ноћи, вода је сипана у бурад, а одатле претакана у флаше и продавана. Због тога је посебном уредбом дозвољено дочење воде само у флаше, балоне и тестије запремине до пет литара, а такође је и ограничено време рада овог извора.³¹

Питање експлоатације изворишта и дочења минералне воде остаје најважније у раду бање. Одмах по преузимању надлежности од „Аранђеловачке

²⁵ Управа Буковичке бање Аранђеловац. Док. бр. 1425/1931.

²⁶ Предмет: Геолошко испитивање рејона Буковичке бање ради проналажења нових врела. КБУ ДБ Ф. 126- VI/20693-934.

²⁷ Геолошка бушења из 1935. године према Извештају Техничког одељења КБУ ДБ: КБУ ДБ Ф. 126- V/9540-935.

²⁸ Одлука о изградњи купатила са пратећим образложењем (КБУ ДБ Ф. 126- VI/24364-936).

²⁹ Изградња тениског игралишта у Аранђеловцу (техничка документација и предрачуни) (КБУ ДБ Ф. 126-VI/11448-933).

³⁰ КБУ ДБ Ф. 126- VI/2161-931.

³¹ КБУ ДБ Ф. 126- VI/11549-931.

конзорције” нова управа покушала је да организује лицитацију за давање изворишта у закуп. Пошто се веровало да бољи услови могу бити постигнути склапањем уговора о дугорочном закупу, понуђена је експлоатација на рок од педесет година. На конкурс се јављају искључиво домаћа предузећа, што је карактеристично за цео период до почетка Другог светског рата. У првом надметању учествују Београдска задруга и Чиновничка банка из Београда, и конзорцијум: аранђеловачких привредних друштава Шумадијске кредитне банке и Јасеничке задруге, те акционарско друштво „Јерма-Габерник” из Београда. Посао је требало да буде додељен конзорцијуму, који је понудио 0,40 пара по литри источене воде за експлоатацију до милион литара, 0,30 пара за дупло већу количину и 0,15 пара уколико се буде точило више од три милиона литара минералне воде.³² Проблем се јавио са већ поменутим уочљивим слабљењем капацитета извора, али и са тим што надлежно Министарство социјалне политике и народног здравља није било задовољно постигнутом ценом (остали понуђачи су нудили још и мање: Београдска задруга 26%, а Чиновничка банка 16% од продајне цене литре минералне воде). Поред тога, замерке учесника односиле су се и на нејасне услове конкурса, услед чега нису могли да саставе ваљану понуду. После поновљене лицитације, са јаснијим условима, посао експлоатације је на три године добила Чиновничка банка из Београда.³³

После три године опет долази до проблема на лицитацији, када је она успела тек из петог покушаја. На првој лицитацији појављује се само Шумадијска кредитна банка из Аранђеловца као понуђач, па је поступак лицитирања отказан. На другој је учесник још и Чиновничка банка из Београда, а предмет надметања је добијање трогодишњег уговора о експлоатацији минералне воде. Из расположиве документације немогуће је закључити због чега дотадашњи купац, Чиновничка банка, не учествује на првој лицитацији.

Међутим, из целог овог, вишемесечног процеса, видљиво је да су државни органи бранили државни интерес, те да је простор за разне махинације био сведен на најмању могућу меру. На другој лицитацији оба понуђача нуде исте услове, 0,75 динара по једном литру источене воде, а комисија додељује концесију Чиновничкој банци због тога што је она већ у поседу и има искуства у експлоатацији. Министар социјалне политике и народног здравља ову је одлуку комисије поништио, с образложењем да су му у међувремену писали представници Житарско-шљиварског друштва А. Д. који нису стигли да учествују на лицитацији, али су спремни да плате 0,80 пара.³⁴ Представници Житарско-шљиварског друштва А. Д. више се нигде не појављују, па се овде изгледа више радило о маневру надлежног министра (или бањске управе) како би постигао што је могуће вишу цену. Чиновничка банка поново нуди исту цену, само што у међувремену, услед увођења посебне таксе од 0,20 динара по литру, сада даје Буковичкој бањи 0,55 динара по литру.

³² Док. бр. 52356/929 и 56096/929 Министарства социјалне политике и народног здравља, као и 3765/1930 Начелства Среза Орашачког у Аранђеловцу.

³³ Уговор о давању у закуп извора Чиновничкој банци из Београда (1456/1930 Управа Буковичке бање Аранђеловац).

³⁴ Писмо Житарско-шљиварског друштва А. Д. о спречености учествовања у лицитацији и одлука надлежног министра о поништавању поступка (КБУ ДБ Ф. 126- VI/45126-932).

Усменим путем чланови комисије траже 0,65 динара, али до договора не долази. На четвртој лицитацији Чиновничка банка нуди 0,56 динара, а после пропадања и ове лицитације, на петој пристаје да плати тражених 0,65 динара, плус 0,20 динара посебне таксе по једној литри источене воде.³⁵ После истека ове три године посао експлоатације минералне воде преузеће Штедионица Бановине, која је била у државном власништву и функционисала као својеврсна развојна банка.

Период од 1930. године је и време када се све више пажње и новца посвећује пропагандним активностима. Управа Буковичке бање користи сваку прилику да позове представнике разних организација да своје скупове одржавају у овом делу Шумадије, а у многим акцијама има и свесрдну подршку институција Дунавске бановине и Краљевине Југославије. Заједно са још 98 места и градова, Аранђеловац је био уврштен на списак туристичких дестинација Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, што је допринело његовој популаризацији.³⁶ У Аранђеловцу је одржан Конгрес југословенских ПЕН клубова 1930. године (том приликом су у бањи боравили Исидора Секулић, Десанка Максимовић, Милош Црњански, Станислав Винавер, Јосип Видмар, Исидор Цанкар, Драгутин Домјанић и др.). Исте године Буковичку бању посетила је и екипа бечког часописа *Neuen Freien Presse*, а следеће је организован свечани дочек прослављеним француским авијатичарима, које је предводио генерал Гајс. Француске војне пилоте дочекао је огроман број грађана, на улицама свечано окићеним за ту прилику, што је оставило дубок утисак на српске и француске новинаре. Поред тога, 1931. године Буковичка бања је учествовала на изложби „Недеља здравља” у Београду, у организацији Југословенског друштва за чување народног здравља, а 1932. групи од тридесет „новинара из Мале антанте” уприличена је посета Аранђеловцу у организацији Владе Краљевине Југославије. Занимљиво, ова информативно-радна екскурзија новинара из Чехословачке, Румуније и Југославије по многим стварима подсећа на сличне догађаје које данас приређују међународне организације.³⁷ Већ од 1938. године Буковичка бања имала је савремене и лепо дизајниране брошуре, разгледнице, плаћене новинске огласе и остали рекламни материјал.

Ширењу добре слике о Буковичкој бањи, али и њеном инфраструктурном развоју, помаже од 1935. године у великој мери и „Друштво Фрушка гора”, удружење за унапређење туризма, које је одлично сарађивало са Краљевском бановском управом. Друштво је функционисало под слоганом „Упознајмо своју земљу”.³⁸ У упутству „Друштва Фрушка гора” за прављење плана пропагандних активности за 1937. годину указује се бањским руководиоцима да пропаганда не треба да буде „једнообразна”, већ се препоручује да се врши

³⁵ КБУ ДБ Ф. 126- VI/24113-933.

³⁶ КБУ ДБ Ф. 126- II/11699-930.

³⁷ КБУ ДБ Ф. 126- VI/15039-931 и КБУ ДБ Ф. 126- II/39108-932.

³⁸ У једном од извештаја најбоље се види и мисија ове организације: „Није важно и битно где се иде, главно је да се уопште иде, да се излети праве, да се грађани изводе у слободну природу, на свеж ваздух, да у непосредном додиру развијају и своје међусобне пријатељске односе и смисао за природу и њене лепоте, као и пропаганду за наш туризам уопште”. Друштво Fruška gora, Raspis br. 11, deo 23: Poklonstvena putovanja na Orašac, od 7. maja 1936.

преко: 1) изложби (фотографија, списа, цртежа); 2) филмова и дијапозитива; 3) актуелних вести, упутстава и новости; 4) повремених туристичко-информативних састанака; 5) предавања и реферата.³⁹ Ово Друштво је иницирало изградњу планинарског дома на планини Букуљи изнад Аранђеловца и обезбедило средства из буџета Бановине за реализацију тог пројекта.⁴⁰

Државна управа је правно уредила област туризма 1936, као предуслов да се сузбије такозвани „дивљи туризам”. Министарство трговине и индустрије донело је 1936. године два важна правилника: Правилник о устројству и раду месних туристичких одбора и Правилник о устројству Бановинског туристичког савета.⁴¹ Ово се ради у циљу бољег организовања туристичке делатности, стандардизације услуга и постизања већих прихода. Од 1937. године инсистира се и на најстрожој могућој контроли издавања соба у туристичким местима, пошто су учестале жалбе да то неовлашћено раде приватна лица и да такав смештај често не задовољава елементарне хигијенске услове.⁴² Исте године почињу и да се прикупљају детаљни подаци о структури посетилаца, са посебним нагласком на стране туристе и земље из којих долазе. Због тога се усвајају нови формулари за прикупљање података, једнообразни за подручје целе Краљевине Југославије.⁴³ Приметно је да су из формулара изостављени Совјетски Савез (нису постојали дипломатски односи), Шпанија (период грађанског рата) и Португалија.

Ретке контроле и јавашлук инспекцијских служби узроковали су и често непридржавање уговорних обавеза од стране купаца смештајних објеката. Купци су били искључиво домаћа правна и физичка лица, не бележи се „улазак” иностраног капитала. У закуп су давани и велики хотели „Старо здање” и „Ново здање”. Дугогодишњи купац „Новог здања” је Лепосава Цветковић из Београда, а „Старог здања” Милан Анић из Буковика⁴⁴. Ипак, у периоду од 1933. до 1936. године органи Дунавске бановине учинили су све потребне правне радње у доказивању кршења уговорних обавеза и недомаћинског пословања како би са ова два купца раскинули сарадњу. Кључна тачка спорења са закупцима хотела било је тумачење одредбе о улагању у „модернизацију зграде” и „одржавање високих хигијенских услова” (тачке Уговора о закупу 5–8).⁴⁵

На крају, управи Дунавске бановине успело је да „изгура” старе, али јој није пошло за руком да пронађе нове закупце. У великој мери, одговорност

³⁹ Док. бр. 8644/3/1936 од 24. децембра 1936, Друштво Фрушка гора, Нови Сад.

⁴⁰ Поред планинарског дома на Букуљи, Друштво Фрушка гора иницирало је изградњу још пет планинарских домова на: Руднику, Космају, Иришком венцу, Мачковом камену и Дивчибарама (КБУ ДБ Ф. 126- VI/3730/I-935).

⁴¹ Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, док. бр. II/17152/T-1a-1936.

⁴² КБУ ДБ Ф. 126- VIII/29076-937.

⁴³ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/2670-937.

⁴⁴ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/27445-936 и док. Управе Буковичке бање бр. 111/5/II/31.

⁴⁵ КБУ ДБ Ф. 126- VI/42126-932. Иначе, када је већ о контролама реч, приметно је да се уместо немачких лекара који су били присутни и приметни током друге половине XIX века, као потписници извештаја о стању у бањи сада, поред српских, појављују и руски балнеолози, који су дошли у Југославију са великим „белогардејским избегличким таласом”. У првој половини тридесетих година главни бањски балнеолог био је др Алексије Шчербатов. „Записник комисије одређене решењем г. Бана Дунавске бановине од 16. септембра 1933. ради прегледа минералних извора у Аранђеловцу” (КБУ ДБ Ф. 126- VI/36118-933).

за то сnose и руководиоци Буковичке бање и надлежне службе Дунавске бановине, пошто су лицитације расписиване за давање објеката у закуп само на годину дана.⁴⁶ Услед последица Велике депресије тридесетих година, које су се све више осећале у југословенској економији током тридесетих година, слободног капитала на тржишту није било довољно, па је вероватно да је и то један од разлога зашто се хотели издају на свега годину дана. Једноставно, није било солвентних домаћих рентијера који би се одлучили на дугорочније улагање, а банкарски сектор их у овом послу није желео пратити. С друге стране посматрано, питање је и коме би се уложени капитал могао вратити и још му донети зараду, за свега годину дана, посебно, ако се има у виду да је истовремено постојала идеја да се дозволи експлоатација минералне воде на период од педесет година. Ове недоследности, недоумице, а могуће је и разна политичка и/или пословна комбинаторика, свакако су утицале на доношење одлуке да најважније послове у Буковичкој бањи преузме на себе држава. То је очигледно био најефикаснији начин да се стање у Буковичкој бањи доведе у ред и реализују амбициозни пројекти њене изградње. Од 1936. године хотели „Старо задње” и „Ново здање” су под надлежношћу Штедионице Бановине, која улаже у њихову обнову позамашна средства⁴⁷. Такође, тада почиње и изградња новог хотела „Шумадија”. По завршетку, три године касније, био је то један од најлуксузнијих хотела у Краљевини Југославији. Располагао је са 80 соба и неколико посебних апартмана, а све собе су имале топлу и хладну воду, парно грејање и биле опремљене луксузним намештајем. У хотелу је постојала читаоница са великом библиотеком и билијар сала, а гости су могли да користе у то време најсавременији лифт⁴⁸.

Својеврсни континуитет привредних политика са ранијим стратегијама и пројектима власти Краљевине Србије представљају прописани „Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке”, које су морали да испуњавају понуђачи, а који се тичу заштите домаћих произвођача и развоја домаће индустрије. У тачки 6 се тако наводи: „Сав алат и материјал потребан за извршење погођених радова предузимач је дужан да набави од домаћих произвођача или прерађивача и то првенствено од оних, који су наши држављани и инвалида, водећи рачуна о квалитету материјала. Уколико потребног материјала није било, нити би се могло произвести, прерадити или изградити у земљи, и о томе се поднесу писмени докази, набавиће се ван земље по одобрењу надзорне власти, као и у случају, кад су цене у земљи несразмерно скупље од цена на страним тржиштима”⁴⁹.

Поред реновираних хотела, купалишта, планинарског дома и тениских терена, за свега пет година, од 1936. па до почетка Другог светског рата, улажу

⁴⁶ КБУ ДБ Ф. 126- VI/4880-934.

⁴⁷ Ово је, на пример, видљиво из некатегоризованих докумената Прва, Друга и Трећа привремена ситуација и обрачуна за дозиђавање Старог здања, проширење кујне, септичке јаме-израде, и израде приступног пута у Буковичкој бањи код Аранђеловца од 24. априла, 10. маја и 16. јуна 1939.

⁴⁸ КБУ ДБ Ф. 126- VI/18727-936.

⁴⁹ „Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке”, ново допуњено издање. Министарство грађевина Краљевине Југославије одлука бр. 33600 од 20. јануара 1936, заведена под бројем 1739/1936.

се и средства за улепшавање парка, а од 1938. почиње изградња Метеоролошке станице Аранђеловац.⁵⁰ Од 1936. године на пословима уређења и одржавања парка Буковичке бање током сезоне ангажовано је 30 радника, од чега 10 баштована.⁵¹ Поређења ради, Јавно комунално предузеће „Зеленило” Аранђеловац, које се, између осталог, бави и одржавањем бањског парка, имало је 2014. године 35 запослених, од тога њих десеторо на пословима одржавања зелених површина.

У том периоду планирана је и изградња пруге Аранђеловац–Топола до које никада није дошло.⁵² Показатељ стања у том периоду је и развој читавог низа услужних грана, од угоститељства, преко трговине, до саобраћаја. Управа Буковичке бање подстицала је оснивање угоститељских и трговинских радњи, а унутар бањског рејона постојали су куглана, посластичарница, базар, продавница ручних радова, киоск за дуван и фотограф. Сваке године су на лицитацији додељиване дозволе за ове делатности, а у посматраном периоду су сви понуђачи били из Среза орашачког.⁵³ Ретке су биле жалбе на кршење процедуре или остале неправилности током лицитације.⁵⁴

Посебно поглавље чини развој јавног превоза, односно, пре свега, аутобуског превоза. У државним развојним стратегијама аутобуски превоз је третиран као допунски вид превоза. Главни вид превоза требало је да буде железница. Због тога је и замишљено да се аутобуски превоз из Аранђеловца углавном усмерава ка Тополи и Крагујевцу. После убиства краља Александра I Карађорђевића у Марсеју 1934. године и сахране на Опленцу, Топола наредних година постаје место на које долазе хиљаде поклоника, током целе године.⁵⁵ Поклоничка путовања најчешће су организована возом до Аранђеловца, па онда даље до Тополе аутобусом, што утиче на повећавање броја аутобуса. Такође, временом је, услед све већег броја туриста који су долазили на лечење или одмор у Буковичку бању, а истог броја и капацитета возова који су ка овом месту саобраћали, аутобуски саобраћај постајао и главни вид превоза од Аранђеловца до Младеновца и чак даље, до Смедерева и Београда. Број аутобуса се стално повећавао, што је задавало главобоље надлежним властима. С једне стране, аутобуси су упропаштавали путеве, па се сваке године морало улагати у обнављање саобраћајне инфраструктуре. Због тога су стално повећавани намети и разне дажбине превозницима, па су се ови, разумљиво, често жалили, бунили и претили штрајком, а у циљу заштите својих интереса и основали удружење – Савез аутобуских предузећа⁵⁶. С друге стране, проблем је престављала и техничка (не)исправност возила,

⁵⁰ КБУ ДБ Ф. 126- VI/24488-938.

⁵¹ КБУ ДБ Ф. 126- VI/15878-936.

⁵² КБУ ДБ Ф. 126- III/25296-935.

⁵³ КБУ ДБ Ф. 126- VI/221695-932.

⁵⁴ За посматрани период међу доступним документима се може уочити само једна, и то неутемељена, жалба из 1930. године, када дотадашњи закупац киоска за дуван није учествовао на расписаној лицитацији, пошто је мислио да му је дозвола издата „доживотно”. Комисија је на лицитацији доделила право на држање киоска за дуван у бањском рејону најповољнијем понуђачу, па се стари ималац овог права жалио. Према: „Жалба на лицитацију киоска на дуван” (КБУ ДБ Ф. 126- VI/10064-936) и „Управа Буковичке бање” (док. бр. 304/1930).

⁵⁵ Видљиво из док. бр.: КБУ ДБ Ф. 126- II/78291-934.

⁵⁶ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/7297-931.

па је неретко долазило до саобраћајних незгода.⁵⁷ Због тога су контроле аутобуса биле честе и детаљне, а понекад и изненадне. Већ од 1935. године воде се детаљни подаци о техничкој исправности сваког регистрованог возила (постојали су и нерегистровани превозници који су радили нелегално), а према томе се прописују и максималан број путника и максимална дозвољена брзина за сваки аутобус појединачно.⁵⁸

Ипак, бројни су и показатељи да се током тридесетих година XX века у овом делу Шумадије и поред несумњивог економског и инфраструктурног развоја, до којих долази „растом” Буковичке бање, ипак тешко живело. Посебно у широком слоју пољопривредне популације, која доминира у структури становништва Дунавске бановине. Несумњиво, надлежне службе се упињу да овај проблем реше, али остаје отворено питање постигнутих резултата. Већ од 1930. године по налогу бана организују се „течајеви”, пољопривредницима се дели стручна литература о узгајању соје и заштити од кукурузног црва, такође се и по свим селима организују огранци Српског пољопривредног одбора.⁵⁹ Управа Дунавске бановине финансијски помаже и низ конкретних пројеката, од унапређења рада среског расадника, до изградње нове вреонице „Венчачке виноградарске задруге”.⁶⁰ И поред свега, проблем презадужености сељака остаје као једно од главних политичких, социјалних и економских питања у држави. Неповољне кредитне услове, честе промене цена на тржишту пољопривредних производа које су по правилу ишле у корист шпекуланата и трговаца, а на штету примарних произвођача, пратили су и стални спорови сељака и купаца. Због овога је од 1931. године, а услед честих жалби на неправедно мерење и неисправност мерних инструмената, у срезу забрањена натурална размена (пре свега у млиновима – брашно за пшеницу), већ су сви производи морали да се доносе на пијацу, тамо мере на одређеним вагама и кантарима и затим плаћају у готовини⁶¹. Због повећаног броја туриста у Аранђеловцу се јавио још један социјални проблем: храна је постала прескупа. У лето 1934. године чак је утврђено како су поврће и воће на пијаци у Аранђеловцу скупљи него на београдским пијацама. Истрагом је утврђено да су главни кривци закупци, па је тражено решење како да се овоме стане на пут у оквиру постојеће законске регулативе. На крају, одлуком бана забрањено је препродавцима и пиљарима да купују робу од сељака до 9 сати ујутру, као и да то раде на путу до пијаце. Уз новчани део казне за непридржавање прописаних мера, постојала је и одредба о затворској казни до пола године у случају понављања прекршаја.⁶²

Тешко стање у националној економији видљиво је из редовних годишњих *Извештаја о крећану индустрије* среских начелника, почевши од 1935. године. Индустријско-производни капацитети на територијама Орашачког, Опленачког и Качерског среза, изузимајући један пример (рудник мермера у Аранђеловцу), били су у власништву домаћих индустријалаца, ортачких и

⁵⁷ Начелство Среза Опленачког-Варош Топола, док. бр. 25175/1931 и 29868/1931.

⁵⁸ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/2259-935.

⁵⁹ КБУ ДБ Ф. 126- III/18318-930.

⁶⁰ КБУ ДБ Ф. 126- V/8539-931.

⁶¹ Срез Орашачки Аранђеловац, док. бр. 25175/931.

⁶² КБУ ДБ Ф. 126- II/2/49082-934.

акционарских друштава. Једино предузеће са мешовитим капиталом била је Индустрија мрамора „Венчац” из Аранђеловца, која је функционисала од 1931. године као филијала „Првог американско-југословенског извозног и увозног друштва” из Чикага⁶³. Осим овог предузећа, углавном се радило о малим привредним субјектима, регистрованим за експлоатацију природних необновљивих ресурса – камена, мермера, лигнита, кварца, гранита и сл. У најмање развијеном, Срезу качерском (са седиштем у месту Рудник), постојала су три оваква предузећа. Највеће, које се налазило у власништву Управе качерских и таковских рудника, суштински је било под контролом већинског акционара – Заложне банке из Београда. Два мања каменолома су била регистрована на физичка лица – инжењера Бориса Николајева из Београда и Сергија Позњанова из Новог Сада.⁶⁴ Видљиви су проблеми са недостатком обртног капитала, што узрокује економску стагнацију. Отварања нових производних капацитета нема, а производни обим се одржава на постојећем нивоу или је у благом паду. Треба нагласити да су последице велике економске кризе тридесетих година у земљама Југоисточне Европе касниле, па се оне најјаче осећају управо у години пред Други светски рат.⁶⁵ Отуда и подаци о „успоравању” привреде из извештаја среских начелника са терена током друге половине тридесетих.

У таквим околностима, Буковичка бања је главни ослонац привредног развоја и економских активности ширег региона, који не обухвата само Аранђеловац и Тополу, већ и Младеновац, Рудник и Шаторњу. Због тога се и средства из „француског кредита” усмеравају ка изградњи и уређивању бањског комплекса у другој половини тридесетих. Намера југословенских власти је да се успешни, који већ доносе профит и имају позитивне пословне билансе, додатно подрже. Ово утиче и на одлуку да се Буковичка бања стави под директну контролу Краљевске банске управе Дунавске бановине из 1938.⁶⁶ Сва покретна и непокретна имовина прелази из руку Штедионице Бановине под надлежност и управу Дунавске бановине, а овај посао ће бити реализован етапно и у потпуности завршен почетком 1941. године.⁶⁷

Почетак Другог светског рата Буковичка бања је дочекала у никада бољем стању. По свим показатељима, могла је да се пореди са модерним европским бањама, а уз све то, пословала је успешно и доносила велики прилив у срески и бановински буџет. Почетком рата слика се променила, па је поново наступио период јавашлука и развлачења имовине. Први проблем који се јавио, била је окупација већег дела територије Дунавске бановине и припајање ових подручја новоформираној Независној Држави Хрватској или проширеној Мађарској. Управу над Буковичком бањом поново је преузела Штедионица Дунавске бановине која је премештена у Смедерево. Међутим,

⁶³ Дозвола за рад заведена у документу под бројем: КБУ ДБ Ф. 126- VIII/2415-931.

⁶⁴ Срез Качерски Рудник док. бр. 47/1937 од 1-1-1937, са позивом на документ КБУ ДБ Ф. 126- VIII/26801-934.

⁶⁵ О овоме више у: Miša Gleni, *Balkan 1804–1999*, Samizdat B92, Beograd 2001.

⁶⁶ Израда нацрта одлуке о преношењу надлежности започета 12. фебруара 1938. Према: КБУ ДБ Ф. 126- VI/6478-938.

⁶⁷ Записник о примопредаји покретног и непокретног инвентара од 16. марта 1941. КБУ ДБ Ф. 126- VI/3671-941.

штедионица се сада бавила само пословима експлоатације и продаје минералне воде са једног извора. Све смештајне капацитете, купатила и два највећа извора преузела је Немачка војна команда. Бањски рејон Буковичке бање био је ограђен бодљикавом жицом, флаширану минералну воду користила је немачка војска у количинама које су јој биле потребне, а хотели су претворени у војне болнице за немачке и бугарске рањенике. Кључна фигура у ратним годинама био је Јеврем Степановић, власник Индустрије стаклених боца. Он је, што званичним, што незваничним путем, преузео посао експлоатације минералне воде и дистрибуције на тржиште Београда. У једном од ретких извештаја из овог периода, за 1943. годину, наводи се како књижење прихода и расхода није редовно, а набавке се договарају усменим путем. Као да су у Штедионици Бановине једва дочекали тренутак да се отарасе ортаклука са Јевремом Степановићем, па су већ 28. маја 1945. године, одмах по завршетку рата, одлучили да раскину неповољан уговор и укину стовариште у Београду, које је било у Степановићевом власништву.⁶⁸

БУКОВИЧКА БАЊА ОД 1945. ГОДИНЕ

Крај Другог светског рата је почетак новог раздобља у животу и раду Буковичке бање и Аранђеловца.

Судбина Буковичке бање у периоду непосредно по завршетку рата слична је или идентична судбинама свих осталих српских лечилишта. Осим голих зидова некадашњих луксузних хотела и бањских купалишта, скоро да ништа друго није остало неоштећено. „Боравак окупаторске војске у Буковичкој бањи је оставио тешке последице. Мада сами објекти нису претрпели оштећења, сви су били опљачкани. Окупаторске јединице смештене у објектима у граду, из бањских хотела односиле су потребан намештај, али и предмете који су им били неопходни (уметничка дела, разне делове инвентара, укупно 1280 књига из бањске библиотеке, инвентар фризерског салона, шлифована огледала...). Већина тих предмета никада није пронађена, као на пример уметничка дела, уља на платну: 'Пуковска слава', 'Мобилизација српске војске', 'Манастир', или бројне уметничке фотографије агенције „Путник”. Тако су, по завршетку рата и повлачењу окупаторских снага, бањски објекти остали опустошени. Највећу штету током Другог светског рата у Аранђеловцу је претрпео парк Буковичке бање. Док бањски објекти нису били битније оштећени, парк је био сасвим запуштен, стазе су се једва распознавале, рунделе су биле уништене, столетно дрвеће посечено. Непланска сеча читавих алеја дрвећа у парку оставила је последице које се нису могле лако превазићи”.⁶⁹ „Буђење” Буковичке бање зато је ишло постепено, трајало је целу деценију, а видљивији резултати заузимања важније позиције на туристичкој мапи СФР Југославије уследили су тек половином шездесетих година.

Послератне године су и време индустријализације, па у Аранђеловцу и околини ниче велики број производних предузећа. Буковичка бања више

⁶⁸ „Штедионица Дунавске бановине у Смедереву”, док. бр. 600/45.

⁶⁹ Љ. Недић, *н. г.*, 79.

није носилац привредног развоја овог дела Шумадије, а делимично негативан поглед комунистичких власти на бањски туризам, отежавао је да то постане и у будућности. До 1955. године нове власти су највише средстава уложиле у хидротехничке радове, како би се повећали капацитети изворишта и самим тим и количина експлоатисане воде. Постепено је и обнављан парк, пре свега пошумљавањем девастираних површина. Засађене су саднице листопадног и четинарског дрвећа, које се не може пронаћи у широј околини, па зато данас парк Буковичке бање представља и својеврсну ботаничку башту. Свој стари сјај парк је почео да враћа средином шездесетих година, када се најпре гради фонтана, а затим почиње са организацијом међународног симпозијума уметника „Бели венчац”. Ова манифестација прераста од 1968. године у културно-уметничку смотру „Мермер и звуци” која је наставила да се одржава сваке године у периоду јул–септембар. Током трајања манифестације гости Буковичке бање су разни уметници, а све манифестације се одржавају у парку. Симпозијум „Бели Венчац” остаје само један део шире Смотре, али је њен најважнији део. До 2014. године на Симпозијуму је учествовало више од 200 вајара, а у парку Буковичке бање настало је више од 215 скулптура. У Аранђеловцу се данас налази 109 дела, од чега је 69 у самом парку, због чега је ово највећа галерија уметничких дела под отвореним небом у Европи и једна од највећих у свету.

Ипак, и поред тога, Буковичка бања није вратила стари сјај. Реконструкција хотела и смештајних капацитета одигравала се споро и уз велике проблеме, па почетком шездесетих година чак није ни постојала могућност стационарног лечења болесника, већ само амбулантног. Корисници бањских услуга су у Буковичку бању могли доћи на лечење само у својој режији и плаћати приватни смештај током боравка. Тек после 1964. године било је могуће сместити мањи број пацијената у реновирано Природно лечилиште, а од 1975. почиње и планирање изградње савременог рехабилитационог центра. Рехабилитациони центар је обнављан етапно и у просеку сваких 3–5 година су отварани нови садржаји и смештајни капацитети, да би од 1991. године савремено опремљено Природно лечилиште почело да функционише као Завод за специјализовану и општу рехабилитацију.

Развојни замах Буковичка бања и Аранђеловац „хватају” средином седамдесетих година. ОУР „Буковичка бања” захваљујући све бољој продаји минералне воде на тржишту СФР Југославије бележи одличне пословне резултате (једина фабрика минералне воде у Србији која је имала позитиван салдо током седамдесетих година). Ово је и период либералније политике централних власти, што потврђују речи председника Председништва СР Србије Драгослава Драже Марковића током посете Аранђеловцу у децембру 1975. године: „данас у Југославији свако има право да ради и гради што год хоће ако за то претходно обезбеди новац и ако процени да ће му се то исплатити. Борити се против тога значило би борити се за монополистичке позиције”.⁷⁰ Управа бање и општинске власти користе овај амбијент, па се иницира изградња новог хотела високе категорије. Са изградњом хотела „Извор”

⁷⁰ „Драгослав Марковић посетио Буковичку бању”, *Буковичка бања: информативни билтен радној колективи Бањовичке бање* VIII, 60 (1975), 3.

започело се 1974. године, а свечано га је отворио Јосип Броз Тито 1978. У приземном делу био је смештен затворени базен са терасом за сунчање, саунама, козметичким и фризерским салоном итд.

До наглог прекида свих развојних активности долази 1992. године услед политичко-економске кризе настале због распада СФР Југославије и санкција ОУН-а уведених против СР Југославије. Смештајни капацитети Буковичке бање тада поново постају војно лечилиште и рехабилитациони центар за рањенике са ратишта у Босни и Херцеговини и Хрватској. У бањске капацитете се улаже мало, само за текуће одржавање, па се хотели руинуирају. Старо здање је затворено за посетиоце 2003. године, а Хотел „Шумадија” је таворио, па је коначно категоризован као „коначиште са кафаном”. Једино што је и даље радило јесте експлоатација минералне воде. Фабрика „Књаз Милош” чак од друге половине деведесетих година шири сопствени производни програм, повећава капацитете и постаје један од најважнијих привредних субјеката у Шумадији. Ипак, и овде долази до, по локалне економске прилике неповољне промене, после приватизације фабрике „Књаз Милош” 2004. године. Дрastiчно смањење броја радника, као и мање ослањање на локалне капацитете и ресурсе, утицали су на то да „Књаз Милош” постепено престаје да буде окосница локалног економског развоја. Највидљивије промене почетком XXI века су на пољу туризма. Годину дана после приватизације Хотела „Извор”, нови власници су 2004. започели и његову реконструкцију. Хотел „Извор”, категорисан као смештајни објекат са пет звездица, отворен је 2010. године и један је од најлуksузнијих на Балкану. Захваљујући овој инвестицији, Буковичка бања поново постаје све важнија туристичка дестинација, па се назире и некаква економска перспектива за Аранђеловац у наредним годинама. Као и неколико пута у историји, Буковичка бања могла би бити носилац економског развоја Аранђеловца и околине. Да ли ће тако и бити, зависи од више фактора. Досадашња историјска искуства показала су да потенцијал постоји, али да у појединим периодима он није био или није могао бити искоришћен.

ЗАКЉУЧАК

Потенцијал Буковичке бање коришћен је углавном захваљујући импулсима који су стизали од централних органа власти. Уосталом, само подизање овог лечилишта, након којег је уследила и изградња читавог новог града – Аранђеловца, било је засновано на иницијативима српског књаза. Из анализе одабране архивске грађе, а везано за осмишљавање будућих развојних стратегија, може се извести неколико закључака. Прво, у српском политичком и економском систему огромну улогу играју централне власти (било да се ради о књазу, појединачним министрима или бану – који је имао ингеренција око управљања бањским ресурсима). Без подстицаја централних власти тешко је реализовати иницијативу, а и када се пројекат развије до одређеног степена – неопходно је подупирати га у критичним тренуцима (финансијски, организационо, политички, инфраструктурно). Очекивања да се свеобухватне

развојне стратегије лансирају са локалног нивоа или од стране приватног сектора (инвеститора) нису сасвим оправдана.

Друго, локална економија није отпорна на коњуктурна кретања и увек када су избијале кризе или дестабилизације у националном (или шире – макрорегионалном) економском систему, то се одражавало на пословање Буковичке бање и солвентност аранђеловачких привредника. Ово је сасвим очекивано, пошто се ради о релативно скромном локалном тржишту, са ограниченим потенцијалима. У дугом историјском континуитету показује се да је немогуће раздвојити питање економског развоја локалних (општинских, градских или окружних) система и државног система. Неки локални системи могу се, захваљујући компаративним предностима, развијати брже и динамичније, али ће се суочити са истим изазовима, ризицима и претњама током криза као и сви други локални системи. Одговоре на те изазове, ризике и претње неће моћи пронаћи сами, без ангажмана и помоћи централних власти.

Треће, мотивисање приватних инвеститора, повећавање обима инвестиција и убрзавање инвестиционих циклуса одиграло се онда када су стратешки циљеви били јасни и недвосмислени и када је државна управа ефикасно радила свој посао (када није било јавашлука, корупције и занемаривања законских обавеза). И ово је очекивано, али се мора нагласити, пошто се новим теоријама у политичким наукама (изниклим у неолибералном идеолошком оквиру) инсистира на дијаметрално супротном постулату, заснованом на тези како је свеобухватна деетатизација (и са њом дерегулација) основа економског раста заснованог на увећавању броја и обима инвестиција.

Четврто, динамику културног и друштвеног живота одређивала су удружења у која улазе представници средње и више средње класе. Без овога нема „здравог амбијента” за свеобухватни развој – културни и друштвени, што је значајно када се говори о дефинисању стратешких циљева. У „здравом амбијенту” као приоритетно поставља се питање доброг, а не корисног/употребљивог када се поведу полемике о стратешким циљевима и развојним моделима који могу допринети достизању тих циљева. Претерано оријентисање ка безусловном економском расту, што се подвлачи у читавом низу стратегија, уопште не узима у обзир моралне, етичке, традиционалне, националне, историјске или религијске (хришћанске) димензије наше културе и наших друштвених принципа. Нове тенденције су да се насупрот корпорацијама и уском ултрабогатом слоју појединаца који руководе тим корпорацијама (и који захваљујући богатству и утицају утичу на писање државних стратегија) формирају друштва без средње класе (или са такође врло уским слојем појединаца који се могу назвати средњом класом). Таква друштва остају без перспективе зато што у њима нема културног и друштвеног развоја.

Свакако, за потврђивање ових закључака поред истраживања заснованог на једној студији случаја потребно је и да се испитају још неки, слични примери из новије историје Србије. Али, ти примери су већ тема за друга, засебна истраживања и представљање њихових резултата у засебним научним радовима.

DUŠAN N. PROROKOVIĆ, Ph. D., Senior Research Fellow
Institute of International Politics and Economics
Centre for Eurasian Studies
Makedonska 25, Belgrade, Serbia
E-mail: dusan@diplomacy.bg.ac.rs

THE DEVELOPMENT OF THE BUKOVIČKA SPA
FROM THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE PRESENT:
A CASE STUDY IN DEVELOPMENT STRATEGY

SUMMARY: The emergence of Arandelovac is closely tied to with the construction and development of the Bukovička Spa. Mostly planned, but in certain historical stages also spontaneous, the Bukovička Spa was built for several purposes – to utilize mineral and thermal waters for treatment, to organize a public health system, to promote tourism and increase budget revenues, to stimulate economic growth, among others. The organized arrival of guests to this health resort began in 1838, except for short interruptions during the First and Second World Wars, has continued to this day. An analysis of rich archival material on the construction of the spa infrastructure, the emergence of the city, and the cultural and social life in this part of Šumadija – much of which remained unprocessed up to date – makes it possible to gain a significantly broader insight and acquire certain ideas about the overall political and economic circumstances in the country from the first half of the 19th century to the present day, which – viewed from the perspective of history – has a certain scientific importance. However, viewed from the perspective of strategic studies (or strategology), political and organizational sciences (management of state institutions), research on this topic takes on a different significance highlighting how original historical experiences can inform the design and implementation of state development strategies. The case study of Bukovička Spa is a suitable example, since it was literally built “from the ground up”, which makes it possible to follow ways and scope in which its growth influenced the economic, social and political conditions in northern Šumadija. It also demonstrates how the Principality of Serbia was developed in a relatively short historical period by relying on its own resources and the engagement of foreign experts. Undoubtedly, this case study offers valuable lessons and can serve as a framework for defining and implementing new development strategies in the Republic of Serbia.

KEYWORDS: Bukovička Spa; history of Arandelovac; spa tourism; development strategies; Principality of Serbia

Др МИРОСЛАВ М. ПОПОВИЋ, виши научни сарадник
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

Др МИОМИР ГАТАЛОВИЋ, научни сарадник
Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
Е-адреса: gatalovic@gmail.com

БРАЧНИ ОДНОСИ КОД СРБА У ОКВИРИМА СРПСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1882–1941): КОНТИНУИТЕТИ И ПРОМЕНЕ

САЖЕТАК: Рад има за циљ да се у виду прегледа представе појаве које се могу пратити у дужем временском периоду у српском друштву, када су у питању брачни односи у време Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Чланак се односи на територију Краљевине Србије која је ушла у састав Краљевине СХС/Југославије. Континуитети на које ће се обратити пажња односе се на правну регулативу брачних односа, која је, уз мање измене, остала на снази нешто више од 100 година; затим, на доминантан црквени модел брака и постојање јако учвршћених норми обичајног права и патријархалног српског друштва, који су се одражавали у сфери брачних односа. У раду ће бити анализиране неке појаве, попут почетка брака отмицом или добегавањем девојака, које се могу се пратити још од средњег века, али и промене у брачним односима које доноси крај XIX и прва половина XX века у погледу еманципације жена, у складу са модерним европским и светским трендовима тога доба. У том контексту сагледани су и пораст броја развода и ванбрачне деце, поготово у градовима; затим нестанак сеоских задруга и појава малих уместо ранијих великих сеоских породица, што је постепено, до неке мере, довело до слабљења ауторитета мужа и побољшања положаја српске сељанке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: брачни односи; Краљевина Србија; Краљевина СХС/Југославија; *Српски браћански законик* (1844); покрети за еманципацију жена

Аутори ће у чланку пратити континуитете и промене у брачним односима код Срба у дужем временском периоду, који обухвата постојање Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Излагање ће бити подељено у неколико целина. Прво ће бити представљени законски оквири у којима је брак био дефинисан у српском друштву. Наиме, у питању је континуитет важења одредби о браку *Српског браћанског законика*, који је био на снази од 1844. до 1946. године, уз измене и допуне. Такође, прати се и континуитет доминантног модела црквеног брака, уз одступања у пракси, а световне и црквене законске регулативе биле су међусобно усаглашене. Новину представљају ставови о браку које доноси интелектуална елита у складу са модерним трендовима развоја европског друштва, пре свега интелектуалке, које своје покрете и активности заснивају на идејама феминизма прилагођеним српским друштвеним околностима,¹ а и либералнији кругови интелектуалаца. Запажа се да је добар део кругова српских интелектуалаца, међу њима правника и богослова, заступао традиционална схватања брачних односа. На крају, биће укратко представљени брачни односи Срба на примеру градске и сеоске средине. Осећа се јак утицај обичајног права и норми српског традицијског друштва, поготово на српском селу, који се могу пратити до дубоко у прошлост.

ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА: СВЕТОВНА И ЦРКВЕНА

Током XIX века, од времена устаничке српске државе, у Кнежевини и Краљевини Србији, Српска православна црква је, у сагласју са државним властима, радила на правном регулисању брачних односа. У доба кнеза Милоша брачне спорове пресуђивао је сам кнез, старешине и Суд општенородни српски, уз црквене власти. Касније, *Српским браћанским закоником* (1844) прописано је да су брачни спорови у надлежности духовних судова. *Српски браћански законик* (1844), *Законик о судском постојању у браћанским парницама* (1865) и *Казнени (кривични) законик* (1860) били су усклађени са црквеним прописима.²

¹ Треба нагласити да се термин феминизам користи од 90-их година XIX века у Енглеској, а у Европи постаје прихваћен у првој половини XX века. Многи и данас веома обзириво користе овај термин када анализирају историју идеја и организованих покрета, који су имали за циљ да жене стекну правну, друштвену, културну и политичку једнакост, насталих у политичким и културним контекстима XVIII, XIX и XX века, који се у многоме разликују. Један део научног света чврсто истиче да се све активности и покрети у XIX веку, који су се супротстављали доминацији и ауторитету мушкараца, могу сматрати потенцијално феминистичким и пре него је термин феминизам ушао у употребу. С друге стране, овај термин и његово тадашње значење нису били прихваћени у добром делу женских покрета Централне, Источне и Југоисточне Европе. На том простору, за разлику од англоамеричког, имао је негативну конотацију као радикалан и антимушки. Стога, део научне заједнице предлаже термин покрет за еманципацију жена, чији је синоним женски покрет. Такође, треба истаћи постојање приличне термиолошке конфузије, када су у питању идеје и активности које се данас могу сврстати под феминистички дискурс у Краљевини Србији и српској заједници у Јужној Угарској до Првог светског рата, што је резултат сплета политичких и културолошких околности (Ана Столић, „Феминизам”, у: *Србија 1903–1914: историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 299–301).

² Вид.: Мирослав М. Поповић, *Брачни односи код Срба: континуитет и промене од средњег века до Српског браћанског законика (1844)*, Алетеа, Београд 2024.

Грађански законик из 1844. године садржао је педесет и један члан посвећен правима и дужностима супружника. Узор овом Законику био је *Аустријски грађански законик*, па је институција брака била регулисана у складу са аустријским законодавством и грађанским правом великог броја европских држава. Доминантан положај мужа и подређена улога жене регулисани су у члановима 109 и 110, који су превод 91. и 92. члана *Аустријског грађанског законика*. Доминација мужа над женом као обележје породичног права у Европи до Другог светског рата, била је више етичког карактера, а мање се одражавала формалноправно. Према Александри Вулетић, када говори о *Српском грађанском законуку*, „закључењем брака жена је губила пословну способност; није имала право да стиче имовину и да њоме располаже, као ни да обавља било какву службу без одобрења мужа”. Српско обичајно право је искључивало женску децу из наследства, и то је било чврсто укореењено у пракси.³ Према Зорици Дивац, „Правни прописи и Српски грађански законик из 1844. године, у регулисању брачних односа, у великој мери одражавају тадашње схватање брака и положаја жене, а ослањају се на црквено право. Полазећи од тога да одржавање и развој друштва почива на јакој држави и религији, породици и браку, творци Српског грађанског законика посветили су значајан број параграфа брачним правилима [...]. [...] Власти су покушавале да заштите брак, сузбију ванбрачне везе и породичне свађе, тако што су се трудиле да смање или онемогуће, тј. држе под контролом, ситуације које су биле извор честих сукоба и могућих несугласица”. „Власти су покушавале да очувају ’благое обичаје’ и да негују слогу и добре односе између сеоских породица и унутар саме породице, брака”⁴.

Према *Српском грађанском законуку* из 1844, права и дужности супружника проистицали су из брака који се заснивао венчањем од стране свештеника и према прописима Православне цркве, пред два или три сведока. Венчању је требало да претходе договори младожење и девојке и са њиховом родбином, а затим је следило обележје, у виду дара и уздарја. Дароване особе нису се могле упустити у брачне преговоре са другим лицем, док страна која одустаје од претходног договора не врати примљени дар. Затим је следио прописани испит пред свештеником. У случају да је једна страна одустала од брака, друга је добијала накнаду за брачне трошкове и претрпљену штету. Страна која је одустала од брака није се могла натерати да ступи у исти, ако то није желела својом вољом. Законски брак није могао да буде склопљен ако је човек имао венчану жену или незаконито разведену, исто је важило и ако је жена имала незаконито разведеног мужа. Затим, ако младожења није навршио седамнаест, а девојка петнаест година, изузев у случају разрешења добијеног од надлежног архијереја. Није могао бити склопљен брак без допуштења оца, мајке или старатеља, изузев ако је добијена дозвола надлежних власти у случају да су момак и девојка напунили осамнаесту годину. У брак нису моглу ступити особе неспособне за брачне дужности,

³ Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*. Завод за уџбенике, Београд 2008, 31–33.

⁴ Зорица Дивац, „Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)”. *Гласник Етнографског института САН* 54 (2006), 228.

„луди и бесомучни”, „отмицом натерани”, „заплашени страхом нагнани”, злочинци осуђени на робију и заточење, док су издржавали казну, они који су због сукоба у браку осуђени за угрожавање живота супружника. Такође, до венчања није могло доћи ако је преваром друго лице подметнуто, ако је био намеравао брак хришћана и нехришћана, те сродника који су били у степену сродства за које је Црква забрањивала брак.⁵ Узроци због којих се брак могао развести, „у књизи Кормчији, која духовним властима за управљање служи, изложени”, као и процедура развода брака прописани су у члановима 93–106. Члан 99 је прописивао: „Сва дела спорна у смотрењу брака припадају суду духовном, а тако и парнице поради уништења и развода предузимаће се, расправљати и решавати од суда духовног прописаним тога ради редом и начином”⁶.

У каснијем периоду није било много промена у *Српском грађанском законнику*, када су брачна питања посреди. Законским решењем из децембра 1851. предвиђено је да о накнади штете одустанком од веридбе и о постојању права накнаде суде духовни, а о величини накнаде редовни судови. Мужу је онемогућено да тестаментом ускрати право жени на одређени део удовичког ужитка (законско решење из марта 1855). Према уредби из фебруара 1857. нико није смео да прими жену која је одбегла од мужа, изузев родитеља и сродника, уз њихову обавезу да обавесте полицију у року од 24 часа. Законско решење из октобра 1859. предвиђало је изузетак од „*tempus lugendi*” ако младожења пристане да се ожени разведеном женом пре њеног порођаја. Такође, од јануара 1862, брак се могао сматрати ништавим ако је закључен за време издржавања казне или ако је „злочинство” учињено пре брака. Закон о држављанству из 1928. године оставио је као могућност да странкиња задржи држављанство пре удаје.⁷

Према Слободану Панову, једна од основних карактеристика брака по *Српском грађанском законнику* јесте важење канонских брачноправних прописа и да је услов постојања брака, поред разлике између полова и сагласне изјаве воља, био и свештенички благослов. Утицај канонског права био је веома видљив и у одредбама које су се тичале развода брака. Издвајају се следеће правне последице неравноправности супружника: брачно пунолетство за мушка лица стицало се са 17, а за женска са 15 година, а уз одобрење архијереја ово се могло спустити на 15, тј. 13 година; жене нису биле подобне као сведоци при закључењу брака; жена је узимала породично име; муж је одређивао место становања; муж је водио надзор над понашањем и друштвеним везама своје супруге; удајом је жена губила пословну способност, није могла да самостално води спорове; надлежност суда у брачним споровима

⁵ „Српски грађански законик – оригинал. Грађански законик за Краљевину Србију (текст Закона од 11. марта 1844. године, са изменама и допунама)”, 8–10. Доступно на: https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf. Приступљено: 26. 3. 2024.

⁶ „Српски грађански законик – оригинал. Грађански законик за Краљевину Србију (текст Закона од 11. марта 1844. године, са изменама и допунама)”, 13–17.

⁷ Слободан Панов, „Маргиналије о концепту брака у Српском грађанском законнику”, у: *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1944)*, уредник Миодраг Јовичић, САНУ, Београд 1996, 231.

одређена је по пребивалишту супруга; постојала је законска претпоставка да је муж управљао параферналним (личним) добрима своје супруге, а супруг је имао могућност да добије и мираз, који је могао да ужива. Првенство наслеђа имали су прво мушки, па женски потомци, отац, рођена браћа и његова деца, мајке и сестре, мушка, па женска лоза. С друге стране, надлежност парохијалног свештеника за предбрачни испит одређивао се према месту где је живела женска страна; поклони које је жена учинила били су својина жене, док се дар мужа жени сматрао миразом. Такође, предвиђено је правило да ако је „уговорена смеса” посебних добара супружника, у случају смрти ова „уједињена имовина” делила се на два дела; жена без новца имала је право на издржавање у току брака, а и после њега, уз дозволу духовног суда. Пошто је издржавање престало смрћу супруга, жена је имала право на „удовички ужитак”. Супруга је била законски наследник мужа када преминули супруг није имао сроднике ни са мајчине стране до шестог колена. Такође, супруга је имала право на одбрану и заступништво од стране мужа, право предузимања правних послова за подмирење кућних потреба, а без одговорности супруге.⁸

Закони о женидби официра Кнежевине, односно Краљевине Србије из 1864, 1872, 1898. и 1901. имали су у основи идеју да је право на слободан избор невесте усмеравао према интересима војничке службе и очекивањима припадника војске. Тежило се спречавању да најмлађи официри професионалну заједницу одвећ брзо замене брачном. Брак је био прихватљив за војне власти годинама када се у њега ступало и материјалним околностима. Деца која су рођена у официрским браковима неформално су сматрана приновом очевом сталежу. У периоду између 1881. и 1914. године, највећи број супруга српских официра био је из трговачких породица (36–43%); доста мањи број био је из занатлијских породица (6–8%), а слично је било и са супругама које су биле из чиновничких породица. Девојке из сеоских породица представљале су петину официрских невести. Неретко су српски официри женили странкиње (8–9%).⁹ У Краљевини СХС донета је *Уредба о женидби официра* од 19. новембра 1923. Ако се изврши поређење са законом из 1901, време проведено у служби од пет година, које је било потребно за начелно одобрење женидбе, смањено је на четири године. Најважнија новина била је укидање института кауције, односно материјалног обезбеђења. Млада је пролазила процену подобности као будућа супруга за официрско друштво, која је укључивала процену угледа и владања младе и њених родитеља. Према новој уредби о женидби, од 31. децембра 1934, старосни цензус за официре родова повећан је на 26 година старости, уз поновно увођење материјалног обезбеђења.¹⁰

⁸ Исто, 233–241. Такође видети: Marija Draškić, Olga Popović Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Knjiga 2. Položaj žene kao merilo modernizacije: naučni skup*, glavni i odg. urednik Latinka Perović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998, 11–25.

⁹ Милић Милићевић, „Официри”, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Ана Столић, Ненад Макуљевић, Clio, Београд 2006, 737–758.

¹⁰ Mile Bjelajac, „Официрска жена у Србији и Југославији 1862–1946”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 130.

Мада грађански законик за Краљевину Југославију није донет, израђена је 1934. године *Предоснова грађанског законика*,¹¹ која такође није усвојена, али представља одраз развоја друштва у међуратном периоду и његових ставова према женама.¹² Положај жена при законском наслеђивању био је предмет разматрања на Првом конгресу правника у Београду 1925, док се на Трећем конгресу правника у Сарајеву 1927. године расправљало о правном положају жена у брачном, имовинском и наследном праву.¹³ Пропис да жене нису могле бити сведоци тестамената укинута је заједно са укидањем тестамената пред сведоцима Законом од 24. маја 1911. Од 1921. године жене су могле бити старатељи подједнако као и мушкарци, уз ограничење да је удатој жени било потребно одобрење супруга.¹⁴ Према наведеној *Предоснови* прописано је да пол не утиче на правну и пословну способност. За усвојење малолетног детета тражила се само сагласност брачног оца, а иста од мајке и старатеља захтевана је само у случају да оца нема. Жене су могле бити старатељи исто као и мушкарци, мада је удатој жени за примање старатељства био потребан пристанак супруга. Жене су могле бити сведоци при тестаментима.¹⁵ Са становишта права у међуратном периоду, брак је представљао заједницу људи која се заснивала на консензусу, тј. одређена права супружника морала су бити ограничена, али само интересом брака. Супруг је и даље био глава породице, имао право да управља својим домаћинством, имао је првенство у руковођењу породицом, али право издавања наредби се ограничавало искључиво на послове домаћинства, а није обухватало лични живот супруге.¹⁶ Југословенско друштво није имало јединствени став о реформи положаја жене; градско становништво је било за, сеоско против.¹⁷

Према Закону о црквеним властима источно-православне цркве, усвојеном 1890, црквено-судске власти биле су Архијерејски сабор, Велики духовни суд и епархијски духовни суд. Архијерејски сабор је решавао брачне спорове краља и чланова краљевског дома. Епархијски духовни суд судио је парнице око развода и поништења брака, одлучивао је о помоћи мужа жени док траје суђење и доносио коначне одлуке о давању сталног издржавања жени,

¹¹ *Предоснова грађанског законика за Краљевину Југославију: шексѝ*, Државна штампа-рија Краљевине Југославије, Београд 1934.

¹² Симо Илић, „Правни положај жене у Предоснови грађанског законика за Краљевину Југославију”, *Весник љавне исиѝорије* I, 2 (2020), 195. Право гласа није признато женама, али оно уставима није било ни ограничено на мушкарце. Уместо тога остављено је да се питање женског гласа реши у будућности законом (чл. 70, *Устав Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца од 28. јуна 1921*, пето издање, Издавачка књијарница Геце Кона, Београд 1927, 29–30; чл. 55, „Устав Краљевине Југославије од 3. септембра 1931”, *Службене новине Краљевине Јуѝославије*, XIII, 207 (9. септембар 1931), 1308. Према Уставу од 1921. године, држава је требало да се стара „... о парѝитој заштиѝи матерa и male dece” (чл. 27) и да „brak стоји под заштиѝом државе” (чл. 28) (Ђорђе Stanković, „Жена u уставима Kралjevine Jugoslavije (1918–1945)”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 39; *Устав Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца од 28. јуна 1921*, пето издање, 17–18.

¹³ Симо Илић, „Правни положај жене у Предоснови грађанског законика за Краљевину Југославију”, 199.

¹⁴ *Исиѝо*, 202.

¹⁵ *Исиѝо*, 206–207.

¹⁶ *Исиѝо*, 207.

¹⁷ *Исиѝо*, 238.

по завршетку брачне парнице. Грађански судови су утврђивали висину износа издржавања за жену и децу која су била код ње на старању.¹⁸

Према Закону из 1890, епархијски духовни суд је решавао брачне парнице по службеној дужности или по тужби супружника. Тужба за развод брака износила се парохиском свештенику места сталног пребивалишта супруга, а ако је његово пребивалиште било непознато тужба је подношена пароху места боравка супруге. Тужилац је морао да достави све потребне доказе, пре свега узроке за развод брака, број и старост деце. Свештеник је увек саветовао помирење три пута у периоду од осам дана, а затим је супружнике са извештајем слао окружном протопрезвитеру, који је такође предузимао поступак мирења. Ако мирење није успело, супружници су слати епархијском духовном суду. У случају неуспеха, парница се настављала, а епархијски духовни судови судили су према прописима законика о судском поступку у грађанским парницама. Претходно би се дефинисало да ли парничари у току процеса желе да живе одвојено, право издржавања супруге у току трајања спора и код кога ће живети деца. Постојала је могућност да се испитују сведоци и вештаци преко надлежних грађанских судова. Ако би се у процесу за поништавање брака установила мала незаконитост, која се могла превазићи архијерејским благословом, а епископ донео такву одлуку, долазило би до прекида поступка. Уколико би била донета пресуда на одвојен живот, то је значило да су супружници у завади могли после пет година да поднесу захтев за развод брака. Коначна одлука поводом пресуда епархијских духовних судов у случају развода и поништења бракова била је на Великом духовном суду. Ако би била донета одлука да брак остаје на снази, обе стране су могле да се жале Великом духовном суду. У случају уредно вођених парница, Велики духовни суд је пресуду или одобрио или преиначио, а у случају утврђених неправилности парнична акта су враћана епархијском духовном суду. Пошто би епархијски духовни суд допунио поступак, акта су слата Великом духовном суду да донесе пресуду. Материјална потраживања у вези са брачним парницама, изузев оних која су се тичала издржавања и трошкова, решавана су пред грађанским судовима након завршеног поступка.¹⁹ Уставом Српске православне цркве из 1931. године предвиђени су епархијски црквени судови и Велики црквени суд, који су решавали и брачне спорове.²⁰

¹⁸ Драган Новаковић, *Државно законодавство о Православној цркви у Србији: од 1804. до 1914. године*, Православни богословски факултет Универзитета и Институт за теолошка истраживања, Београд 2010, 139–140.

¹⁹ Исто, 147–149. Видети: „Закон о црквеним властима источно-православне цркве”, у: *Зборник правила, уредаба и наредба Архијерејског сабора православне српске цркве у Краљевини Србији: (од 1839.–1900. године): са законима о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији, о уређењу свештеничкој синаџи, о фонду за издржавање удовица и деце умрлих свештеника и ђакана источно-православне цркве у Краљевини Србији, о начину како ће се постојећи кад хоће да се граде нове цркве, о успановљењу црквеног фонда, о Богословији, о ђакама и њ. д.*, Прир. Тод. Петковић и Чедомил Митровић, Архијерејски сабор, [Београд] 1900, 245–309.

²⁰ Драган Новаковић, *Српска Православна Црква у законодавству Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца и Краљевине Југославије*, Православни богословски факултет Универзитета и Институт за теолошка истраживања, Београд 2015, 264. Видети: *Закон о Српској православној цркви: од 8 новембра 1929 г.; Устав Српске православне цркве: са рејистром: од 16 новембра 1931 г.*, ур. Николај Д. Пахоруков, Г. Кон, Београд 1932.

Према Брачном правилнику Српске православне цркве из 1933. године, православни брак је сматран светом тајном два лица различитог пола, везаних доживотном духовном и телесном везом ради остваривања потпуне животне заједнице, рађања и васпитања деце. Пред свештеником се износила слободна воља о ступању у брак, у цркви, пред најмање два сведока. Брак је сматран валидним уколико није било брачних сметњи, а ништавим у случају да се брачне сметње нису могле уклонити. Самовољан раскид брака није био дозвољен, док су грађанско-правне последице црквеног брака решавале надлежне државне власти. Утврђена су лична права и дужности брачних другова. Брачне дужности требало је редовно обављати, изузев у случајевима болести, трудноће и узајамне сагласности. Глава породице био је супруг, управљао је брачном заједницом, издржавао је, заступао жену пред трећим лицима и властима, док је жена добијала име, друштвени положај и држављанство мужа. Супружници су заједнички живели у месту које је супруг одабрао и нису се могли међусобно кривити због неплодности, уколико су брачне дужности испуњене, нити захтевати један од другог да немају потомства. Било је дозвољено споразумно одвајање супружника на извесно време у прецизно одређеним случајевима. Однос родитеља и деце био је уређен према прописима грађанског породичног права, важећег и за Цркву. Брак се могао окончати без пресуде, смрћу једног брачног друга, и по пресуди, разводом, од стране надлежног црквеног суда. Брак православног лица и лица друге вероисповести могао је бити склопљен тако што је особа друге вероисповести потписивала изјаву пред парохом и два сведока да будућег супружника неће одвраћати од православног исповедања вере, а деца из тог брака морала су бити крштена и васпитавана у духу православља. Такође, православно лице је морало настојати да приволи будућег брачног друга православној вери.²¹

СТАВОВИ ИНТЕЛЕКТУАЛКИ / ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА О БРАКУ: ОД КРАЈА XIX ВЕКА ДО 1941. ГОДИНЕ

Велике друштвене промене, демократизације знања и модернизације друштва, јачања националне свести и изградње српске државе, из друге половине XIX века, утицале су на пораст друштвеног утицаја жена. У то време се у Аустроугарској и Кнежевини Србији успоставља веза између потребе за образовањем жена, женских покрета и напретка српског друштва. Оснивала су се женска друштва, која су помагале супруге владара, и напредовао је женски покрет у оквиру кога су жене изграђивале своје способности деловања и наступа у јавности. Осим књижевница, од којих је можда најпознатија Милица Стојадиновић Српкиња, било је и много научница, историчарки, критичарки, теоретичарки, попут Елодије Лотон Мијатовић, Савке Суботић, Катарине Миловук, Цане Ђорђевић, а касније се истичу Косара

²¹ Драган Новаковић, *Српска Православна Црква у законодавству Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца и Краљевине Југославије*, 264–276; „Брачни правилник Српске православне цркве”, АСБр. Зап 161 од 27. маја (9. јуна) 1933. године, *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, бр. 34 и 35 од 7. септембра 1933. Доступно на: <http://www.rastko.rs/bogoslovlje/bracna-pravila/index.html>. Приступљено: 5. 1. 2025.

Цветковић, Паулина Лебл Албала, Катарина Бошковић, Јелена Димитријевић, Полексија Димитријевић Стошић и многе друге.²²

Правила Српског народног женског савеза, који је представљао националну организацију која је окупљала већи део женских удружења тога доба (Београдско женско друштво, Друштво кнегиња Љубица, Српско-јеврејско друштво, Коло српских сестара, Материнско удружење), дефинисана су у коначној форми 1911. године, а део захтева и циљева био је политички, тражило се побољшање правног и друштвеног положаја жена у породици, образовању, професионалном положају, као и добијање права гласа за жене.²³ Поред борбе за политичка права жена, циљеви Савеза били су побољшање положаја жена на селу. Поводом тешких услова живота сеоских жена, на Трећем годишњем скупу Савеза, марта 1912, Драга Марковић је реаговала на следећи начин, говорећи о положају сеоске жене у браку: „Прво треба научити сељанке да дотерају своје мужеве, да их не туку, јер наш сељак сматра жену за стоку, па ће све ићи својим путем и сељанке ће саме увидети да треба на сламњачи да спавају”.²⁴ Делфа Иванић је говорила о српској сељанки на следећи начин, између осталог: „[...] Некултурна је у тој мери да не може да има утицаја ни на мужа ни на синове. Због тога видимо по нашим селима пијанство и злочинство [...]”.²⁵ Тихомир Ђорђевић наводи да је обесправљеност патријархалне сељанке, пре свега у породичној кући, а и у браку, доводило до њеног занемаривања дужности и моралних обзира, а последица су биле ванбрачне заједнице и рађање ванбрачне деце, појаве које су биле све учесталије првих деценија XIX века.²⁶ Треба напоменути да се виђење српске сељанке од стране српских интелектуалки и интелектуалаца, представника градске и државне елите, мора понекад тумачити с резервом, у складу са стереотипима до којих може довести друштвена диференцијација. Пошто су одредбе *Српској грађанској законика* довеле до неравноправног приватно-правног положаја жена, захтевало се исправљање неправди и измена одредби закона. Делфа Иванић је сматрала да би измене у закону или нови закон били примењивани само на становништво у српским градовима и варошима,

²² Svetlana Tomić, „Žene, pamćenje i istorija: autobiografika kao suočavanje sa prošlošću i sredstvo za kreiranje drugačije budućnosti”, *Sociologija* 60 (2018), 377, 381. Видети и: Ана Столић, „Од политике ка новим научним дисциплинама: женска и родна историја. Концепти о женској еманципацији крајем 19. и почетком 20. века у српској историографији”, у: *Хуманизација универзитетског: њемајски зборник радова*, I, ур. Бојана Димитријевић, Филозофски факултет Универзитета, Ниш 2013, 376–387; Ана Столић, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Evoluta, Београд 2015; Јасмина В. Милановић, *Женско друштво: (1875–1942)*, Београд 2020.

²³ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, у: *Село Балкана: континуитет и промене кроз историју*, уредници: Срђан Рудић, Светлана Ђалдовић-Шијаковић; уредници издања: Недељко В. Радосављевић, Снежана Томић, Историјски институт и Музеј на отвореном „Старо село”, Београд–Сирогојно 2017, 180.

²⁴ *Исто*, 182; *Домаћица* 3 (1912), 87.

²⁵ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, 184; *Домаћица* 1 (1912), 20.

²⁶ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, 184–185; Тихомир Ђорђевић, „О српским женама”, *Српски књижевни гласник* XXVIII, 3 (1911), 195–196.

а сеоско становништво било би изузето да се распарчавањем земље не би сиромашиле задруге.²⁷ После 1. децембра 1918, питање политичких права жена постало је предмет изјашњавања и преговора политичких странака, друштвене елите и женских удружења. Веома дискурзивна политика вођена је између вршилаца власти, новооснованих женских удружења која су имала јасну феминистичку оријентацију, главног удружења жена на нивоу Југославије, под називом Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца, као и Секретаријата жена социјалиста (касније комуниста), који је обновљен. Постојале су разлике у међуратном женском покрету које су се могле окарактерисати као феминистичке, пролетерске и традиционално патријархално хуманитарне. Жене су се ангажовале за право гласа интензивно од 1919, крајем 1920. и 1921, затим 1927. и 1935. године.²⁸

Треба навести да су прве феминистичке идеје у Србију стигле из Русије, под утицајем Чернишевског, који је говорио о економском, грађанском и политичком ослобођењу жене, потреби равноправних односа жене и мушкарца у браку, сматрајући брак природном, а не друштвеном појавом и да ни Црква ни администрација нису потребне да га уређују. Први чланак који је Светозар Марковић у Цириху написао у вези женског питања имао је наслов „Је ли жена способна да буде равноправна са човеком”. Марковић је писао о женама у студији *Реални љубав у науци и животи* у поглављу о породици. Заједно са својим истомишљеницима, Марковић је на Петој омладинској скупштини у Новом Саду 1870. изнео предлог о потпуној равноправности мушкараца и жена. У листу *Раденик*, поред Марковића, радили су Ђура Љочић и Паја Михајловић, и објављивали су, између осталог, преводе текстова о женским питањима.²⁹ На положај жена почело је другачије да се гледа и у црквеним круговима, па је један од аутора писао да наша православна црква признаје равноправност жена и мушкараца. „Само у односу домаћем, одређујући човека као физички јачег за старешину породичног, претпоставља мужа жени утолико, што наређује, да она ради реда слуша својега мужа – па и то једино у интересу сретнијег живота њихова”.³⁰ Митрополит Михаило је крајем XIX века говорио о положају жена у породици, уз упутства како да се мушкарац понаша према супрузи, која треба да буде газдарица куће, мушкарац молбе не треба да претвара у заповести, уз истицање поштовања према жени. Уколико је жена делила супругове бриге, он је требало да јој да равноправно учешће у његовим забавама.³¹ Вукашин Петровић, Нићифор Дучић, Војислав Бакић, Милорад Шапчанин, а нарочито Јован Скерлић су

²⁷ Ана Столић, „Грађанке и сељанке: ставови представница покрета за еманципацију жена о женама на селу почетком 20. века”, 188.

²⁸ Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921”, у: *Крај Великој раиша – љуби ка новој Европи*, ур. Александар Растовић, Миљан Милкић, Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, Београд 2020, 291.

²⁹ Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Службени гласник, Београд 2020, 31–32.

³⁰ *Исти*, 34. У питању је цитат из текста: С. Петровић, „Нешто о црквеном браку”, *Православље* 12 (1871), 569.

³¹ Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, 34.

у свом писању исказивали поштовање према женама.³² У *Домаћици*, гласилу Женског друштва, објављивани су текстови од важности за положај жене у Србији и покретана питања о промени закона о подређеном положају жена, доношене су и вести о европским женским покретима.³³ У међуратном периоду, поред текстова о припреми здравих obroka и практичним саветима у домаћинству, било је текстова са важним саветима из сфере здравља и хигијене, да би од 1930-их година било и феминистичких текстова.³⁴ Часопис *Жена данас* излазио је између 1936. и 1940. године и представља вид легалне активности комунисткиња у међуратној Краљевини Југославији, обраћајући се, слично часопису *The Woman Today*, гласилу Централног комитета Женске секције Комунистичке партије САД, женама као мајкама, домаћицама, мануелним радницама, чиновницама и интелектуалкама. Циљ је био укључити жене у борбу против фашизма и рата и у борбу за праведнији положај жене у друштву.³⁵ У чланцима часописа *Жена и свети*, 30-их година XX века, супруг је представљан као татор жене, а мушкарац је представљао особу са којом је супруга требало да оствари принцип брачне равноправности. Модерност жене огледала се уколико је тежње усмеравала очувању своје личности у браку и пријатељству свога мужа.³⁶ Од часописа за женску публику истицао се и *Женски покрет*.³⁷ Чедомиљ Митровић, богослов и правник, аутор више дела о браку код Срба у историјској перспективи, сматрао је да ради побољшања односа у браку и породици треба, пре свега, изменити услове при којима се закључују бракови. На другом месту, било је потребно правилно, промишљено и методско васпитање, а понајвише побољшање васпитања женске младежи. Уз све ово, аутор важност придаје општем образовању омладине, промишљеном избору професије и питању положаја жене и његовим „сравњењем” са положајем мушкарца у породици и друштву.³⁸

Радмила Радић је анализирала текстове теолога Српске православне цркве који су се односили на положај и улогу жене, између осталог и у међуратном периоду. Посебна пажња у овим текстовима посвећена је браку и породичним односима, материнству, рађању и васпитању деце. Образовању жена, њиховом запошљавању и укључивању у политички и друштвени живот посвећено је мање простора. Ови радови заснивају се на рано установљеном

³² *Исјо*, 34–35.

³³ *Исјо*, 287–289. Видети и: Svetlana Stefanović, „’Domaćica’ – organ Beogradskog ženskog društva i njegovih podružnica (1921–1941)”, *Istorija 20. veka XVI*, 1 (1998), 83–92.

³⁴ *Исјо*, 293.

³⁵ Јелена Лалатовић, „Интернационализам женске периодике: часописи *Жена данас* (1936–1940) и *The Woman Today* (1936–1937)”, у: *Часопис Жена данас (1936–1940): провешивање за револуцију: зборник радова*, уредила Станислава Бараћ, Институт за књижевност и уметност, Београд 2022, 128.

³⁶ Svetlana Stefanović, „Ženska štampa: ’Žena i svet’ 1925–1941”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 416.

³⁷ Видети и: Jelena Lalatović, „Između ’proleterskog’ i ’građanskog’ feminizma: oblici moderne ženske subjektivnosti u časopisu *Ženski pokret* (1934–1938)”, у: *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*, уредице Јелена Милинковић, Жарка Свирчев, Институт за књижевност и уметност, Београд 2021, 481–497.

³⁸ Чедомиљ Митровић, „О браку и узроцима породичне кризе”, *Женски покрет* 3, 5–6 (1922), 147–148.

моделу у хришћанству и односу полова.³⁹ Драгољуб Јовановић, истакнути професор Београдског универзитета и јавни радник међуратне Југославије, у својим чланцима посвећеним женским питањима износио је критику феминизма, а, с друге стране, исказивао емоције и бригу за жену и њену судбину, уздизао идеал жене-мајке, истичући њену величину и неизмерно робовање. Сматрао је да мајка радница у борби за надницу трпи понижења најамника и грубости мужа, који је на њој искаљивао гнев због својих животних проблема. Јовановић је истицао потребу за заштитом младих сељанки, које су често умирале због многих побачаја и варварског живота, у којем су над њима вршени злочини. Говорио је да сељанка ради највише и најтеже, ујутро устаје прва, увече леже последња, очекивало се да служи мужа, свекра, малу и велику децу. Ропство сељанки, према Јовановићу, почињало је удајом, пошто се муж није трудио да јој буде друг и упозна је са невољама, а трпела је терор од свих.⁴⁰

БРАЧНИ ОДНОСИ У СВАКОДНЕВНОМ ЖИВОТУ

Према речима Александре Павићевић, приватни живот током прве половине XX века збивао се у сличним културолошким условима као и у XIX веку. На првом месту, питања породичног и брачног живота била су делимично нормирана грађанским законима. Затим, Црква се бавила питањима (полног) морала и једина је била овлашћена да венчава и разводи бракове, а реалне животне ситуације решаване су углавном на основу обичаја, специфичних животних потреба и народног тумачења смисла и циља брачне заједнице. Међуратно време представља неку врсту замајца у развојним процесима и увод у збивања након Другог светског рата.⁴¹ Женска деца би, по уласку у пубертет, била под надзором породице и шире заједнице сродника. Теже је било контролисати младиће, али се предбрачна невиност тражила и од њих. Предбрачно сексуално искуство младићи су евентуално стицали ван своје средине, у варошима, са женама које су биле слободније, млађим удовицама и разведеним женама. У задружним кућама надзор над младићима био је ефикаснији. Родитељи нису упознавали децу на који начин функционише полни живот, већ су то чинили старији сродници. Забележени су случајеви и слободнијег предбрачног понашања, рецимо, у области источне Србије, па се дешавало да момак и девојка живе до женидбе једног или другог. Под *живљењем* се подразумевало састајање и „ашиковање”. У Хомољу ретко која девојка није била ступила у полне односе пре удаје, а то су чиниле са ожењеним људима. Постојао је и специфични обичај „стрнцања” у источној Србији, где је долазило до доста блиског контакта момка и девојке, без самог сексуалног чина. У другим подручјима предбрачне слободе биле

³⁹ Radmila Radić, „Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 113–125.

⁴⁰ Nadežda Jovanović, „Dragoljub Jovanović o ulozi žene u društvu”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 421–429.

⁴¹ Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Clio, Београд 2007, 59.

су кажњаване каменовањем, дављењем, сакаћењем и срамоћењем, те стварним или симболичним прогоном или бојкотом заједнице. Пред сам почетак Другог светског рата, како наводи Александра Павићевић, користећи истраживање Вере Ерлих, у 10% села већина девојака је имала односе, у 30% села многе девојке су имале предбрачне односе, а у 60% села девојке су невине ступале у брак. Почетак брачног живота представљали су венчање и свадба, али су постојали и други начини, познати од средњег века, отмица и добегавање.⁴² Свештеници који нису сами могли да изађу на крај са невенчаним паровима, требало је да их пријаве полицијским властима, које су могле да их насилно раставе, протерају из земље или натерају да се венчају, али ове мере нису доносиле много резултата.⁴³ Крајем XIX и у првој половини XX века, број ванбрачне деце се повећавао, са 1,06% 1894. године у Краљевини Србији, до 4,8% на подручју Краљевине Југославије.⁴⁴ *Кривични закон Краљевине Југославије* из 1929. године дозвољавао је абортус само по одобрењу лекарске комисије из медицинских разлога, а забрањена је и строго кажњавана продаја средстава за обављање побачаја. Мада су се презервативи могли наћи у продаји, контрацепција је у Краљевини Југославији била фактички недозвољена.⁴⁵

У периоду до Другог светског рата, када је Косово и Метохија у питању, муж је био господар своје жене код Срба.⁴⁶ Како наводи Бранислав Нушић: „Кад је он кући, она не говори. Име мужевљево не помиње у разговору ни пред женама а камоли пред људима”⁴⁷. Када би ступила у брак, супруга је имала право приступа у друштво жена, а сви терети у кући били су на њој.⁴⁸

⁴² Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, 61–63; Vera Erlich, *Jugoslovenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela*, Liber, Zagreb 1971, 118, 134. Још у *Законоуправу* је предвиђена смртна казна мачем ако би неко оружјем (мачем или моткама) отео жену, без обзира на то да ли је била заручена или не, да ли је била удовица, племкиња, робиња, ослобођеница, а ово се посебно односило на отмицу жене посвећену Цркви, па и на вереницу. Саучесницима извршиоца отмице прописана је казна батинама, шишањем и одрезивањем носа. Пошто је обичајно право одобравало отмицу жене (девојке) у циљу склапања брака, ове одредбе представљају почетак борбе са овим обичајем, о чему сведочи и Жичка повеља, као и бројни потоњи прописи (Зоран С. Мирковић, „Правни поредак у српској краљевини у XIII и XIV веку (о односу између обичајних и византијских правних норми и о улози владара)”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и њоморским земљама Немањина: њемајски зборник у часи 800 година пролазања краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и њоморских земаља*, уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, САНУ: Српски комитет за византологију, Београд 2019, 386–387; *Законоуправо Свештој Саве: љревод Сарајевској љрепископије* [главни и одговорни уредник архимандрит Јован (Гардовић), љревод Братство Манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић, Слободан Продић], Издавачка кућа Митрополије дабробосанске „Дабар”, [Добрунска Ријека] 2019, 284–287).

⁴³ Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, 63.

⁴⁴ Исто, 63–66.

⁴⁵ Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja: žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*, Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2022, 29, 51–52.

⁴⁶ Milutin Folčić, „Друштвени положај жене у Јужној Србији у другој половини 19. и на почетку 20. века”, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 201.

⁴⁷ Бранислав Ђ. Нушић, *Косово: опис земље и народа: издање са сликама*, 1. свеска, Матица српска, Нови Сад 1902, 134.

⁴⁸ Миленко С. Филиповић, „Етничке прилике у Јужној Србији”, у: *Сјоменица двадесетљетнојгодишњице ослобођења Јужне Србије: 1912–1937: (са 242 слике у љексикону и 3 слике и*

Према Александри Павићевић, „у народу је владало схватање да је оправдан само развод због бездетности. Све остале проблеме вредело је истрпети уколико је био испуњен основни смисао брачне заједнице, односно ако су у браку рођена деца”⁴⁹. Било је другачијих, различитих узрока и облика развода, рецимо, када се супружници нису „миловали”, када је човек пуштао жену зато што то она жели или је побегла од њега, злостављање од стране мужа или његових родитеља, постојање мужевљевих порока. Када је у питању проценат разведених бракова у читавој земљи, у периоду 1921–1935, приметан је његов раст са 4,28% на 5,57%. Највећи проценат развода био је у Београду.⁵⁰

Према Предрагу Марковићу, постоје процене да је у међуратном периоду и до 40% младића и девојака на селу живело невенчано пре брака,⁵¹ што је представљало велики проблем за црквене и судске власти, тј. тзв. „брак на пробу”, а тек би настајали проблеми кад су се такве везе прекидале. Често је сексуални живот супружника почињао између просидбе и свадбе. Уместо свадбом, брак је неретко почињао отмицом, из љубавних разлога и због избегавања свадбених трошкова. У градовима сиромашне удате жене су се бавиле проституцијом да би издржавале своје породице, па је 73% жена које су боловале од гонореје било удато.⁵² Скоро 40% од целокупног броја рођене деце од стране неквалификованих радница било је ванбрачно. Проценат ванбрачне деце у Београду био је скоро два и по пута већи него у Југославији, преко 10% годишње, а овај проценат је незнатно варирао. Ванбрачна деца су била најчешћа појава код градске сиротиње. Код виших класа проценат ванбрачне деце био је мањи, због развијеније медицинске свести и јаче материјалне основе.⁵³ Породични живот трпео је последице еманципације жена, јер се повећао број развода и смањила се величина породице. Највише брачних спорова било је 1922. и 1923. године, после долази до стабилизације, уз чињеницу да је брачних спорова било три, па и четири пута више 1925. године него пре Првог светског рата. На пример, највише развода 1925. године било је у Београду (671), Пожаревцу (437), Нишу (323), Шапцу (223) и Зајечару (219). Највише развода било је у равничарским крајевима и градовима, а најмање у патријархалним срединама.⁵⁴ Проценат самаца у Београду био

И карџом у ђрилоју), уредник Алекса Јовановић, [Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије], Скопље 1937, 460–461.

⁴⁹ Александра Павићевић, „Брачни и породични живот: друштвена политика и процеси трансформација”, 69.

⁵⁰ Исто, 69–70.

⁵¹ Предраг Ј. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку”, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Слио, Београд 2007, 112. Видети: Д. К., „Да ли је наступила криза брака: поплава бракоразводних парница; податци о броју и разлозима развода бракова”, *Политика* 6425 (14. март 1926), 7.

⁵² Предраг Ј. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку”, 112–113.

⁵³ Исто, 114–115.

⁵⁴ Д. К., „Да ли је наступила криза брака: поплава бракоразводних парница; податци о броју и разлозима развода бракова”, 7; Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Savremena administracija, Beograd 1992, 58. Видети и: Сергије Константинович Рамзин, „Прилог демографо-хигијенској статистици Београда: (за последњу деценију, 1927–1936 год.): I венчања и рађања у Београду, II морталитет у Београду”, *Социјално-медицински преглед* X (април–мај–јуни 1938), 133–162.

је знатно већи него у целој Југославији. Просечан број чланова домаћинства у Београду био је 4, али је, такође, у престоници било највише домаћинства са једним до два члана, што представља непосредну последицу смањења наталитета, који је у Београду од краја Првог светског рата био скоро два пута мањи него у Југославији.⁵⁵

Напред наведене чињенице могу се запазити и као одраз статистичких података Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Треба напоменути да је први број *Статистичкој годишњака* у Краљевини Југославији изашао за 1929. годину, а све до 1933. подаци о склопљеним и разведеним браковима, засебно по бановинама, нису уношени у годишњак. С обзиром на то да је територија Краљевине Србије, која је ушла у састав Краљевине Југославије, припадала Дринској, Дунавској, Моравској, Вардарској и Зетској бановини, које су обухватале и шире подручје, не можемо прецизно пратити статистичке податке у оквирима теме овог рада и његовог територијалног оквира. Међутим, општи контекст и оквирна процена сталног повећања броја развода бракова, о којем је било речи, може се запазити, уз флукуације током појединих година.

Табела 1. Број закључених и растављених бракова пред Духовним судом од 1883. до 1902. године⁵⁶

Година	Број становника	Број закључених бракова	Број разведених бракова
1883.	1.855.352	22.097	269
1884.	1.901.736	20.370	325
1885.	1.946.354	17.107	229
1886.	1.977.224	23.326	155
1887.	1.026.958	22.555	297
1888.	2.077.427	22.737	357
1889.	2.123.362	21.753	284
1890.	2.161.961	21.555	194
1891.	2.191.908	23.679	173
1892.	2.211.606	21.018	306
1893.	2.240.270	23.679	285
1894.	2.272.992	24.963	269
1895.	2.312.484	20.599	316
1896.	2.345.837	20.841	290
1897.	2.384.205	21.157	273
1898.	2.413.694	22.521	268
1899.	2.450.392	24.456	329
1900.	2.492.882	31.203	305
1901.	2.535.956	21.030	263
1902.	2.576.517	26.518	397

⁵⁵ Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941*, 59; Dragoljub J. Tasić, „Куће и домаћинства у Југославији”, *Socijalni arhiv* IV, 4 (1938), 39.

⁵⁶ *Статистичкој годишњак Краљевине Србије*, књ. 7, 1902, Управа државне статистике, Београд 1905, 608.

Табела 2. Број разведених бракова по пресудама духовних судова од 1903. до 1908. године⁵⁷

Година	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.
Укупно разведених	387	426	345	452	457	353

Табела 3. Преглед склопљених и разведених бракова у Дринској бановини (1933–1940)⁵⁸

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	11.958	870
1934–1935.	10.189	931
1936.	12.771	914
1937.	10.695	1.015
1938–1939.	12.415	1.203
1940	13.835	1.205

Табела 4. Преглед склопљених и разведених бракова у Дунавској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	18.229	1.057
1934–1935.	16.306	1.155
1936.	17.748	1.062
1937.	17.171	836
1938–1939.	19.378	1.373
1940	20.100	1.537

Табела 5. Преглед склопљених и разведених бракова у Моравској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	11.479	450
1934–1935.	9.800	544
1936.	11.050	498
1937.	10.411	258
1938–1939.	12.791	761
1940	14.361	806

⁵⁷ *Српски православно-католички годишњак Краљевине Србије: дванаестна књига*, 1907. и 1908, Управа државне штампарије, Београд 1913, 875.

⁵⁸ Статистичке табеле које следе настале су на основу прегледа следећих публикација: *Српски православно-католички годишњак 1933: Краљевина Југославија*, књ. 5, Општа државна статистика, Београд 1935, 52; *Српски православно-католички годишњак: 1934-1935*. Књ. 6, Општа државна статистика, Београд 1936, 60; *Српски православно-католички годишњак*, књ. 7, 1936, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Београд 1937, 72; *Српски православно-католички годишњак*, књ. 8, 1937, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Београд 1938, 84; *Српски православно-католички годишњак*, књ. 9, 1938–1939, Краљевине Југославије, Општа државна статистика, Београд 1939, 120; *Српски православно-католички годишњак*, књ. X, 1940, Краљевине Југославије Општа државна статистика, Београд, 1941, 94.

Табела 6. Преглед склопљених и разведених бракова у Вардарској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	14.722	1.002
1934–1935.	12.530	689
1936.	13.934	693
1937.	12.811	785
1938–1939.	13.582	803
1940	14.852	795

Табела 7. Преглед склопљених и разведених бракова у Зетској бановини (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	7.461	470
1934–1935.	7.056	373
1936.	7.400	396
1937.	7.447	347
1938–1939.	8.149	394
1940	7.705	376

Табела 8. Преглед склопљених и разведених бракова у Београду (1933–1940)

Година	Број склопљених бракова	Број разведених бракова
1933.	2.851	284
1934–1935.	2.898	273
1936.	3.063	232
1937.	3.503	65
1938–1939.	3.647	351
1940	4.004	655

Како се развијала модернизација и урбанизација села, дошло је до нестајања традиционалне породичне задруге, те је велика породица полако уступала место мањој, услед напуштања натуралне и појавом новчане привреде. Функција жене на селу огледала се у томе што је била важан елемент у производњи; радила је кућне послове, спремала јело, рађала децу, подизала их и васпитавала, подједнако делила бреме пољских послова са мушкарцем, чувала стоку, ткала, шила и плела, одржавала кућу, мада је просвећеност жене на селу била на врло ниском нивоу.⁵⁹ Говорећи о положају српске сељанке у браку, Момчило Исић наводи да је она приликом удаје последња сазнала за будућег супруга, од ње се тражило са ћути, а такву подређеност жене мужу подстицала је Црква учењем да жена мора да слуша мужа, али и држава, јер је за њу мушкарац био од много већег значаја. Пребијање жене на селу била

⁵⁹ Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији: 1918–1941. Део 1, Друштво и држава*, Стубови културе, Београд 1996, 53–55.

је уобичајена појава, у чак 50% села у међуратном периоду доста често, а у 35% села врло често. Постојале су веома бројне и распрострањене изреке које су оправдавале грубост мужа према жени, а за грубост није био потребан ни посебан разлог. Супруг је био посебно груб према жени у јавности, за време пољопривредних радова, на којима је било и странаца; сељак је викао на жену, пребацивао јој у вези са јелом, врло често је шамарао домаћицу и на сâм дан крсне славе. Грубост према жени је нарочито долазила до изражаја кад су сељаци били у припитом стању. С друге стране, исказивање нежности сматрало се срамотом. Супруга на селу није смела мужа да ослови именом и после више година брака, а ни он њу. Жена је мужу пред гостима љубила руку, а у старости му је свлачила одећу и обућу. Нарочиту суровост према женама исказивали су старешине задруге. Како се распадала сеоска задруга, тако се побољшавао положај сељанке у односу према супругу, те је сељанка полако смела и да се супротстави мужу, па и да га прекори. Постепено, сељанка је све мање допуштала да је муж бије, туча је замењан свађом, у којој је супруга односила превагу. Да је ауторитет мужа опао, види се и по све чешћим брачним неверствима жена, мада је супруг и даље имао веће право на ванбрачни живот. Ако би се одрасла девојка из материјалних разлога удала за много млађег дечака, негде је долазило до „снахочества”, које је, ипак, ишчезавало почетком XX века.⁶⁰

ЗАКЉУЧАК

Кад се сагледа претходно изложено, види се да континуитети у брачним односима сежу далеко у прошлост. Један од аутора овог текста је у свом претходном истраживању о брачним односима код Срба, које се односило на период од средњег века до доношења *Српског грађанског закона* (1844), запазио појаве које се могу пратити у дужем временском периоду, везане за брачну проблематику и могу се приметити и у периоду који следи, а предмет је овог чланка. Одређени правни прописи, пре свега *Крмчија*, коришћени су при суђењу у случајевима везаним за брак од средњег до деветнаестог века. Ови прописи коришћени су било да је реч о кривичним делима или грађанским парницама (нпр. бракоразводним), у српској средњовековној и нововековној држави, али и код Срба који су живели у Хабзбуршкој монархији. У појединим члановима *Српског грађанског закона* из 1844, на пример оним који се односе на развод брака, изричито се наводи да су правни разлози за развод преузети из *Крмчије*. Образац пожељног и законски обавезног црквеног брака је заступан не само од црквених, већ и од стране државних власти, од средњег века до након Другог светског рата, мада је пракса показала многа одступања. Континуитетом у сфери правне историје може се сматрати тежња црквених и државних власти да стану на пут праксама обичајног права, када су брак и брачни односи у питању, током читавог периода посматраног у

⁶⁰ Momčilo Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Beograd 2008, 212–225. Видети и: Momčilo Isić, „Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata”, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 183–200; и: Momčilo Isić, „Приватност на селу”, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, прир. Милан Ристовић, Clio, Београд 2007, 379.

књижи. Приметан је и континуитет норми обичајног права у српском друштву, дубоко укореењених, које су се веома споро и тешко мењале.⁶¹ И само важење *Српској грађанској законика* до после Другог светског рата, а нека његова решења остала су у српском праву и много дуже, представљају потврду постојања наведених континуитета из претходног периода. Промене у схватању брака донела је модернизација српског друштва, појава женских покрета који су допринели еманципацији жена, као и ставови српских интелектуалаца између два рата. Услед постепене промене положаја супруге, због стицања образовања, запошљавања и еманципације жена у градовима, с једне стране, и нестајања српске задруге и великих породица на селу, с друге, дошло је до појава попут пораста броја развода и ванбрачне деце, поготово у градовима, и постепеног слабења ауторитета мужа и спорог побољшања положаја српске сељанке. Период после Другог светског рата довешће до великих промена, попут добијања женског права гласа и доминације грађанског модела брака, а увод у ове промене представљала су збивања у српском друштву од почетка XX века.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/3/24

Accepted: 2025/5/31

MIROSLAV M. POPOVIĆ, Ph.D., Senior Research Associate
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Department of History
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
E-mail: miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

MIOMIR GATALOVIĆ, Ph.D., Research Associate
Institute of Contemporary History
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
E-mail: gatalovic@gmail.com

MARITAL RELATIONS AMONG SERBS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SERBIAN AND YUGOSLAV STATES (1882–1941): CONTINUITIES AND CHANGES

SUMMARY: The paper represents an attempt to review the “long-duree” phenomenon in Serbian society, when it comes to marital relations during the period of the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes – Yugoslavia. The discussion of continuities focuses on the legal regulation of marital relations, which, with minor changes, remained in force for a little over 100 years. It also considers the existence of strongly established norms of customary law and patriarchal Serbian society, which were reflected in the sphere of marital relations. Certain practices, such as marriage by kidnapping or acquiring girls, can be traced back to the Middle Ages. The changes in marital relations that occurred by the end of the 19th and the first half of the 20th century were largely driven by movements for the emancipation of women, in line with broader European and global trends of the era. These

⁶¹ Мирослав М. Поповић, *Брачни односи код Срба: континуитети и промене од средњег века до Српској грађанској законика (1844)*, 11.

shifts are reflected in the attitudes of prominent Serbian intellectuals. The consequences of these changes are declining birth rates, rising divorce rates, and an increase in out-of-wedlock births, especially in the cities. Other significant changes included the disappearance of rural cooperatives and the replacement of large rural families with smaller ones, which gradually, to some extent, weakened the authority of the husband and improved the position of Serbian peasant women.

KEYWORDS: Marital relations, Kingdom of Serbia, Kingdom of SHS/Yugoslavia, Serbian Civil Code (1844), women's emancipation movements

Мср МАРИЈА КРАЉ
Е-адреса: marijakraljmk@gmail.com

О ПРОБЛЕМИМА ДРЖАВНОГ СТИПЕНДИРАЊА У СРБИЈИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА СИМЕ ЛОЗАНИЋА И МИЛОША ЂУРИЋА

САЖЕТАК: Током XIX века стипендирање је било део процеса формирања образованих кадрова потребних за оснивање и рад државних установа. Од 1839. године оно је вршено плански и прве планове стипендирања правило је Министарство просвете вероватно полазећи од процене потреба државне администрације. Услови стипендирања нису били прецизирани, а стипендисти су мењали места у којима су се школовали, као и предмете студија које им је Министарство просвете као надлежно одређивало. Тиме је улагано у кадрове који нису задовољавали најпрече државне потребе, што је било супротно циљевима Министарства приликом стипендирања студената. До 1868. године формулисани су услови за добијање и коришћење стипендије, а надзор над стипендистима преузела су и друга министарства, зависно од образовног профила за који су били стипендирани. Министарство просвете ипак није успело да успостави адекватне административне процедуре и праксу, нити да спроведе ефикасан надзор над својим стипендистима и обезбеди испуњавање услова прописаних за коришћење стипендија. Сима Лозанић и Милош Ђурић студирали су у периоду од 1868. до 1872. године, након прецизирања услова стипендирања. Њих двојица су искористила још увек слаб надзор да уместо педагогије, за коју су добили стипендију, студирају махом природне науке. Дајући ове две стипендије, циљ Министарства просвете био је да добије професоре педагогије и сродних дисциплина за Учитељску школу. И поред значајних пропуста у контроли коришћења стипендија, тај циљ је делимично остварен. Ђурић је по завршетку студија предавао у Учитељској школи, али не педагогију, већ природне науке, док је Лозанић био професор хемије на Великој школи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Министарство просвете; стипендисти; Велика школа; Учитељска школа; Сима Лозанић; Милош Ђурић

Стварањем аутономне српске области после Другог српског устанка настајали су и први државни органи, најпре Народна канцеларија. Убрзо је кнез Милош Обреновић, желећи да концентрише што више овлашћења у

сопственим рукама, одузео прерогативе Народној канцеларији и државне послове пренео на Кнежеву канцеларију. Показало се да Кнежева канцеларија није била довољно развијена за управљање модерном државом, каква је Србија тежила да буде, и да је било неопходно створити праву администрацију. Први проблем са којим се Србија суочила у изградњи административног апарата био је недостатак образованих кадрова. У почетку је тај проблем решаван ангажовањем образованих Срба из иностранства, првенствено из Јужне Угарске. Ипак, изградња српске државе није могла почивати на увозу образованих чиновника. Административни апарат требало је, између осталог, формирати образовањем кадрова неопходних за рад у установама и пружање јавних услуга. Како у Србији није било факултета, образовање на највишем нивоу могло се стећи само у иностранству. Оно је било доступно само најбогатијим, због чега је српска држава рано приступила стипендирању талентованих младића.¹

Стипендисти су одлазили на студије о државном трошку од 1830. године. Предмете студија првих стипендиста одредио је кнез Милош, лично процењујући приоритете државног апарата. Тако су први стипендисти послати на студије медицине, фармације и сликарства и на војне академије. Од 1839. године стипендирање је вршено плански. Први план стипендирања израдио је министар просвете Стефан Стефановић Тенка. Он је одабрао четворицу младића за студије рударства, док су још седморица послати у Беч ради изучавања немачког језика и припремања за студије.²

Процедура додељивања стипендија временом је усложњавана, а услови које су стипендисти требали да испуне су прецизирани и построжавани. Министарства су, кроз захтеве установа под њиховим надзором, испитивала потребе за стручним кадром у сопственим сферама деловања. Потом су, у зависности од буџета којим су располагала, требала да распишу конкурсе за заинтересоване кандидате. Додељивање стипендија одабраним кандидатима одобравала је влада. Пре него што би били упућени на универзитете за које је процењено да нуде, сразмерно висини стипендија, најбоље образовање у одређеним дисциплинама, стипендисти су потписивали изјаве сагласности у вези са исплатом новца по прописаним условима. Стипендијама је требало да исплате школарине, издатке везане за стручно усавршавање, попут екскурзија или набавке књига, и животне трошкове. Били су обавезни да студирају науке које им одреди министарство које их стипендира, да на крају семестра и године доставе извештаје о похађаним предметима и прочитаним књигама, као и сведочанства која издаје факултет. Међу условима стипендирања био је и један који се није тицао наставе. Наиме, понашање стипендиста требало је да буде узорно, у супротном им је могла бити одузета стипендија. По завршетку студија, стипендије је требало да одуже службом у државној администрацији која је требало да траје онолико колико су и уживали стипендију. Контрола стипендиста била је задужење министарства

¹ Љубинка Трговчевић, *Планирана елија: О ситуденијима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 33; Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, 4, 207.

² Љ. Трговчевић, *нав. дело*, 33–34.

чију су стипендију примали. Први пут када не би доставили тражене извештаје, могли су бити укорени, а други пут им је могла бити одузета стипендија. Крајњи циљ стипендирања био је да се добије стручни кадар за различите профиле, у складу са државним потребама.³

Наведени услови стипендирања уобличавани су до 1868. године. Прецизирање услова стипендирања било је реакција на дотадашњу праксу, која је очито узроковала велике трошкове српској држави, а није доприносила остварењу циљева за које су стипендије издвајане. Наиме, стипендисти су до 1857. године мењали и место студија и дисциплине које су им биле одређене. Филипу Христићу и Константину Николајевићу, стипендистима из прве „планиране” генерације одабране 1839. године, одређено је да студирају политехнику. Уз одобрење референта Министарства просвете који их је надгледао, променили су предмете студија: Христић је уписао филозофију, а Николајевић право. Христићу је изучавање филозофије било ограничено на годину дана, након чега је и он требало да пређе на студије права. На примеру студија Христића и Николајевића може се видети да је Министарство просвете одустајало од првобитних циљева, вероватно одређених након процене државних потреба, и излазило у сусрет жељама стипендиста. С обзиром на недостатак кадрова и неписменост становништва, очигледно су и алтернативни избори студијских програма стипендиста задовољавали државне потребе. Практика Министарства указује и на то да није инсистирало на похађању сродних предмета, што би допринело усавршавању стипендисте у одређеној области, већ је било дозвољавано да се током студија изучава и више дисциплина, често и веома различитих од оних због којих је стипендија додељена. Коста Магазиновић, такође стипендиста из прве „планиране” генерације, прешао је 1841. из Беча, где му је било одређено да студира на војној академији, у Русију. Ово је учинио без одобрења. Касније је, чак, и одбацио стипендију ради студија филозофије у Лајпцигу. На почетку процеса стипендирања очигледно није постојао механизам којим би стипендисти били принуђени да студирају предмет процењен као приоритетан, и то у држави чији је систем процењен као најсврсисходнији и узоран за формирање српске администрације или универзитет за који се сматрало да нуди најбоље могуће образовање у одређеној области.⁴

Иако је промена места студирања и факултета била уобичајена, а мотивисана жељом за похађањем наставе код бољих професора, 1857. године било је забрањено мењање факултета без претходног одобрења надлежног министарства, вероватно стога што је уочено да оно не доприноси жељеном циљу, односно формирању одређених кадрова. Према изјавама које су потписали стипендисти одабрани 1868. године, међу њима и Сима Лозанић и Милош Ђурић, обавезали су се да ће студирати науке које им је одредило надлежно министарство. У њиховим изјавама сагласности били су и други већ набројани услови стипендирања: извештавање, запослење у државној служби по

³ Државни архив Србије (даље: ДАС), Министарство просвете Просветно одељење (даље: МП–Пс), 1874. ф. V, Р. 693; Јб. Трговчевић, *нав. дело*, 34–36.

⁴ Војислав Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856.”, *Историјски часопис* XXXIII (1986), 188–189.

завршетку студија и узорно понашање, за које, као што је већ поменуто, није познато којих година су били усвајани.⁵

У овој студији случаја биће испитани проблеми и пропусти у процедури и праћењу процеса стипендирања у Министарству просвете и црквених дела након што су услови додељивања стипендија прецизирани. Студије Симе Лозанића и његовог друга, Милоша Ђурића, у периоду од 1868. до 1872. године, откривају недостатке описаног система одабира, финансирања и контроле стипендиста.⁶ Извори о њиховим студијама указују не само на то да мањкавости у вези са стипендирањем примећене пре 1868. године још увек нису биле отклоњене, већ и на то да Министарство просвете није успело да реши ни друге битне проблеме, као што је додељивање стипендија према прописаним правилима, праћење и контрола стипендиста, као и ангажовање добијених кадрова. Највећи део нерешених проблема могао би се приписати пропустима приликом администрирања у Министарству. Ти проблеми до сада нису били разматрани у историографији. Пропусте Министарства током финансирања Лозанићевих и Ђурићевих студија могуће је реконструисати на основу њихове преписке, сачуване у грађи Просветног одељења Министарства просвете у Државном архиву Србије. Преписка садржи молбе за стипендије и њихово продужење, за премештање на друге универзитете, извештаје стипендиста о похађаним курсевима и опомене Министарства стипендистима поводом нередовног извештавања и похађања неодговарајућих курсева.

* * *

Приликом одабира стипендиста 1868. године највероватније није био расписан конкурс. Распис о потенцијалним предметима за које је требало да буду додељене стипендије и условима стипендирања није затечен у архивској грађи нити објављен у *Србским новинама*.⁷ Заинтересовани су се информи-

⁵ ДАС, МП–Пс, 1874. ф. V, Р. 693; Љ. Трговчевић, *нав. дело*, 37.

⁶ Школовање Симе Лозанића већ је расветљено у историографији. У његовој биографији при пријему у Српску краљевску академију штуро је описано и његово школовање. Наведено је да је три семестра изучавао хемију у Цириху код Јохана Вислиценуса и још пет у Берлину код Аугуста Вилхелма фон Хофмана, док похађање педагогије и сродних наука није ни поменуто. Истраживањем Лозанићевог живота и дела бави се проф. др Снежана Бојовић. Како је тема њених истраживања био Лозанић лично, није се обратила пажња на пропусте у процесу стипендирања, али и каснијем располагању кадровима: „Биографије нових Академика: Сима М. Лозанић”, *Годишњак: Српска краљевска академија* (даље: *Годишњак СКА*) VIII (1894), 134; „Биографије: Сима М. Лозанић: Исправке и допуне биографији штампаној у VIII. 'Годишњаку' а 1894. год.”, *Годишњак СКА* XIII (1899), 254–255.

⁷ Приликом истраживања прегледана су издања *Србских новина* објављена од почетка августа до краја октобра 1868. године: 104 (1. август 1868), 105 (3. август 1868), 106 (5. август 1868), 107 (8. август 1868), 108 (9. август 1868), 109 (13. август 1868), 110 (14. август 1868), 111 (17. август 1868), 112 (20. август 1868), 113 (22. август 1868), 114 (24. август 1868), 115 (27. август 1868), 116 (28. август 1868), 117 (31. август 1868), 118 (3. септембар 1868), 119 (5. септембар 1868), 120 (7. септембар 1868), 121 (10. септембар 1868), 122 (12. септембар 1868), 123 (13. септембар 1868), 125 (19. септембар 1868), 126 (21. септембар 1868), 127 (24. септембар 1868), 128 (26. септембар 1868), 129 (28. септембар 1868), 130 (1. октобар 1868), 131 (3. октобар 1868), 132 (5. октобар 1868), 133 (8. октобар 1868), 134 (10. октобар 1868), 135 (12. октобар 1868), 136 (15. октобар 1868), 138 (19. октобар 1868), 139 (22. октобар 1868), 140 (24. октобар 1868), 141 (25. октобар 1868), 142 (29. октобар 1868) и 143 (31. октобар 1868), са изузетком бројева 124 (обја-

сали путем гласина и самоиницијативно јављали. Иако делује да су Лозанић, као практикант Варошког суда у Београду, и нарочито Ђурић, као писар у Министарству просвете, били на погодним позицијама да сазнају потенцијалне предмете за које ће бити додељене стипендије, садржаји њихових молби указују да ипак није било тако. Сима Лозанић је упутио Министарству просвете три молбе за стипендије: за студије пољопривреде, права и педагогије. Иако су стипендије за студије пољопривреде и права биле у надлежности других министарстава – Финансија и Правде, Лозанић је све молбе упутио Министарству просвете. И једина молба Милоша Ђурића такође је била адресирана на Министарство просвете, иако је, с обзиром на то да је тражени предмет студија била пољопривреда, требало да буде упућена Министарству финансија.⁸ Обраћање Министарству просвете за стипендије у надлежности других министарстава, указује да је Министарство просвете спровело почетну фазу у процесу доделе стипендија, односно прикупљало молбе заинтересованих кандидата.

Редослед Лозанићевих молби вероватно не указује на његова интересовања, већ на процену изгледа за добијање стипендије. За пољопривреду се вероватно определио на основу гласина да ће бити отворена пољопривредна школа. На овакав закључак упућује и молба Милоша Ђурића од 9. октобра 1868. године, такође за студије пољопривреде. Ђурић је у молби навео да га је на тражење стипендије за студирање пољопривреде подстакла информација да се планира отварање пољопривредне школе, која се испоставила као нетачна. Неупућеност Ђурића као службеника Министарства просвете у предмете за које је требало да буду додељене стипендије указује да они нису били унапред одређени, односно предмети су вероватно били договорени тек на седници владе на којој су и додељене стипендије. Може се претпоставити да је Лозанићева мотивација за тражење стипендије за студије права била у томе што је учесталост њиховог додељивања била већа, као и чињеница да је на Великој школи завршио Правни факултет, а потом се запослио као практикант у варошком суду у Београду.⁹ Мотивација за тражење сти-

вљен између 13. и 19. септембра) и 137 (објављен 15. и 19. октобра), који тренутно нису доступни. Опсег је одабран према датумима када су Лозанић и Ђурић послали молбе за стипендије и када је одржана седница владе на којој су им стипендије и додељене. Сви датуми у овом делу биће изложени по тада важећем, јулијанском календару. Лозанићева прва молба, која није била датирана, примљена је у Министарству просвете 2. септембра 1868. године. Дакле, уколико је конкурс био расписан, требало би да су информације о њему објављене пре овог датума. Његова друга молба није сачувана у архивској грађи (њен садржај познат је из треће молбе), док је трећа упућена 26. септембра. Ђурић је своју молбу за стипендију послао 27. септембра. Седница владе на којој је донета одлука о додели стипендија заинтересованим кандидатима одржана је 28. септембра, чиме је конкурс био закључен. У последњем септембарском броју *Србских новина* и даље током октобра, јавност није информисана о пријему нових стипендиста, њиховим предметима студија и где су били упућени на школовање, осим ако то није било учињено у броју 137: према: ДАС, МП–Пс, 1868. ф. IV, Р. 654 ½; 1872. ф. IV, Р. 105.

⁸ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; Снежана Бојовић, *Сима Лозанић: 1847–1935*, Принцип, Београд 1996, 22–23.

⁹ Међу 563 студента који су похађали студије на универзитетима у Минхену, Хајделбергу, Цириху и Лозани, 192 је похађало право (34,1%), 53 камералне науке (9,41%) и 35 Факултет за државно право – економију (6,22%); према: Љ. Трговчевић, *нав. дело*, 264–287.

пендије за студије педагогије вероватно је такође проистекла из вести да ће се отворити педагошка школа.¹⁰

Необјављивање конкурса са условима за потенцијалне стипендисте није било препрека да на седници владе одржаној 10. октобра 1868. године буде одобрено осам нових стипендија за предстојећу студијску годину. Две стипендије биле су намењене студентима педагогије, Лозанићу и Ђурићу. По одобрењу владе, одабрани стипендисти су 13. октобра потписали изјаве сагласности са условима под којима ће им бити исплаћиване стипендије. Стипендисти су се обавезали да ће студирати науке које им буде одредило надлежно министарство, да се неће премештати на друге факултете без одобрења и да ће се узорно понашати. Министарство просвете је потом одобрило стипендије и путни трошак и упутило своје стипендисте, Лозанића и Ђурића, у Киснахт, где је требало да похађају курс на педагошкој школи. Испоставило се да Министарство није било довољно информисано о високообразовној установи на коју је слало стипендисте. Како је Лозанић јавио Министарству 5. новембра, тај курс је ипак требало да почне од пролећног семестра.¹¹

Иако је Министарство требало да буде водич стипендистима кроз студије, оно је прихватало одлуке које су стипендисти доносили самовољно и без саветовања, чак и када се нису уклапале у циљеве одређене при додељивању стипендија. Обавештавајући Министарство да нису дошли на време у Киснахт, Лозанић и Ђурић су уједно саопштили и да су прешли у Цирих. Одлучили су да време и стипендије искористе на тај начин што су се прикључили другим српским стипендистима, који су такође боравили у Цириху. Стављено пред свршен чин, Министарство је накнадно одобрило овај прелазак.¹²

На тамошњој Политехници и Универзитету су 26. октобра, десет дана пре састављања извештаја, уписали курсеве, које су сами одабрали. Министарство је накнадно одобрило и већину курсева које су одабрали. Уз одобрење, Лозанић је похађао експерименталну хемијску физиологију, експерименталну физику, историју XIX века и политичку економију, а Ђурић експерименталну физику, историју XIX века, репетиторијум физике и физиологију исхране. Поред наведених курсева, Лозанић је похађао и међународно право. Министарство је сматрало излишним похађање тог курса за циљ за који је добио стипендију. Ипак је стипендиста остао при сопственој одлуци. Одабир курса међународног права, бранио је тврдњом да га неће много оптеретити, а да ће му помоћи да усаврши француски. Са становишта функционисања Министарства и поштовања прописаних правила, занимљиво је да је Лозанић наставио да похађа тај курс без даљих опомена, иако је Министарство имало право да му после поновљене опомене чак укине стипендију. Преписка око овог курса показује и брзину којом су у почетку стипендисти и Министарство размењивали писма. На Лозанићеве и Ђурићеве извештаје о упису курсева, који су били датирани на 5. новембар, Министар-

¹⁰ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *нав. дело*, 23.

¹¹ ДАС, МП–Пс, 1868. ф. IV, Р. 654 ½; 1874. ф. V, Р. 693; 1868. ф. VI, Р. 1276; С. Бојовић, *Истио*, 23.

¹² ДАС, МП–Пс, 1868. ф. IV, Р. 654 ½; 1874. ф. V, Р. 693; С. Бојовић, *Истио*, 23–24.

ство је одговорило седам дана касније, 12. новембра. Лозанић је на забрану похађања курса међународног права одговорио 24. новембра, дванаест дана након што му је Министарство упутило исту.¹³ Учесталост ове кореспонденције јасно показује да је Министарство могло уредно да прати и коригује коришћење стипендија, односно да није било техничких проблема, већ да је ретка размена писама, уочена у каснијем току студија Лозанића и Ђурића, вероватно била последица неажурности, можда и незаинтересованости Министарства.

Министарство је прихватило и процене младих стипендиста о квалитету одређеног курса и сагласило се са њиховом одлуком на основу објашњења због чега га нису желели похађати. Наиме, стипендисти су имали могућност да похађају и историју педагогије, значајан предмет за студије педагогије и будуће наставнике, али то нису учинили. Ђурић је то оправдао на следећи начин: „осим што се слабо чита, први пут се овде предаје”. Нејасно је како је Ђурић проценио квалитет предмета који је први пут предаван, односно закључио да се „слабо чита”, нарочито ако га није похађао. Једна реченица стипендисте о предмету за које је Министарство било заинтересовано и за које је обезбедило стипендију била је довољна да чиновник задужен за праћење реализовања стипендија одустане од прописаних правила и потреба државне администрације за кадровима. Министарство није инсистирало да похађају једини понуђени курс који је био у складу са циљем за који су добили стипендију.¹⁴

На самом почетку Лозанићевих и Ђурићевих студија, Министарство није инсистирало на поштовању процедура и услова стипендирања. Накнадно је одобрило прелазак стипендиста из Киснахта у Цирих и већину курсева које су похађали. Додуше, одобрења су била условљена и ситуацијом у којој су се стипендисти нашли због неинформисаности Министарства о факултету који је требало да похађају. Због похађања неодобреног курса, Лозанић је само опоменут. Са друге стране, стипендисти су показали спремност да бране своје изборе, упркос опасности да због тога остану без стипендија. Избор предмета Лозанића и Ђурића на студијама у Цириху указује на њихова истинска интересовања или барем на то шта су сматрали корисним за развој каријера.¹⁵

Ни током 1869. године нису усаглашене потребе Министарства и поступци стипендиста, мада су стипендисти делимично усвојили препоруке Министарства. Током пролећног семестра 1869. године, стипендисти су боравили у Киснахту. Лозанић је похађао педагогију, психологију и методiku, али је наставио да похађа и курсеве у оближњем Цириху: физиологију

¹³ ДАС, МП–Пс, 1868. ф. IV, Р. 654 ½; 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *Истио*, 24.

¹⁴ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105.

¹⁵ Чини се да Лозанић и Ђурић нису били изолован случај када је реч о похађању неодобрених курсева. Министарство правде жалило се Министарству просвете 1868. године како су стипендисти, услед недовољне контроле и предузимања мера против таквог понашања, бирали курсеве по својој вољи. Курсеве су бирали вођени личним афинитетима или тежином курсева су рачунали шта би им било лакше. Са друге стране, упутства надлежног министарства за похађање курсева настајала су испитивањем потреба за кадровима у различитим областима права. Према: ДАС, МП–Пс, 1868. ф. VII, Р. 1709.

чула и експерименталну физику. Његов извештај о одабраним предметима изазвао је пажњу у Министарству. На полеђини самог извештаја је записано да се прослеђује једном од службеника да га проучи, након чега је требало министру да изнесе свој суд. Премда одговор Министарства није сачуван, према садржини Лозанићевог наредног писма извесно је да је био укорен. Избор курсева који се нису тицали педагогије правдао је наводом да је имао довољно времена, али и тиме да је „крајњи циљ педагогије [...] настава, а о настави се не може мислити без основних знања о другим наукама”. Период протекао између Лозанићевог извештаја (6. мај) и његовог одговора на опомену Министарства (21. септембар), указује или на спору реакцију Министарства након што је примећено да стипендиста одступа од прописаног курикулума или на толерисање одуговлачења стипендисте приликом одговарања. Без писма са опоменом Министарства не може се знати шта је по среди. Како су једине реакције Министарства биле опомене, стипендисти су се осећали слободним да понове преступе. Лозанић је отишао и корак даље: кришом је био и на пракси у лабораторији Јохана Вислиценуса. То је вероватно утицало на Лозанићево коначно опредељивање за хемију међу другим природним наукама које је изучавао. Извештај о курсевима које је Ђурић похађао у Киснахту није пронађен у претраженој грађи.¹⁶

Министрство просвете имало је разумевања за потребе својих стипендиста и њихову жељу за школовањем у добрим универзитетским центрима. Агументовани захтеви за променом места студија били су одобравани. У марту 1870. године, Лозанићу и Ђурићу је одобрен прелазак у Берлин, да „проучавају збирке, библиотеке, заводе, пруске школе и њихове методе”. С друге стране, Министарство се није обазирало на најаву стипендиста да ће још једном скренути са теме педагогије, којој је искључиво требало да се посвете. Они су у истој молби изразили жељу да слушају предавања физиолога Емила ди Боа-Рејмона. Игнорисање најаве да ће похађати и предавања из физиологије, стипендисти су могли разумети као прећутно одобрење Министарства за овај курс.¹⁷

Након што им је одобрило прелазак у Берлин, Министарство није имало контакт са стипендистима до новембра 1870. године. У периоду од марта, када је одобрен прелазак стипендиста у Берлин, до новембра, када је обновљен контакт Министарства и стипендиста, сигурно је био завршен летњи и започео је зимски семестар. Иако је извештавање о похађаним предметима и постигнутом успеху било услов стипендирања, који Лозанић и Ђурић ни раније нису поштовали, Министарство их је поново само опоменуло. Министарство им чак 15. новембра није писало поводом њиховог неиспуњавања обавеза, већ поводом одлуке Народне скупштине да се наредне године отвори Учитељска школа. Због тога су упућени у Учитељску школу у Берлину да похађају још стручних предмета и да, уз одобрење тамошњих власти, а под надзором учитеља у некој од основних школа, одрже предавања ради стицања праксе. Писмо је састављено са јасним обраћањем обојици стипендиста.¹⁸

¹⁶ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *нав. дело*, 25.

¹⁷ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *Истио*, 25.

¹⁸ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *Истио*, 25–26.

Међутим, Ђурић није био у Берлину. Он је 11. децембра обавестио Министарство да је прешао у Лајпциг и да очекује да му убудуће тамо шаљу стипендију. Из сачуване преписке није познато када и зашто је Ђурић прешао у Лајпциг, али је извесно да је то учинио без знања и одобрења Министарства. Део проблема у комуникацији са стипендистима, Министарство је настојало да реши препоручујући да стипендисти међу собом размењују информације добијене од Министарства. Тако је Министарство поручило Лозанићу и Ђурићу да очекује да одржавају контакт и преносе један другом информације. Односно, Министарство је обавезу информисања пренело на стипендисте – младиће који иначе нису испуњавали обавезе којима су им биле условљене стипендије.¹⁹

Иако су наставили да похађају неодговарајуће предмете током 1870. године, Министарство је и даље само опомињало своје стипендисте. На опомене, стипендисти су Министарству одговарали да су заправо одабрали прикладне предмете, у складу са оновременим просветним циљевима. Настављали су да их похађају без последица. Ђурић је у Лајпцигу похађао ботанику и физиологију ботанике, дијететику и хемију, али је посећивао и једну практичну школу за будуће наставнике, још неке школе и дечије баште. У извештајима Министарству, правдао је избор предмета који су скретали са теме педагогије сличном тврдњом као и Лозанић: да „задатак педагогије захтева дубока знања из природних наука”, те да су „науке будућности [...] практичне науке”.²⁰

Иако је Лозанић још једном прекорен за избор курсева који се нису тicali педагогије и нередовног слања извештаја, Министарство није искористило све доступне мере да стипендисту наведе на испуњавање обавеза које је прихватио у изјави сагласности са условима за доделу стипендије. Истина, кореспонденција је вођена оштријим тоном. Задато му је да до јесени наредне године (1871), када је требало да му истекне стипендија, похађа још стручних предмета, попут психологије, теорије и историје педагогије и методике, те је поновљено да би требало да одржи и часове у основним школама. Пред оштријим тоном, Лозанић је подсећао како је у Киснахту похађао педагогију и методику. Даље је тврдио да је методика довољна за подучавање у нижим разредима, док су знања из природних наука неопходна за подучавање у вишим разредима. „Давно је прошло то време, када се од школе тражило да децу само читању, писању и рачунању научи. Читање и писање по себи немају бог зна какву вредност ако оно не служи човеку за даље обавештење у његовом животу”. Инсистирао је да заврши са природним наукама, како му не би пропало време које је већ уложио. Захтеве Министарства намеравао је да испуни тако што ће посећивати јавне школе.²¹

Мада од почетка студија ниједан од двојице стипендиста није у потпуности поштовао услове стипендирања, након ове преписке током новембра и децембра 1870. године, Министарство је поново попустило са контролом. Није реаговало иако до краја јануара 1871. године Лозанић још увек није

¹⁹ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105.

²⁰ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105.

²¹ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *нав. дело*, 27–28.

доставио извештај о курсевима које је похађао. На опомену Министарства, навео је изговор да су „предавања у највећем жеку”, јер се ближио крај семестра. Ни под притиском, у овој изнуђеној преписци није набројао курсеве које је похађао. Министарство је прешло преко таквог понашања, чак и без опомене.²²

Очигледно је Министарство прихватило и Ђурићев прелазак у Лајпциг. У извештају Министарству, Ђурић је двосмислено навео да ће у Лајпцигу похађати „универзитетске предмете”, али и посећивати агрономске школе.²³ Из Министарства није тражено да прецизира које „универзитетске предмете” је одабрао, већ су се задовољили оваквом формулацијом. Последње писмо из Лајпцига послао је почетком августа 1871. године. Тражио је новац за исплату школарине и пут у Србију, јер је истицало време током којег је имао право на стипендију.²⁴

Након што се вратио у Србију, Ђурић се ставио на располагање Министарству. Своју стипендију требало је да одужи ступањем у државну службу, на место које му одреди Министарство. Циљ са којим је школован био је да постане педагог. Уместо да је изучавао искључиво педагогију и сродне науке, похађао је више курсева који су се тицали природних наука. У Министарству су сматрали да су његове квалификације биле прикладније управо за предмете који су се тицали природних наука. Постављен је за суплента Учитељске школе, а предавао је физику, хемију и географију до 1874. године. Педагогију и сродне предмете преузео је Стеван Д. Поповић.²⁵

Министарство није било вољно да продужава стипендије, нарочито уколико је при томе тражена и промена предмета студија. Такви поступци се нису уклапали са штедљивошћу Министарства. Ипак, уколико би тражилац показао изузетан успех у одређеном пољу, продужење стипендије, чак и промена предмета могли су бити одобрени. Лозанић је три пута тражио продужење стипендије и то за студије хемије. Прве две молбе биле су одбијене, јер је било „потребно [...] да се [...] као педагог што пре у отачество [врати]”. Међутим, у трећој молби је представио и свој први научни рад објављен у часопису *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft*. У периоду између марта 1870, када му је одобрен прелазак у Берлин, и маја 1871. године, Лозанић је похађао хемију код Аугуста Вилхелма фон Хофмана и у универзитетској лабораторији изводио експерименте потребне за писање рада.²⁶ Очигледно је у претходно поменутој преписци из јануара 1871. године, Лозанић избегавао да призна похађање још једног предмета за који је сумњао да би био

²² ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *нав. дело*, 29.

²³ Осим поменутих, нису пронађени други Лозанићев и Ђурићев извештаји за 1870. и 1871. годину, па је лако могуће да их нису ни послали.

²⁴ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105.

²⁵ ДАС, МП–Пс, 1871. ф. IX, Р. 149; Јован Миодраговић, *Учиџељска школа у Београду за њених двадесет и њеи година својега животоа по званичним подацима*, Државна штампарница Краљевине Србије, Београд 1896, 111.

²⁶ Sima M. Losanitch aus Belgrad, “Notis über das vierfach nitrierte Diphenyl. dem Berl. Univ. Lab. LXXVIII; vorgetragen von Hrn. A. W. Hofman”, *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft* 4 (1871), 404–406. Часопис је изашао после 22. маја 1871. године, када је одржана последња седница Немачког хемијског друштва, чији је записник и објављен: према: “Sitzung vom 22. Mai 1871.”, *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft* 4 (1871), 429.

одобрен. У прилог му је ишла попустљивост или заузетост на другој страни службеника који је пратио стипендисте. „Да би штудију хемије како ваља довршио, нужно ми је да још једну годину дана овамо останем, јер сам намеран да за то време и јаван испит из тог предмета положим”. Трећа молба била је одобрена „због особито одличног успеха који је г. Лозанић у хемији показао, кад жели и даље учити се, дозволи молиоцу да још једну годину на страни, као државни питомац, са благодејанијем које је и сад имао проведе”.²⁷ Разумљиво је што је ова молба за продужење уважена, с обзиром на то да је објавио рад у немачком научном часопису под менторством једног од најеминентнијих хемичара тог времена.

У Министарству није разматрана висина једном одређених стипендија. Није узимано у обзир да су током трогодишњих, или у Лозанићевом случају четворогодишњих, студија једног стипендисте могле бити повећане школарине и животни трошкови услед промене места студија или инфлације. Висине стипендија нису преиспитиване ни при промени предмета студија, иако је овај фактор значајно утицао на издатке за стручно усавршавање. Министарство је било спремно да на неке друге начине, не издвајајући додатна новчана средства, помогне стипендистима да измире трошкове. Штедећи на тај начин, Министарство је онемогућавало стипендисте да достигну циљеве.

Лозанић је до 18. јуна 1872. године боравио у Берлину, истражујући и даље у универзитетској лабораторији под Хофмановим менторством. Током последњег семестра суочио се са недостатком средстава. Након Француско-немачког рата (1870–1871), цене у Берлину су порасле. Тражећи повећање стипендије илустровао је свој проблем Министарству поредећи цене јода. Килограм јода је пре рата коштао четрнаест таланта, а након рата 30. Како је сваки студент набављао материјал за рад, укључујући и реагенси, Лозанић је имао трошкове који се нису могли предвидети када му је одређивана стипендија. Стипендија коју је добијао није била довољна за наставак школовања и лабораторијског рада. Министарство је одбијало да му пошаље додатна новчана средства или повећа стипендију, наводећи да ни остали стипендисти педагогије нису добијали више.²⁸ Дакле, и поред успеха на пољу хемије и тога што је прихватило да Лозанић стипендију користи за студије хемије, за Министарство просвете он је још увек био стипендиста педагогије. То указује на проблеме у функционисању Министарства, које није усклађивало своје процедуре и одлуке, па није било спремно да адекватним средствима стипендира питомца чију је промену образовног профила прихватило.

Уместо новца, понуђена му је лабораторијска опрема набављена за Учитељску школу. Лозанић је понуду одбио, апелујући још једном да му се пошаље новац: „Трошак је с дана на дан све већи, задужио сам се, па морам већ и ствари да залажем, морам да рачунам чак и на то, хоћу ли о ручку потрошити који грош више или мање, јер ми онда за лабораторију мање остаје”. Министарство му је послало редовно следовање новца 15. априла 1872. године, а стипендија му том приликом није била повећана. Иако је Министарство инсистирало на узорном понашању стипендиста, нарочито захтевајући да

²⁷ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *нав. дело*, 29.

²⁸ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *Истио*, 30.

се не задужују, није обраћало пажњу на њихове трошкове чак и када су се тицали стручног усавршавања. Извесно је да је Лозанић неколико дана пре него што му је доспео новац променио адресу, што указује да је материјалне проблеме можда покушао да реши изнајмљивањем јефтине стамбене просторије. У писму од 18. јуна 1872. године, Лозанић је најавио свој повратак у Србију: „У последње доба почеле су очи да ме боле, с тога морам да прекинем рад у лабораторији за неко време, а како је овај семестар скоро већ на измаку, то ћу ја поћи одавде кроз који дан за Србију”. Резултат рада под Хофмановим менторством био је још један научни рад објављен у *Извештајима Немачкој хемијској друштва*. Упркос том успеху, Лозанић се припремао за одлазак из Берлина пре завршетка семестра, месец дана пре него што је Ђурић кренуо из Лајпцига. При томе, није поменуо јавни испит, који му је био циљ.²⁹ Није познато да је Лозанић касније имао проблеме са видом, који су га ометали у раду.

Државни стипендисти били су обавезни не само да студирају науке за које су добили стипендије, већ и да раде на пословима и у установама на које их надлежно министарство распореди. Када је Лозанић завршио студије и вратио се у Србију, у Учитељској школи је било позиција за некога са његовим квалификацијама. Тражене квалификације за предавање при Учитељској школи биле су похађање или претходно предавање одређене науке. Као доказ су прихватана сведочанства или се квалификованост кандидата проверавала. Оваква формулација допуштала је ангажовање оних који би показали задовољавајући ниво знања, а са становишта Министарства била је неопходна јер за одређене предмете није било кандидата са формалним квалификацијама. О ширини схватања квалификација сведоче каријере Милоја Влајића, наставника психологије, географије, историје педагогије и школског рада, Јована Борјановића, наставника музике, нотног певања и пољопривреде, и Јована Миодраговића, наставника опште историје, психологије са логиком, рачунице са геометријом, педагогије и школског рада. Њих тројица се истичу међу својим колегама у првих 25 година рада Учитељске школе као наставници који су предавали најразнородније науке.³⁰

Недуго након Лозанићевог повратка из Немачке, у Учитељској школи су постављени Радован Пејић, за наставника немачког језика (4. новембра), и Михаило Поповић, за наставника пољопривреде (6. новембра). С обзиром на то да је похађао факултет у немачком говорном подручју и објавио два рада на немачком, Лозанић је био квалификован да предаје немачки језик.³¹ Како је студирао природне науке, Лозанић је имао квалификације и за наставника пољопривреде. На основу похађаних курсева, вероватно је могао предавати и педагогију, историју и теорију педагогије, методiku, дидактику, психологију, школски рад, физику, хемију, минералогiju, географију и природне науке.³² Лозанић је био квалификован да предаје већи број предмета

²⁹ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 105; С. Бојовић, *нав. дело*, 30.

³⁰ Ј. Миодраговић, *нав. дело*, 8, 105–127.

³¹ Према наставном плану за немачки језик, будуће учитеље је требало научити да читају, преводe, препричавају и састављају текстове. Према: Ј. Миодраговић, *нав. дело*, 29–33.

³² Одређени предмети потребни за рад у школама, попут дидактике и психологије нису предавани током 1872. године, када се Лозанић вратио у Србију. Шта више, психологија није

у Учитељској школи, којој је очигледно недостајао стручни кадар и довијали су се да би тај недостатак превазишли. Било је за очекивати да ће му Министарство понудити или доделити неку од тих позиција. Међутим, у претраженој архивској грађи нема назнака да су му биле нуђене позиције у Учитељској школи. Министарство није инсистирало да Лозанић као државни стипендиста попуни неко од упражњених места, што би било сасвим разумљиво, с обзиром на то да је стипендију и добио с циљем формирања кадра за Учитељску школу, а да је био у обавези и да је одужи запослењем у државној служби у дужини трајања студија. Чиновници Министарства просвете очигледно нису били свесни каквим кадром и могућностима принуђује располажу.

По повратку у Србију, већ 22. јуна 1872. године, Лозанић је упутио молбу министру просвете за позицију на Великој школи, иако ниједна није била упражњена нити је био расписан било какав конкурс. Своје школовање описао је следећим речима: „Као државни питомац провео сам на страни четири године и за то време бавио сам се специјално изучавањем хемије, што ће госп.[один] Министар видети из моје сведоцбе и уписаних књижица, а нарочито из мог рада о неким дериватима: дифенила, сулфоркарбамида и фенил-сенф-уља”. Поменуто сведочанство и књижице или њихови преписи нису сачувани уз молбу, те се не може знати ни њихов садржај.³³ Његова молба није разматрана до почетка октобра када је Михаило Рашковић, професор хемије на Великој школи, преминуо након краће болести.³⁴

Лозанић је поновио молбу за место на Великој школи, али је уместо факултетског сведочанства приложио само једну од расправа: „Као доказ за мој рад и напредак на пољу хемије, подносим један од мојих синтетичних радова, који је у скупу немачких хемичара прочитан, одобрен и у њиховом провереном листу наштампан”.³⁵ Сведочанства и књижице није приложио уз другу молбу вероватно стога што су и Учитељској школи били потребни наставници. Чини се да Лозанић уопште није разматрао могућност да предаје у Учитељској школи или нешто друго осим хемије, те није приложио сведочанства у којима би се виделе његове друге квалификације. Он је у својим молбама изричито тражио да предаје хемију на Великој школи.

Његова друга молба за позицију на Великој школи, са приложеном расправом уместо сведочанстава, прослеђена је ректору, Јосифу Панчићу. Молба је разматрана на седници Академског савета Велике школе и једногласно прихваћена. Панчић се након седнице и лично заузео за Лозанића у преписци

предавана до 1874. године. Дидактика је вероватно била спојена са педагогијом, јер није додељена ниједном наставнику у првих 25 година рада. Одређени предмети, попут физике (1874–1895), хемије (1874–1894) и минералогije (од оснивања до 1894) током дужих периода нису ни предавани. Према: Ј. Миодраговић, *нав. дело*, 105–127.

³³ У несређеној оставштини Симе Лозанића, у Збирци великана српске хемије на Хемијском факултету Универзитета у Београду, нема сведочанстава или извештаја са факултета које је похађао. Увид у збирку омогућила нам је Лидија Ралевић, асистенткиња на Хемијском факултету, којој се овом приликом захваљујемо.

³⁴ ДАС, Велика школа, 1872, 125; МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 146; С. Бојовић, *нав. дело*, 31–32.

³⁵ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. XI, Р. 313; С. Бојовић, *Истио*, 32.

са министром просвете. Ствар је била хитна – након смрти професора Рашковића, није могла да се одвија настава. Како се ниједан други кандидат није пријавио за ову позицију, Лозанић је примљен за суплента Велике школе.³⁶

Међу задужењима Министарства требало је да буде и брига о ненаставним аспектима школовања стипендиста. Један од услова стипендирања, са којим су се Лозанић и Ђурић сагласили, било је да ће се примерно понашати: „Који питомац има у своме владању лакомислености, неуредност или неваљалост покаже или који раскошно почне живети, у дугове се уваљивати и другоме се чему осим наукама одавати, одмах ће бити натраг позван”. Тиме је државна администрација тежила да обезбеди узорне службенике. Ђурић је узимао позајмице, које касније није враћао. Милован Спасојевић, правник из Хајделберга, који је изгубио државну стипендију, јавио је министру просвете да су му новац дуговали Милош Ђурић и Милан Перишић, такође бивши стипендиста постављен за суплента реалке у Алексинцу. Ђурићева признаница била је датирана на 10. децембар 1867. године. Није познато како су Спасојевић и Ђурић ступили у контакт. Након позајмице, Ђурић се више није јављао свом зајмодавцу, те је он био приморан да се обрати Министарству. Министар просвете опоменуо је Ђурића да што пре исплати дуг, јер није желео „да долазе икакве тужбе због дуга на питомце које правителство издржава који треба да буду углед сваке уредности”. Упозорен је и да је би дугови могли бити повод за губљење стипендије. Ово није био последњи Ђурићев дуг због кога је ургирало Министарство. Јованча Стевановић, кројач из Београда, обратио се Министарству 12. октобра 1870. године. У овом случају решено је да се дуговање одбије од Ђурићеве стипендије. Дакле, упркос томе што се недолично понашање поновило, Министарство је само опомињало свог стипендисту, али му није одузимало стипендију. Шта више, у два позната случаја у којима је Ђурић дуговао новац, Министарство је проблем решило на различите начине, што додатно сведочи о његовој недоследности.³⁷

* * *

Од 1839. године државна администрација је плански стипендирала кандидате, који су школовани у иностранству с циљем образовања стручних кадрова за државну администрацију и јавне услуге. У организацији стипендирања било је пропуста, који су процес чинили неефикасним. Стипендисти су мењали места, односно универзитете и предмете студирања који нису били предвиђени условима стипендирања, често ни из исте научне области за коју су се школовали. На тај начин нису задовољаване државне потребе које су при додели стипендија требало да буду, а вероватно су и биле процењиване као најпрече. Услови добијања стипендија постепено су прецизирани, а најкасније до 1868. године, усвојене су и мере против самоволног поступања стипендиста приликом избора студијских предмета. Студије

³⁶ ДАС, МП–Пс, 1872. ф. IV, Р. 156; 1872. ф. XI, Р. 313; С. Бојовић, *нав. дело*, 32–33.

³⁷ ДАС, МП–Пс, 1868. ф. IV, Р. 654 ½; 1869. ф. IX, Р. 2104; 1870. ф. IX, Р. 2127.

Симе Лозанића и Милоша Ђурића, који су добили стипендије за студије педагогије, а студирали претежно природне науке, указују да у периоду од 1868. до 1872. године ранији пропусти ипак нису били исправљени и да су стипендисти без последица могли самостално да одлучују о избору студијских програма.

Постојали су и други значајни проблеми у политици стипендирања. Министарство просвете, надлежно за Лозанићеве и Ђурићеве студије и надзор над њима, није било адекватно информисано о факултетима на које је слало стипендисте, па су они дошли у Киснахт у Швајцарској у време када није било курсева из педагогије и сродних дисциплина. Грешке су исправљане на неочекиван начин: уз накнадно одобрење Министарства, ова двојица стипендиста прешли су у Цирих где су започели студије природних наука. То је сматрано привременим решењем, до почетка одговарајућих курсева у Киснахту. Упркос опоменама и ризику од губитка стипендија, обојица су наставила да похађају претежно природне науке. Да би прикрили своје поступке, одуговлачили су с извештајима или их нису ни слали. То је олакшавала околност да Министарство није редовно тражило извештаје, иако се на њима базирало праћење коришћења стипендија.

Ипак, са становишта Министарства, пропусти у администрирању нису угрозили циљеве стипендирања. Будући да је у скоро свим областима недостајало кадрова, и стипендисти који су самовољно бирали студијске програме попунили су недостајуће кадрове, у случају Лозанића и Ђурића – у школству. По завршетку студија, Ђурић је постављен за суплента новоотворене Учитељске школе. Предавао је природне науке, а не педагогију и сродне дисциплине, како је било планирано приликом доделе стипендије. Лозанићу је, након објављивања рада у немачком научном часопису, одобрено продужење студија и преоријентација на хемију. Иако није било довољно кадрова, а стипендиста се вратио у земљу, Министарство није благовремено распоредило бившег стипендисту, у чему се може видети још један пропуст Министарства. Лозанић је по повратку у Србију био незапослен три месеца, док су Учитељској школи били потребни наставници са његовим квалификацијама. Министарство, као финансијер његовог школовања није инсистирало, а можда ни нудило Лозанићу да се запосли на некој од позиција у Учитељској школи за које је био квалификован. Стицајем случајних околности, коначно је постављен за професора хемије у Великој школи.

MARIJA KRALJ, Ma
 marijakraljmk@gmail.com

ON THE PROBLEMS OF STATE SCHOLARSHIPS IN SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: A CASE STUDY OF SIMA LOZANIĆ AND MILOŠ ĐURIĆ

SUMMARY: Beginning in 1839, the Serbian state administration awarded scholarships to candidates for study abroad, with the aim of training professionals for government administration and public services. However, shortcomings in the scholarship system, made the process inefficient. Scholarship holders often transferred to different universities and chose subjects of study that were not specified in their scholarship terms, often not even in the same scientific field for which they were supposed to be educated. As a result, state priorities, presumably assessed as urgent when the scholarships were granted, were not adequately met. The conditions for obtaining scholarships were gradually specified, and by 1868 at the latest, measures were introduced against the arbitrary actions of scholarship holders in choosing their study fields. The cases of Sima Lozanić and Miloš Đurić – both of whom received scholarships to study pedagogy but primarily studied the natural sciences between 1868 and 1872 – demonstrate that earlier issues had not been resolved. Scholarship holders still had an autonomy in choosing their study programs, often without facing consequences. There were other significant problems in the scholarship policy. The Ministry of Education, responsible for overseeing Lozanić's and Đurić's studies, was not adequately informed about the faculties to which it was sending its students. Lozanić and Đurić were sent to Küssnacht in Switzerland at a time when this institution offered no courses in pedagogy and related disciplines. The mistake was corrected in an unexpected way: with the Ministry's subsequent approval, they transferred to Zurich, where they began studying natural sciences. This was considered a temporary solution until the appropriate courses in Küssnacht began. Despite warnings and the risk of losing their scholarships, both continued to focus primarily on the natural sciences. To conceal their divergence from official plans, they delayed submitting reports or did not send them at all. This was made possible by the fact that the Ministry did not regularly request reports, although monitoring the use of scholarships was based on them. From the Ministry's perspective, administrative failures did not jeopardize the broader goal of the scholarships. Since there was a shortage of staff in almost all fields, scholarship holders who arbitrarily chose study programs were still filling urgent personnel gaps – in the case of Lozanić and Đurić, in education. Upon completing his studies, Đurić was appointed as a teaching assistant at the newly opened Teachers' College. He taught natural sciences, not pedagogy and related disciplines which was the original purpose of his scholarship. Having published a paper in a German scientific journal, Lozanić was granted permission to extend his studies and reorient towards chemistry. Despite the shortage of staff, after the scholarship holder had returned to Serbia, the Ministry did not reassign him in a timely manner, which can be seen as another failure of the Ministry. Upon returning to Serbia, Lozanić was unemployed for three months, despite the fact that the Teachers' College needed instructors with his qualifications. As the financier of his education, the Ministry neither insisted nor, perhaps, even offered him a position at the institution. He was eventually appointed professor of chemistry at the Advanced School.

KEYWORDS: Ministry of Education, scholarship holders, Teachers' College, Advanced School, Sima Lozanić, Miloš Đurić

Др АНА СТОЛИЋ, виши научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36, Београд, Србија
Е-адреса: ana.stolic13@gmail.com

ЖЕНЕ У ИМЕ НАЦИЈЕ: КОНГРЕС ЧЕШКИХ СЛОВЕНСКИХ ЖЕНА У ПРАГУ 1908. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Право жена на школовање, рад и једнаку зараду за исти посао, промена њиховог приватно-правног и друштвеног положаја и стицање грађанских права (право гласа) били су до почетка Првог светског рата у средишту интересовања и деловања организација међународног женског покрета. Њима су приступала репрезентативна национална удружења жена из Европе, САД и Аустралије. Међу циљевима једног броја женских организација из европских држава важно место заузимали су национални рад и „патриотско деловање”. Ове активности биле су у складу с националним интересима већине држава или политикама еманципације коју су водили изабрани представници националних покрета у институцијама Хабзбуршке монархије. Почетком XX века успостављене су ближе везе између књижевница и представница женских хуманитарних удружења из словенског света. У Прагу су организоване етнографске изложбе на којима су излагана достигнућа женске радиности. На конгресу чешких словенских жена у Прагу у јулу 1908. године представнице женских удружења из различитих земаља изнеле су разноврсне идеје засноване на концептима национализама, феминизма и словенске повезаности. Циљ овог рада је да у контексту национализама и феминизма епохе укаже на место, улогу и значење словенске идентификације која је заговарана на конгресу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Конгрес чешких словенских жена; Праг 1908; национализам; феминизам; словенофилство (панславизам)

У познатом теоријском дискурсу који је уобличио Нира Дејвис (Nira Y. Davis) деведесетих година прошлог века указано је на важност жена у националним пројектима у XIX и XX веку. Идеолози и носиоци политичке моћи у већини земаља препознали су њихов политички и друштвени значај, јер „жене биолошки и културно продукују и репродукују нацију”.¹ У оквиру

¹ Nira Y. Davis, *Gender and Nation*, London 1997, 28.

генеолошке димензије националних пројеката (заједничко порекло, крв и гени), женска биолошка репродуктивна улога заузима централно место. Ово је уједно и први ниво на којем се указује да се на жене итекако рачуна у националним идеологијама иако нису биле обухваћене појмом *грађанин* и нису заступљене у програмима већине политичких странака. Оне су представљене посредством својих „приватних” улога мајки, сестара, супруга и кћери, тако да посебну важност имају њихове културне одговорности на плану језика, вере, обичаја, традиције и историјског сећања. Дакле, реч је и о њиховој културној улози у националним пројектима у којима су дефинисане углавном њихове обавезе према народу, држави и нацији а ређе права.²

Овај теоријски дискурс развијан је у друштвеним и хуманистичким дисциплинама. У женској историји и историји феминизма заузео је важно место. У њима је, између осталог, проблематизована и разматрана идеологија феминизма и деловање организација, удружења и покрета за промену друштвеног, економског и политичког положаја жена, у контексту других, различитих идеологија времена: либерализма, радикализма, социјализма и пре свих национализма.³ Посебна пажња истраживача била је посвећена тумачењу повезаности еманципаторских женских покрета са националним пројектима држава и националним покретима у вишенационалним монархијама, пре свега у Аустроугарској. Због тога је циљ овог текста да на основу анализе рада Другог словенског конгреса чешких жена у Прагу 1908. године пружи увид у место и улогу словенске идентификације у женским покретима насталим на подручјима на којима су постојале више или мање развијене културне, просветне и/или политичке везе међу словенским народима. Посебно питање је да ли је и на који начин у контексту национализма и феминизма ова врста идентификације добила нов, овог пута специфично „женски” садржај и значај.⁴

Тридесетих година XIX века у Русији је формулисан филозофски, социолошки, уметнички правац чији су предводници познати као рани словенофили.⁵ Од краја педесетих година XIX века када Источно питање постаје

² N. Davis, *н. г.*, 32.

³ Међу бројним радовима најутицајнија је свакако књига Karen Ofen, *Evropski feminizmi 1700–1950. Politička istorija*, Beograd 2016.

⁴ За ову тезу можда се може наћи потпора и у послератном организовању Мале женске антанте у Риму 1923. године у коју су осим Румуније и Грчке ушле Пољска, Чехословачка и Југославија.

⁵ Алексеј Хомјаков, браћа Константин и Иван Аксаков, браћа Иван и Петар Киријевски и Јуриј Самарин су формулисали концепт самосвојности словенске руске цивилизације. Одредивши себе као носиоце изворно руских принципа, словенофили су тезом о неполитичности руског народа образлагали и сопствену критику политичке сфере живота, критику државе и права, као и своје схватање самодржавља које су видели као специфичну руску политичку форму и „најмање зло” које може да постоји заједно са „највишим добром” оличеним у заједници са црквом и њеном земаљском историјском облику – сеоској општини. Ови рани словенофили (или класични) нису веровали у панславизам јер су били убеђени да је за ову врсту јединства било неопходно духовно јединство односно, јединство у вери. За њих су културне и духовне везе словенских народа биле у првом плану. Политички аспекти словенског питања уобичају се шездесетих година XIX века, пред крај живота зачетника словенофилске мисли. О овој великој теми постоји много радова. Овде коришћени: Milan Subotić, „Političke ideje klasičnog slovenofilstva”, *Tokovi istorije* 1–4 (1999), 7–35; Павле Д. Ивић,

главна тема европске политике јача панславистички покрет у коме се на темељу идеја о лингвистичком и културном јединству Словена развија и политички концепт.⁶ Данашња Чешка и њено средиште Праг баштине традицију словенских окупљања од времена Револуције 1848. године када је одржан први свесловенски конгрес Словена у Хабзбуршкој монархији. У следећим деценијама јак национални покрет Чеха, чији су се политички представници у телима Монархије залагали за национална права својих сународника, био је нека врста гаранта праведности захтева и осталих народа који су припадали словенском корпусу. Зато су у Прагу, који је био и универзитетски центар, организовани скупови и конгреси словенских стручњака и професионалних удружења лингвиста, књижевника, новинара, професора и учитеља.

У ово време у већини европских држава или у оквиру националних покрета у Монархији постојала су грађанска удружења жена која су деловала углавном на хуманитарном плану и у складу са патриотским циљевима националних политика. Чланице социјалдемократских партија имале су своје организације и њихов активизам одвијао се под надзором њихових партијских другова. Снажна агитација две највеће организације међународног женског покрета, *Међународне алијансе за право гласа жена* (*International Alliance for Women's Suffrage*) и *Међународној женској савешћу* (*International Council of Women*), утицала је у неким земљама (Србија, Бугарска, Угарска) на обједињавање женских удружења у једну, националну, организацију која је била у обавези да свој програм усклади са циљевима *Алијансе* и *Савешћа*. *Алијанса* је имала јасан феминистички програм у коме је стицање грађанских права жена (право гласа) био најважнији циљ. *Међународни савешћ* је деловао на широј платформи у коју су били укључени право на образовање, право на

„Словенофили и Н. Ј. Данилевски у свом времену и данас”, у: Николај Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд 1994, 8.

⁶ У оквиру концепта панславизма преиспитиван је однос словенских народа према Западној Европи, улога Русије у међународном поретку и односи међу Словенима. Термин *панславизам* први је употребио словачки филолог Јан Херкел (Jan Herkel) 1826. године. Циљ првих панслависта, већином филолога, био је установљивање блискости словенских језика. Били су под великим утицајем Готфрида Хердера (Gottfried Herder) и романтизма и посветили су се реформама матерњег језика (Павел Јозеф Шафарик, Јан Колар, Људовит Штур, Јернеј Копитар, Вук Караџић и др.). Значајна политичка мобилизација започела је током Револуције 1848. године посебно међу Словенима у Хабзбуршкој монархији који су се сматрали угроженим од мађарске и немачке доминације. Политичка мобилизација у Русији, у смислу њене доминације у оквиру панславизма започиње после њеног пораза у Кримском рату. Током 60-их година оснивају се словенски комитети под интелектуалним вођством Михаила Каткова и Николаја Игњатијева. Циљ је био обнова националног идентитета Русије промовисањем изградње нације међу словенским православним народима Средње и Источне Европе. У делу *Русија и Европа* Николај Данилевски је формулисао основе нове културне историје: нова словенска цивилизација под вођством Русије ће заменили романско-германску која се због свог материјализма и унутрашњих сукоба ближи крају. После уједињења Немачке 1871. панславизам је постао средство за обуздавање немачког утицаја односно, доктрина реалполитике. Нису сви панслависти прихватили идеју о хегемонији улози Русије. Многи интелектуалци у Источној и Централној Европи и на Балкану који су сматрали да је пансловенска идеја предзнак „буђења народа” су у ствари промовисали своје националне покрете. Lars Karl, Adamantios Skordos, *Pan-Slavism*, EGO – European History Online, 2019. Доступно на: <https://www.ieg-ego.eu/en/threads/transnational-movements-and-organisations/international-organisations-and-congresses/pan-ideologies/lars-karl-adamantios-skordos-pan-slavism>. Приступљено: 24. 3. 2024.

рад и једнаку зараду, здравствена заштита жена, спречавање трговине женама, борба против алкохолизма итд. Дакле, у првој деценији XX века у већини европских земаља, у САД и у неким националним покретима на тлу вишенационалних царстава основане су женске организације које су уобличиле захтеве за променом приватно-правног, друштвеног, економског и политичког положаја жена.

У односу на земље Западне Европе, другачији политички и друштвени контексти у Средњој и Југоисточној Европи утицали су да су женска удружења била чврсто везана за националне покрете који су јачали крајем XIX века и у првој деценији XX века. У Хабзбуршкој монархији је постојала међудржавна и међунационална хијерархија која је имала одлике асиметричности, од јаког државног националног устројства (Аустрија, Угарска после Нагодбе 1866) до националних и протонационалних покрета у појединим регионима. Зато је тешко установити заједничку, општу слику о организованом деловању жена на националном нивоу.⁷ Ово је посебно уочљиво на примеру женског покрета у Чешкој, о чему ће бити више речи касније. Обавеза коју су наметале међународне женске организације да се створи једно, национално удружење а у Аустроугарској је оно деловало у Бечу и чиниле су га већином Немеце, за Чехиње је била неприхватљива. На конгресима и конференцијама *Међународне алијансе* оне су наступале као представнице провинција Бохемије и Моравије а не централне аустријске организације.⁸

Почеци женског покрета у данашњој Чешкој везују се готово у потпуности за деловање припадница средње класе у Прагу. Почетком деведесетих година XIX века уочљиво је ширење женских организација по земљи и укључивање жена из других друштвених слојева.⁹ Према неким анализама чешки женски покрет је у односу на покрете у другим земљама највећи значај придавао образовању жена док су питања моралне и религиозне реформе, проблеми алкохолизма и проституције били у другом плану.¹⁰ Посебан подстрек школовању и образовању Чехиња дало је неколико књижевница међу којима се издвајају Божена Њемцова (Božena Němcová) и Каролина Светла (Karolina Světlá). Крајем XIX века оснивају се прве женске гимназије и студенткиње почињу да похађају медицински и филозофски факултет.¹¹ У организационом смислу посебно место у чешком женском покрету има Први

⁷ Susan Zimmermann, "The Challenge of Multinational Empire for the International Women's Movement: The Habsburg Monarchy and the Development of Feminist Inter/National Politics", *Journal of Women's History*, XVII, 2 summer 2005, 91. Доступно на: <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v017/17.2zimmermann.html>. Приступљено: 14. 3. 2016.

⁸ Katherine David, "Czech Feminists and Nationalism in the Late Habsburg Monarchy: The First in Austria", *Journal of Women's History*, III, 2, Fall 1991, 30. Доступно на: <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v003/3.2.david.html>. Приступљено: 23. 10. 2017.

⁹ Jitka Malečková, "Nationalizing Women and Engendering the Nation: The Czech National Movement", у: *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, eds. I. Bloom, K. Hagemann and K. Hall, Oxford–Berg 2000, 297.

¹⁰ Jitka Malečková, "The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women's Movement", у: *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker (Eds.), Stanford 2004, 186.

¹¹ Јединствено место у ширењу женског активизма изван градова заузимало је укључивање девојака у гимнастичке организације *Соколи*. Бављење спортом утицало је на њихову самосвест, знање о сопственом телу и превазилажење предрасуда о његовим функцијама.

конгрес чехословачких жена који је одржан у Прагу 1897. године. Присуствовало је око 1.000 представница из Бохемије, Моравске а била су представљена и излагања из Словачке. Учеснице из Бохемије и Моравске изложиле су историју женског активизма, говориле су о дужностима према породици и нацији и о женском добротворном филантропском раду. Остале теме биле су здравствена заштита и женска права укључујући и право гласа. Циљ конгреса којим су доминирале наставнице, учитељице, службенице и фабричке раднице био је да се уобличи захтеви за променом положаја жена. Зато је на конгресу одлучено да се оснује *Централно удружење чешких жена* и да се покрене гласило *Женски свет* (*Ženský svět*). Ова организација је била умерена, залагала се за уједињење чешких женских и феминистичких удружења у Аустроугарској и пропагирала је једнакост, једнаке друштвене могућности, приступ образовању и право гласа. Удружење је 1908. године снажно подржало три кандидаткиње за посланице у Аустријском царском савету. У исто време у Брну, престоници Моравске, основана је 1898. године *Моравско-шлеска женска организација*.

Почетком XX века уочљива је радикализација чешког женског покрета. Часопис *Женске новине* (*Ženské noviny*) приближио се политичкој партији Младочеа, док је *Женски свет* остао прилично умерен.¹² Прве дипломиране студенткиње су сматрале да је *Централно удружење чешких жена* недовољно енергично и основале су 1904. године *Чешки женски клуб* у коме су предавања држали политичари различитих опција. Најутицајнији је свакако био Томаш Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk), професор универзитета и депутат у Рајхсрату, који је „женско питање” видео као важан део савремених друштвених проблема и заступао је идеју о једнакости жена и мушкараца у свим аспектима политичког и друштвеног живота.¹³ На масовним демонстрацијама у Прагу на којима се захтевало универзално бирачко право за све мушкарце за Рајхсрат у Бечу 1905. године учествовале су и женске организације. Незадовољне што њихови „саборци” нису поменули право гласа жена, једна група је основала *Комитет за женско право гласа*. С обзиром на то да су у Аустроугарској биле забрањене политичке организације жена, *Комитет* је деловао као независно удружење. Водећа личност била је Франтишка Пламникова (Františka Plamníková) наставница а после Првог светског рата сенатор у парламенту Чехословачке. Она је открила празнину у законодавству на основу које је било могуће поставити захтев за учешће жена на изборима за чешку скупштину.¹⁴ Успела је да чешки *Комитет за право гласа жена* буде 1908. године примљен у пуноправно чланство *Међународне алијансе за право гласа жена* упркос отпорима из Беча.

J. Malečková, “The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women’s Movement”, 177.

¹² У Чешкој је 1908. године излазило 7 женских часописа, у Аустрији 4, у Словенији 1 а у Пољској није било женских часописа. K. David, н. д., 34.

¹³ О Масариковом теоријском и практичном доприносу борби за једнака права мушкараца и жена опширније у: K. David, н. д., 30–31.

¹⁴ Прва жена је изабрана 1912. Вид.: J. Malečková, “The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women’s Movement”, 182.

Женски покрет у Чешкој био је нераскидиво повезан са покретом за националну еманципацију Чеха у Хабзбуршкој монархији.¹⁵ Водеће политичке странке су у своје програме укључиле захтеве за изједначавање положаја жена и мушкараца и женско право гласа (социјалдемократи, прогресивисти Томажа Масарика, национални социјалисти). Дакле, у Чешкој је патриотски дискурс често повезивао еманципацију нације са еманципацијом жена.¹⁶

У данашњој Пољској, некада подељеној на територије под руском, пруском и аустријском доминацијом, женски покрет је настао у друштву које је изгубило своју политичку независност. Развој женског активизма може се пратити у неколико фаза.¹⁷ Од половине XIX века Пољакиње се у Варшави која се налазила на делу територије под руском доминацијом прикључују националној борби. Први програм за еманципацију уобличио је група жена окупљена око часописа *Педагошки преглед* (*Przegląd Pedagogiczny*). Залагале су се за „истину и доброту”, економску самосталност, приступ вишем образовању и социјалну и правну слободу. Ова прокламација је изазвала велику дискусију у друштву. Током неуспелог устанка 1863. године жене су пружиле позадинску подршку устаницима. Од краја шездесетих година варшавски Позитивисти су питање еманципације жена укључили у своју политичку агенду, јер су је видели као саставни део унапређења друштва. За Пољакиње најважније питање било је економско и оне су агитовале за боље образовање и доступност професијама. Једна од најзначајнијих личности овог периода је Елиза Орешкова (Eliza Orzeszkowa). У расправама у часописима појављује се струја која се противи еманципацији жена с аргументацијом да би она довела до дезинтеграције породице и јавног морала. Њени представници су за жене из више класе предвиђали да остану код куће и посвете се одгајању будућих чланова друштвене елите. За жене из нижих класа препоручивали су рад изван куће као удео у породичној економији и као део њихових ширих доприноса друштву. Реч је о општем месту у свим наративима противника женских права током XIX века. Ово је био типичан став противника и у руском и у пруском делу Пољске. Осим тога, политичке елите су се често супротстављале еманципацији жена због, како су наводили, бојазни од расипања енергије неопходне за националне циљеве.¹⁸

Од осамдесетих година XIX века успостављају се женске организације у сва три дела подељене Пољске. Снажно, радикалније крило створено је у емиграцији у Петрограду, Москви, Кијеву, Одеси, као и у Француској и Швај-

¹⁵ Историчарка Кетрин Дејвид је 90-их година XX века реаговала на тврдње познатог историчара Ричарда Еванса (Richard J. Evans, *The Feminists*) да је чешки феминистички покрет био „фанатично националистички”. Оценивши да се на преласку између XIX и XX века било који национални покрет мањина у Монархији тешко може окарактерисати као екстремно националистички, па ни чешки, закључила је да су захтеви за правима жена придружени захтевима за националну еманципацију јер је реч о „искреном патриотском осећању жена” и уверењу да ће борба за националну равноправност допринети циљевима женског покрета. Вид.: K. David, н. д., 27.

¹⁶ J. Malečková, “The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women’s Movement”, 187.

¹⁷ Bogna Lorence-Kot, Adam Winiarz, “The Polish Women’s Movement to 1914”, у: *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker (Eds.), Stanford 2004, 208.

¹⁸ B. Lorence-Kot, A. Winiarz, н. д., 211–212.

царској. Орешкова и песникиња Марија Конопницка (Maria Konopnicka) биле су најеминентније фигуре ове епохе. На међународну сцену покрет је изнела Паулина Кузалска Реиншмит (Paulina Kuczalska-Reinschmit), демократа, патриота и феминисткиња. Уобличила је програм и основала *Унију* која је 1891. прерасла у *Коло радних жена*. У програму организације захтеван је приступ високом образовању, професијама, запошљавању и праву гласа за жене. У магазину *Бршљан* (*Bluszcz*) објављивани су извештаји о раду овог удружења и феминистички текстови. До Првог светског рата женски покрет Пољакиња највише успеха имао је у Галицији, под управом Аустрије. Водеће личности у Кракову биле су Казимира Бујвидова (Kazimeira Bujwidowa), Марија Турзима (Maria Turzuma) и Јустина Тилицка Буджинска (Justyna Tylicka-Budzińska). У Лвову су покрет предводиле Конопицка, Марија Дулебјанка (Maria Dulebianka) и Стефанија Вешслерова (Stefania Węchslerowa). Женске организације скоро да нису постојале у делу Пољске под пруском окупацијом.¹⁹ Према тумачењу Лоренс Кот и Адама Виниарца, овде су сви друштвени ресурси били усмерени на одбрану националног интегритета.²⁰

Деведесетих година XIX века у Пољској се организују конференције женских организација. На првој коју је организовало *Коло радних жена* у Варшави 1891. године било је присутно 198 учесница. Неколико година касније конференција у Закопанима окупила је око триста представница различитих женских организација. Главна говорница Ванда Морзовска (Wanda Morzowska) истакла је да жене захтевају самосталност и једнакост у праведно организованом друштву а не борбу са мушкарцима за своја права. И овде је постојала конзервативна, умерена струја, али и развијен програм социјалистичкињама. У револуционарном периоду 1905–1907. радикализовани су женски захтеви као и они који су постављени у име нације. Ово је потврђено на Генералној конференцији Пољакиња у Кракову 1905. године. У првој декади XX века национално крило женског покрета достигло је врхунац под вођством Националне демократије.

Време владавине императора Александра II Николајевича (1855–1881) и његових реформи у Русији најчешће се узима као референтна тачка у којој политика први пут постаје ствар од јавног интереса. Тада и „женско питање” постаје тема дискусија међу образованим слојевима а женски покрет почиње да се уобличава. Шездесетих година XIX века о овоме се воде прве дискусије између либерала и радикала. Међутим, како је навела историчарка Линда Едмондсон (Linda Edmondson) све политичке дебате, па и расправе о месту и улози жена вођене су у атмосфери „наслеђене амбивалентности унутар ру-

¹⁹ Занимљива је епизода са феминисткињом др Кете Ширмахер (Käthe Schirmacher). Ова Прускиња је као секретар *Међународне алијансе за право гласа жена* одржала предавање у Београду 1906. а пред њен долазак основан је *Српски народни женски савез*, прва женска организација у Србији која је дефинисала политичке захтеве за променом положаја жена. Ширмахерова је била пруска националистичка која је иступала против пољских националних захтева и „гајила отворено непријатељство према свему пољском, па и женском покрету”. У Познану 1910. године отказано јој је предавање, али га је одржала у Гдањску и Сопоту. Ни Мађарице нису желеле да је угосте. Вид.: Ана Столић, *Српски народни женских савез и његова политичка активност (1906–1919)*, Београд 2023, 24; B. Lorence-Kot, A. Winiaarz, “The Polish Women’s Movement to 1914”, 216.

²⁰ “The Polish Women’s Movement to 1914”, 215.

ске културе према Западу, његовим вредностима и институцијама. Ово је произвело велику подељеност и расправе између „западњака” и „славенофила”.²¹ Током осамдесетих година XIX века покрет се сконцентрисао на питање стицања вишег образовања за жене. У Петрограду су отворени први потпуни курсеви за високо образовање жена. Почетком XX века женски покрет се, због нараслог интереса за политичке промене, окренуо новим темама. Процес убрзане индустријализације и пораста градова отворио је цео низ нових питања. У току је било политичко прегруписивање. Један од циљева Руске социјалдемократске радничке партије, која је подељена 1903. године на бољшевице и мењшевице, и Социјалистичке револуционарне партије било је универзално право гласа без обзира на пол, веру и нацију. Либерали су у Уставно демократској партији такође унели у програм право гласа за жене а мање групе, Центристи, су се одвојили јер нису прихватили радикалан аграрни програм и право гласа за жене.

Женски покрет био је саставни део опозиционих политичких група. У исто време, руске феминисткиње биле су врло заинтересоване за контакте са женским покретом на Западу и оствариле су га на индивидуалном плану, али институционалне везе, пре свега са *Међународним савешћем* а потом и са *Алијансом за љаво гласа*, нису успостављене због препрека унутар државног система и бирократије. Чак су и умерене либералне феминисткиње биле онемогућене да оснују *Руски национални савешћ женска* и учлане се у *Међународни женски савешћ*. Револуционарни догађаји 1905. убрзали су уобличавање првог феминистичког политичког савеза који је захтевао универзална грађанска права без обзира на пол, религију и националност. *Унија за једнака љава* била је најдинамичнија организација женског покрета у Русији. Осим ње деловало је и умерено *Руско женско филантропско друштво* које је од 1905. године такође заступало универзална грађанска права и слало је бројне петиције и декларације свим водећим политичарима и владиним канцеларијама. Социјалдемократкиње су се оштро супротстављале свим грађанским феминистичким женским организацијама. Сматрале су да се феминисткиње боре искључиво за интересе жена средње и више класе и да занемарују интересе радничке класе. Феминисткиње су оптуживале социјалдемократкиње да су жртвовале интересе жена на „олтару класне борбе”.²²

На Балкану је најпре основана *Бујарска женска унија* 1901. године у циљу интелектуалног и духовног унапређења жена. Повод за удруживање жена била су ограничења за универзитетско образовање Бугарки деведесетих година XIX века. *Унија* је окупила око двадесет седам локалних женских друштава и предводила ју је књижевница Ана Карима (Анна Карима). Социјалистичкиње су је напустиле 1903. године, тако да је у њој наредних година преовладавао дух традиционалних хуманитарних организација из времена националног препорода.²³ Одговарајући на агитацију *Међународне*

²¹ Linda Edmondson, “Feminism and Equality in an Authoritarian State: The Politics of Women’s Liberation in Late Imperial Russia”, у: *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century*, 223.

²² Исто, 236–237.

²³ Подаци о години оснивања *Уније* су опречни. Док се у историјама међународног покрета помиње 1899. година (нпр. Kaethe Schirmacher, *The Modern Women’s Rights Movement*,

алијансе, можда и после посете њихове представнице Софији, у правила Уније унет је 1907. године захтев за пуном грађанском и политичком равноправношћу жена и мушкараца. Следеће године ова организација се прикључила међународном женском покрету.²⁴

У Кнежевини/Краљевини Србији прво женско удружење, *Женско друштво*, основано је 1875. године. Ова добротворна хуманитарна организација чије су чланство чиниле жене из грађанског слоја изградило је наредних деценија низ успешних установа: Радничку школу у којој су се сиромашне девојке обучавале у кројењу и шивењу; Пазар на коме су продавани производи женске радиности, Бачку трпезу и Дом старица. Слично хуманитарним удружењима у Европи, *Женско друштво* је било под покровитељством женског члана владајуће династије. Издржавало се прилозима и завештањима грађана, организацијом лутрија, приредби, игранки и изложби ручних радова. Удружење је издавало часопис *Домаћица* који је био једини женски часопис у Србији до Првог светског рата. У наредним деценијама створило је позамашан капитал. Држава је у мањој мери помагала рад удружења.²⁵ Најзаслужнија личност овог периода била је свакако Катарина Миловук, дугогодишња управница Више женске школе у Београду (основана 1863) и председница *Женског друштва*.

Почетком XX века у време опште националне мобилизације друштва уочљива је политизација жена организованих у женским удружењима. Основани су *Одбор њосџа кнеџиња Љубица* и *Коло српских сесџара*. Оба ова удружења била су хуманитарног карактера и деловала су у складу са спољнополитичким циљевима државе: ослобођење преосталих територија Османског царства на којима живи српски народ. Међутим, док се рад *Одбора њосџа кнеџиња Љубица* одвијао тајним каналима којима је допремана помоћ српским црквама и манастирима на Косову и Метохији, *Коло српских сесџара* имало је обележје женске протополитичке организације²⁶. Водеће личности *Кола* биле су сликарка Надежда Петровић и наставница Делфа Иванић. Осим ових организација, постојало је *Мајтеринско удружење* које су основали др Драга Љочић и др Јован Јовановић у циљу помоћи самохраним мајкама и њиховој деци.²⁷ Под утицајем организација међународног женског покрета основан је 1906. *Српски народни женски савез*. После почетног колебања у вези с формулисањем циљева *Савез* је коначно у свој програм уврстио захтеве за промену приватно-правног и професионалног положаја жена, као и захтев за стицање права гласа за жене.²⁸ Од 1909. године *Савез* је члан *Међународне алијансе за њраво ѓласа жена* а 1911. године примљен је у чланство *Међународног женског савџа*. И у Србији су социјал-

London 1912, 240) у савременој историографији се наводи 1901. Вид.: Красимира Даскалова, Жоржета Назърска, *Женское движение и феминизми в България (средата на 19-средата на 20. век)*. *Women's Movement and Feminisms in Bulgaria (1850s–1950s)*, Софија 2006, 12.

²⁴ Исто, 12.

²⁵ Вид.: Јасмина Милановић, *Женско друштво 1875–1942*, Београд 2020.

²⁶ Ана Столић, *Сесџаре Српкиње. Појава њокреџа за еманџиџацију жена и феминизма у Србији*, Београд 2015, 152–162.

²⁷ Вид.: Јасмина Милановић, *Мајтеринско удружење (1904–1941)*, Београд 2023.

²⁸ Ана Столић, *Српски народни женски савез и њолиџиџке женског акџивизма (1906–1919)*, Београд 2023, 72–74.

демократкиње имале своју организацију: најпре женско радничко друштво *Свесџ* које је основано 1903. године а потом *Секрејтаријат џена социјалдемократи* основано 1910. године.

У српској заједници у Јужној Угарској, данашњој Војводини, постојала је од краја шездесетих година XIX века традиција удруживања жена у женске задруге. Најбројнија је била *Задруга Српкиња Новосајкиња*. Почетком XX века задруге су осниване у Хрватској и Босни и Херцеговини. У часопису *Женски свесџ*, који је излазио у Новом Саду од 1884. године објављивани су прилози о породици, дому и догађајима у Европи и свету на пољу еманципације жена. У њему су такође објављивани извештаји о раду женских задруга. Најзаслужнија личност за подизање свести жена у овом периоду била је Савка Суботић, прва председница *Српској народној женској савеза*. У текстовима у часопису *Жена*, чија је власница и уредница била Милица Томић, отворено се заговарало право гласа за жене и право на рад.²⁹

У првој деценији XX века успостављене су и интензивније везе између образованих жена из Средње Европе и Балкана. Радови песникиња и путописаца објављивани су у часописима на словенским језицима у Аустроугарској. Тако су, на пример, у часопису *Босанска вила*, који је излазио у Сарајеву објављивани путописи Зорке Ховоркове³⁰, ангажоване представнице а потом и председнице *Савеза чешких жена*.³¹ У женским часописима у Краљевини Србији, Јужној Угарској (данашњој Војводини) и у Босни и Херцеговини почетком XX века све су чешћи текстови о раду женских организација у Европи и међународним конференцијама жена.³² Помно су се пратила дешавања у словенском свету а посебно међународна постигнућа појединих ауторки. Једна од њих била је Јелица Беловић Бернаджиковска. Њена књига *Српски народни вез и њексџилна орнаментџика* приказана је у часопису *Моравске орилице* (*Moravske orlice*). Похваљено је њено познавање полске литературе и стручно знање: „Ова млада дама спада међу најинтелигентније Југословенке, бави се етнографијом а њезин гостољубиви дом у Сарајеву приказује комад словенске идејне атмосфере”.³³

Током 1908. године одржано је неколико конгреса жена чији су приступи били различити (хуманитарни, феминистички) а прокламовани циљеви

²⁹ Вера Копицл и др., *Женско џишње: часопис Жена – Милица Томић*, Нови Сад 2012.

³⁰ Зорка Ховоркова (1865–1939), рођена Калић, Новосајанка. Удала се за лекара Славка Ховорку 1883. и од 1884. су живели у Прагу. Активно се бавила промоцијом српске културе у Чешкој, водила је администрацију часописа *Женски свесџ* и била члан уређивачког одбора. Уређивала је и лист *Српско цвеће* који је излазио у Прагу 1905–1906. Организовала је репрезентативну изложбу српске културе под називом *Српска жена* у Прагу 1910. Била је у пријатељству са чешким књижевницима Јозефом Холочеком и Руженом Свободовом. Вид.: *Српкиња, њезин живој и рад и њезина народна умејносџ до данас*, Сарајево 1913, 36; *Књиженсџиво, часопис за сџудује књижевносџи, рода и кулџуре*. Доступно на: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/zorka-kalic-hovorka>. Приступљено: 3. 6. 2022.

³¹ Sonja M. Dujmović, „Nacionalizam kao put ženskoј emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema *Bosanskoј vili*”, у: *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, uredile Sabina Velačić, Aida Ličina Ramić, Sarajevo 2023, 115.

³² На пример: часописи *Домаћица* (Београд), *Женски свесџ* (Нови Сад) и *Босанска вила* (Сарајево).

³³ *Женски свесџ* 6 (јун 1908), 140.

слични: у Торину и Риму су се окупила удружења жена из Италије а у Петрограду Рускиње. Снага и борбеност Чехиња на националном и еманципаторском плану били су привлачни за жене у словенском свету.³⁴ Зато су организаторке Другог конгреса чешких словенских жена полагале велике наде у успех скупа који је био један у низу различитих конференција и окупљања у Прагу одржаних поводом шездесетогодишњице владавине Франца Јозефа 1908. године.³⁵ Позив за конгрес упутила је Зорка Ховоркова која је од 1908. године била председница *Централној удружења чешких жена*. У позиву је стајало да ће се „говорити о стварима које се тичу жена свих сталежа”.³⁶ У писму упућеном *Женском друштву* у Београду Ховоркова је апеловала да се његове представнице, али и чланице других удружења што пре изјасне у вези предложеног програма конгреса. Нагласила је да се на скуп позивају и сви пријатељи женског покрета, што се односило и на мушкарце.³⁷

Да би се истакао демократски дух конгреса организаторке су послале нацрт програма рада очекујући примедбе, предлоге и допуне. Предложене теме биле су: преглед рада жене уопште и њен будући задатак; жена домаћица, жена у породици; жена у раду народном; жена у раду социјалном; жена у раду за заслугом; образовање жена и права жене. Учесницама је остављен слободан избор теме о којој ће реферисати, али и могућност измене и допуне програма. Ховоркова је била посебно заинтересована за то да из Србије дође што више представница. Занимало ју је и која делегаткиња ће бити одређена за чланицу председавајућег одбора конгреса. У женској штампи у Јужној Угарској апеловало се на чланице *Загруја Срипкиња* да пошаљу своје изасланице у Праг да би се „поучиле чиме се Чехиње и њихова друштва баве и да што пре оснују Савез Српкиња у Монархији иако га влада неће дозволити.”³⁸ Међутим, после консултација у *Женском друштву* и *Српском народном женском савезу* одлучено је да женска удружења из Србије, пре свега *Женско друштво* и *Коло српских сесћара* представља Делфа Иванић.

Скуп је отворен 4. јула 1908. године. Пријављено је 46 говорница из Чешке, Словачке, Шлеске, Србије, Словеније, Русије, Хрватске, Пољске и говорнице Лужичких Српкиња.³⁹ У поздравној песми уприличеној за отварање конгреса Паула Мартенова (Paula Martenova) помиње словенске жене и Чехиње, које су међу њима „најсловенскије жене”. Песма је публикована на насловној страни прашког часописа *Женски свет* почетком јула 1908. године.⁴⁰

³⁴ „Ческе жене”, *Домаћица* 9 (септембар 1908), 15–17.

³⁵ *Женски свет* 9 (септембар 1908), 56.

³⁶ *Домаћица* 4 (април 1908), 40.

³⁷ Ховоркова је и путем приватних контаката настојала да пробуди занимање за конгрес. *Домаћица* 6 (јун 1908), 2.

³⁸ *Женски свет* 7–8 (јули–август 1908), 168–169.

³⁹ Занимљиво је да је у исто време у Прагу одржан Словенски конгрес на коме је потврђен концепт *неославизма* који се заснивао на антигерманизму, дистанци од претходних словенских концепција, искључивању субординације царистичке Русије у циљу једнакости свих словенских народа, пре свега оних у Аустроугарској и на Балкану. Главни идеолог у Русији био је В. П. Сватковскиј (В. П. Сватковский) а у Чешкој књижевник Карел Крамар (Karel Kramář).

⁴⁰ *Ženský svět* 13–14 (5. јули 1908). Доступно на: <https://www.digitalniknihovna.cz/mzk/view/uuid:088c2350-05b8-11e3-a616-5ef3fc9bb22f>. Приступљено: 12. 3. 2024.

Визуелни идентитет церемоније свечаног отварања конгреса био је употпуњен појавом девојака обучених у ношње свих словенских народа. Отварање скупа одржано је у сали старог Општинског дома у Прагу. Бурно је поздрављена Кленка Властимил (Klenka Vlastimil), покровитељка *Централној удружења чешких жена*. Она је акламацијом изабрана за председницу конгреса а почасне председнице су биле Делфа Иванић из Београда и Марија Јурић Загорка из Загреба. Први радни дан је започео свечаном песмом коју је прочитала Зорка Ховоркова. Уследили су наступи најпознатијих чешких списатељица: стихове о жени говорила је Паула Мартенова (Paula Martenova), Божена Кунетицка (Božena Viková-Kunětická) је имала саопштење о активностима Чехиња у прошлости и задацима у будућности а Тереза Новакова (Tereza Nováková) о позиву и духовном раду жена у породици.⁴¹

У току наредна два радна дана, у оквиру предложеног програма, разматрана су бројна питања о задацима и циљевима деловања жена у друштву и породици. На основу тема о којима се говорило могуће је стећи увид у карактер конгреса и главне концепте који су заступани. Најзаступљенија су била излагања у вези са улогом жена у породици, заштитом материнства и васпитањем деце. Неколико говорница бавило се женским радом на националном пољу и учешћем у политичком животу. Последњи дан рада конгреса био је посвећен школовању жена, доступности високог образовања, положају жена у појединим професијама, пре свега лекарки, службеница и учитељица.⁴² Све реферате пратила је опсежна дискусија.⁴³

Представница из Србије Делфа Иванић одржала је двосатно предавање о друштвеном, правном и економском положају Српкиња. У њеном наступу наглашена је подељеност политичког и културног простора на којем живи српски народ, али су истакнуте карактерне и психолошке особине Српкиња: „добро срце, питомост, природна интелигенција и лако схватање, па отуд и већа склоност ка науци а не уметности.”⁴⁴ Потом је изнела преглед стања женског образовања у Србији. Упоредивши државну политику према запошљавању жена у земљи са стањем у Немачкој, предност је дала Србији због пропорционално већег броја жена запослених у државној служби. Навела је неправде према женама у правној регулативи у вези с наслеђивањем имовине женске деце и приватном својином жена у браку. Поменула је назаштићеност ванбрачно рођене деце и њихових мајки, али и ниже плате, нерегулисане повишице и пензије чиновница и радница у односу на права мушкараца. Истакла је „егалитарност српског друштва”, описала услове живота у градовима и на селу, као и односе у породици и сеоским задругама. Потом је анализирала положај Српкиња у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Јужној Угарској и на Косову и Метохији. Наступ Делфе Иванић био је мешавина патриотских идеалтипских пројекција о српском друштву и држави и савремених реалних увида. Идеализација је најочљивија у вези са запошљавањем жена у државној служби (за које наводно нису морале да се боре), концептом

⁴¹ *Женски свет* 9 (септембар 1908), 194.

⁴² Дневни ред наступа у: *Женски свет* 9 (септембар 1908), 192–195.

⁴³ *Ženský svět* 16 (20. септембар 1908). Доступно на: <https://www.digitalniknihovna.cz/mzk/view/uuid:088c2350-05b8-11e3-a616-5ef3fc9bb22f>. Приступљено: 12. 3. 2024.

⁴⁴ Делфа Иванић, „Говор на Конгресу словенских жена у Прагу”, *Домаћица* 7 (1908), 12–24.

материнства и жртве, као и величањем вредности задружног живота и „моралних” особина народа.⁴⁵ Реферишући на женски покрет у неким западно-европским земљама, своје тадашње колебање према феминизму и феминистичком покрету, онако како га је разумела, сажела је у реченици да се образоване жене у Србији нису одродиле од брака и породице.⁴⁶

Службени извештаји наводе да су излагања на конгресу била феминистичка, али и да је посебно истицана идеја о заједничком раду словенских жена „на општим идеалима Словена”.⁴⁷ Посебно је истицан говор Божене Кунетицке која је са пуно заноса и тоpline приказала словенску жену у друштву и народу. У већини извештаја преношен је свечарски словенски и национални дух у наступима говорница. Мање наступа било је посвећено питањима женских права и женског грађанства. Заједнички ручкови, излети и позоришне представе доприносиле су стварању контаката између домаћица и гошћи. Конгрес словенских жена који је одржан у Прагу 1908. године био је по свом политичком концепту и рецепцији на пола пута између феминизма на једној и панславизма и појединачних национализма на другој страни.⁴⁸ И сама председница Зорка Ховоркова није била заговорница феминизма и потпуне женске еманципације односно, постајања жене равноправним грађанином.⁴⁹ Чини се да је идеја словенске блискости послужила само као повод да би се истакле појединачне политичке националне тежње словенских народа. Зато се може рећи да је словенска идентификација дала додатни легитимитет националној патриотској мобилизацији жена која се дефинисала посредством њихових друштвених и културних улога: образованих и освешћених мајки и кћерки.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/3/17

Accepted: 2025/4/16

ANA STOLIĆ, Ph. D., Senior Research Associate
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: ana.stolic13@gmail.com

WOMEN IN THE NAME OF THE NATION: THE CONGRESS OF CZECH SLAVIC WOMEN IN PRAGUE, 1908

SUMMARY: In the context of nationalism and feminism of the late 19th and early 20th centuries, the paper examines the place, role, and meaning of Slavic identification advocated at the Second Congress of Czech Slavic Women, held in Prague in July 1908. The congress was attended by forty-six delegates, representatives from the Austro-Hungarian provinces of

⁴⁵ Исто, 16.

⁴⁶ А. Столић, *Српски народни женски савез и његове политичке активности (1906–1919)*, 97.

⁴⁷ *Женски свет* 7–8 (јули–август 1908), 187.

⁴⁸ А. Столић, *н. г.*, 98.

⁴⁹ *Српкиња, њезин живој и рад и њезина народна уметност до данас*, 36.

Bohemia, Moravia, Silesia, parts of present-day Poland, Croatia, and Slovenia, as well as from Russia and Serbia. The event was organized by the Central Association of Czech Women, founded in 1897. Alongside it, more radical groups such as the Czech Women's Club and the Committee for Women's Suffrage were also active, placing greater emphasis on feminist demands. The women's movement in the Czech Republic was inextricably tied to the broader struggle for national emancipation in the Habsburg Monarchy, particularly to the political parties advocating Czech national rights in the Reichsrat in Vienna. The congress discussed topics that constituted the widest possible understanding of the field of women's activity within a national context. The official program included: a review of women's work in general and their future tasks; women as homemakers, women in the family; women in public work; women in social work; women in meritorious work; women's education and women's rights. Czech speakers were the most prominently represented. Some representatives such as Delfa Ivanić from Serbia, used the platform to describe the private-legal, economic and social position of women in their country. Belonging to the corpus of Slavic peoples was visually emphasized through the accompanying programs. A distinct Slavic female identity was affirmed in opening speeches by renowned female writers. In emotional speeches, Slavic sisterhood was mentioned, a notion also found in international women's movements. The emotional intensity, rooted in the denial of national rights of women representatives from the Habsburg Monarchy or stemming from the unresolved national question was transformed into a specific construct of a broader female Slavic identity. Judging by official reports, the Second Congress of Czech Slavic Women in Prague in 1908 stood at the intersection of feminism, pan-Slavism, and individual nationalist movements in both concept and reception.

KEYWORDS: The Second Congress of Czech Slavic Woman; Prague 1908; nationalism; feminism; Pan-Slavism; Slavic identity

Др САША ИЛИЋ, виши научни сарадник
Народна банка Србије
Краља Петра 12, Београд, Србија
Е-адреса: sasa.ilich@gmail.com

СПОЉНА ТРГОВИНА ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПЕРИОДУ АДМИНИСТРАТИВНОГ СОЦИЈАЛИЗМА: ЕГЗОГЕНИ ФАКТОРИ (НЕ)УСПЕХА И УЧИНАК (1946–1952)

САЖЕТАК: У чланку се на основу архивске грађе, статистичких података и историјско-економске литературе анализирају спољашњи фактори који су утицали на учинак спољне трговине социјалистичке Југославије током епохе административног управљања привредом. Егзогеност је утврђена у односу на укупну делатност међународне трговине, односно на појаве економске, политичке, друштвене и друге природе у земљи и иностранству, које су утицале на систем и апарат спољнотрговинског сектора, а које су објективно постојале или настале ван њега. Циљ рада је утврђивање и сагледавање што већег броја егзогених фактора који су утицали на спољну трговину као важан део привредног система. Утврђивање спољашњих тешкоћа и недостатака који су оптерећивали делатност међународне размене доприноси целовитијем разумевању успеха или неуспеха југословенске привреде у политички и економски турбулентној епохи краја обнове и првог централног плана (1946–1952).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: спољна трговина; увоз; извоз; Први петогодишњи план; идеологија; индустријализација

УВОД

У економској науци постоји низ дефиниција и теоријских поставки спољне трговине, али елементарно гледано њу чине размена роба и услуга између различитих земаља.¹ Пракса је у историјској и у рецентној перспек-

¹ Такву размену аутори различито називају (међународна трговина, спољна трговина, економски односи са иностранством итд.), а понекад различито и тумаче. У овом раду појам спољне трговине и синонима односи се на укупност размене Југославије са другим земљама. О терминологији, дефиницијама и теоријама вид.: Mate Babić, *Uvod u teoriju vanjske trgovine*, Narodne novine, Zagreb 1982; Milan Aleksić, Milorad Unković, *Međunarodna trgovinska politika – Spoljnotrgovinski sistem Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd 1985, 3–7; Borislav Vlajić,

тиви показала да је делотворна она национална економија која већину свог друштвеног производа оствари кроз разне видове економске сарадње са иностранством. Тиме се омогућује остварење максималног профита у датом времену и простору за стварање добара и услуга уз што ниже трошкове и успостављање механизма рационалног коришћења ресурса, у складу са тражњом на светској пијаци, која је увек већа од националне. То указује да је при спољнотрговинском пословању важна логика тржишта, што је било у супротности са економском политиком носилаца власти у Југославији након Другог светског рата.²

С обзиром на то да је циљ овог рада сагледавање егзогених чинилаца који су допринели резултатима југословенске спољне трговине током административног социјализма, потребно је утврдити поједине термине, тим пре што се они у различитим контекстима другачије схватају. Под појмом егзогености, који подразумева појаву насталу из спољашњих разлога или услова, овде се садрже појаве и утицаји настали ван спољнотрговинског сектора Југославије раног социјализма,³ који је обухватао надлежне административно-оперативне руководиоце (АОР), тј. ресорне савезне и републичке органе (министарства, дирекције и др.) и спољнотрговински апарат (увозна, извозна и мешовита предузећа).⁴

Егзогени фактори који су одредили делатност спољне трговине могу се оквирно поделити на наследне, идеолошке, економске у ужем смислу, као и друге чиниоце који су имали економске консеквенце, укључујући све слојевитости и преплитања међу њима. У прве би спадали неразвијена и немодерна привреда, материјални и људски губици изазвани ратом, ниска образовна структура становништва, слаба стручност радништва и недостатак техничке интелигенције и други чиниоци достигнутог економског и социјалног нивоа. Идеолошки фактор чинио би *увоз* идеологије која је подразумевала успостављање државног монопола по узору на Совјетски Савез (СССР) и увођење планске привреде као ексклузивног економског модела, са свим недостацима које административно управљање има приликом наступа на међународној, претежно тржишној пијаци, као и успостављање новог модела након прекида односа са земљама социјализма (1948), укључујући пропратне ефекте који су дубоко мењали друштво, пословне околности и инструменте економске праксе (индустријализација, миграције сељаштва у градове, колективизација, међународни економски односи и сл.). Економски и други фактори са економским последицама били би неповољна структура спољне трговине,

Spoljna trgovina u socijalizmu, Naučna knjiga, Beograd 1986; Ljubiša Adamović, *Teorija međunarodne trgovine*, Savremena administracija, Beograd 1990.

² М. Алексић, М. Ункович, н. г., 115–117. О марксистичким погледима на спољну трговину вид.: В. Влајић, н. г., 27–59.

³ Од субјеката спољне трговине, у које спадају предузећа која непосредно или посредно обављају увозно-извозне послове, чиниоци финансијских послова или послова платног промета (банке) и фактори система привредних инструмената (држава и органи управе) у овом смислу искључена су предузећа али су укључене последице финансијских, економских и политичких одлука, као и идеологијом прожетих решења, која нису извирала из потреба спољне трговине као делатности.

⁴ Егзогени и ендогени фактори не морају се односити само на националну економију или неки њен део, већ и на одређен економски модел који се теоријски дефинише и анализира.

скучени извори финансирања привреде уз велики недостатак девиза, неконкурентност домаће робе на страниј пијаци, пасивност платног биланса, слабости девизног курса, неповољна међународна економска и политичка кретања, последице временских неприлика итд. Подразумева се да су се наведени чиниоци и њихови саставни делови међусобно преплитали па су економски фактори утицали на политичке одлуке, идеолошки чиниоци на друштвена збивања, политичка збивања на социјално-економска кретања и праксе и сл.

ЕГЗОГЕНИ ФАКТОРИ СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ

Међу затечене факторе који су снажно утицали на спољну трговину најизраженији су били економско и социјално наслеђе и последице рата. Краљевина Југославија је и поред напора уложених на модернизацији, нарочито током тридесетих година XX века, услед неприлагођености технолошко-структуралним захтевима времена и некомпатибилно структуриране индустрије, остала привредно недовољно развијена и при дну европских економија. Развој су успоравали техничка заосталост, услед које је продуктивност била ниска, а трошкови производње високи, неусклађеност капацитета између појединих грана, што је деловало на структуру спољне трговине (висок проценат учешћа сировина у извозу и фабрика у увозу), слаба саобраћајна и електроенергетска инфраструктура, дуготрајан неповољан утицај страног инвестиционог и финансијског капитала, високи државни дугови, доминантно сељачко друштво са ниским нивоом аграрне производње, тешке последице Велике економске кризе и сл.⁵

Велики социјални и економски недостатак који је Југославија баштинила тицао се лошег образовног нивоа становништва, слабе специјализације и ниске стручности радништва и недостатка интелигенције, нарочито техничког кадра. Још 1948. године у земљи је било више од 25% неписмених, а до краја Првог петогодишњег плана међу радно активним становништвом било је тек 2,88% лица са завршеном средњом школом и 0,85% са факултетом. Касни економски развитак оставио је траг на формирање радне снаге, обележене слабом радним навикама, а индустријализацији и модернизацији посебно је тешко падао мањак стручног кадра. Привреди земље недостајало је на хиљаде инжењера и техничара, што је по цену великих трошкова донекле умањено увозом стране радне снаге и закључивањем уговора о раду са делом ратних заробљеника, али не и решено у складу са стварним потребама.⁶

⁵ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Školska knjiga, Zagreb 1952; Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Ekonomski institut FNRJ, Beograd 1956; Fred Singleton, Bernard Carter, *The Economy of Yugoslavia*, Croom Helm, London–Canberra 1983, 72–79; Dragana Gnjatović, “Filling the Gap in Historical Statistics: Macroeconomic Indicators of the Debt Burden of the Kingdom of Yugoslavia during the Great Depression”, *Prispevki za novejšo zgodovino* 2 (2017), 51–73; Саша Илић, *Странци „тасиарбајџери“: Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, Архив Југославије, Београд 2020, 29–31. О обиму, структури и утицајима страног финансијског и индустријског капитала вид.: Архив Југославије (даље у тексту: АЈ), Привредни савет Владе ФНРЈ (40)–41–100, Версајска Југославија..., s. a. и Страни капитал у Југославији (интерни преглед), Станко Даниловић, s. a.

⁶ С. Илић, *Странци „тасиарбајџери“*, 120–133.

Слабо стање привреде и друштва додатно су уназидиле последице рата оличене у разарањима производне и саобраћајне инфраструктуре, грубој експлоатацији природних ресурса, трошењу већине финансијских резерви, знатним материјалним губицима и нарочито високим људским губицима.⁷ Стога је југословенско послератно друштво било сиромашно, а привреда слаба. Перто је економију Југославије у контексту спољне трговине описао као сиромашну природним богатствима, анемичног извоза и са релативно високим увозним потребама.⁸ Тој унутрашњој слици треба додати и спољашњу, коју је карактерисала огромна економска и финансијска исцрпљеност већине европских земаља и дубок јаз који се јављао између два супротстављена политичка и економска система: капиталистичког тржишног и социјалистичког централно-планског.

Иако је наслеђе било крајње неповољно, у контексту спољне трговине државни врх испочетка није у потпуности сагледао ситуацију. Погрешне ставове је у лето 1946. године констатовао председник Привредног савета, Борис Кидрич. Власт је узорке економских неуспеха тражила у спољној трговини, од које се очекивало да реши постојеће аномалије, а да је притом занемаривала стање домаће индустрије и иностране тржишне и политичке прилике. То је било „не само погрешно него и опасно мишљење”, јер су се узроци пасивности спољне трговине морали тражити у високим ценама домаће робе, изазваним заосталошћу индустрије, рударства и пољопривреде, старошћу опреме и машина и другим тешкоћама.⁹

Сем затеченог стања, на спољну трговину нарочито је снажно утицала идеологија. Као последицу вољног усвајања идеја и економске политике СССР, међу комунистичким земљама Југославија је прва увела централно-планску привреду. У време док су државе Истока централно планирање уводиле постепено, краткорочним планом реконструкције,¹⁰ она је већ 30. априла (с применом од 1. јануара) 1947. озаконила петогодишњи план.¹¹ Тај план, као и дугорочни планови осталих земаља социјализма, који су почели с применом од 1949. године, подразумевали су присилну акумулацију и индустријализацију и били су усмерени на развој тешке индустрије као важне гране за привреду у целини и за војне потребе владајуће структуре.¹²

⁷ Milenko Filipović, *Obnova naše industrije: prvi bilans*, Rad, Beograd 1946, 13–15; F. Singleton, B. Carter, *op. cit.*, 93–95; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington 1982, 520–554. Сумарно о стању послератне привреде, укључујући литературу о томе у: С. Илић, *Ситранци „тасијарбајшери”*, 38–43.

⁸ Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine, knj. 1*, Informator, Zagreb 1971, 120.

⁹ *Privredna politika Vlade FNRJ: Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, I*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (prir.), Arhiv Jugoslavije, Beograd 1995, 81. Покушај решавања проблема високих цена робе њиховом продајом на страниј пијаци знатно испод производне цене, како би се обезбедиле девизе, остао је дуго присутан у југословенском извозу, нарочито током криза.

¹⁰ Włodzimierz Brus, “Postwar Reconstruction and Socio-economic Transformation”, in: Michael C. Kaser, Edward Albert Radice (eds), *Economic History of Eastern Europe 1919–1975, 2, Interwar policy, the War and Reconstruction*, Clarendon Press, Oxford 1986, 609.

¹¹ Закон о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951, *Службени листи ФНРЈ* 36/1947.

¹² Jan V. Mladek, Ernest Sturc, Marcin R. Wyczalkowski, “The Change in the Yugoslav Economic System”, *Staff Papers* (International Monetary Fund), 3 (1952), 409–410; Barry J. Eichen-

На совјетском моделу креирајући економску политику, власти су знатно пре петогодишњег плана завеле економски диригизам. Темељне припреме за планску привреду почеле су у мају 1946, када је образована Савезна планска комисија, са широким овлашћењима у погледу израде, контроле и заштите плана.¹³ Таквом је политиком, уз корениту измену структуре власништва у привреди и успостављање огромних економских сектора у државном власништву, темељно преображена и трговина. Унутрашња и спољна трговина раздвојене су у засебне ресурсе,¹⁴ а произвођачима није било дозвољено да непосредно тргују с иностранством. За међународну размену образована су специјализована предузећа (према врстама извозно-увозних роба и услуга) под директним АОР-ом надлежног министарства. Спољна трговина је тако стављена под монопол државе, који је остао неокрњен све до увођења првих елемената самоуправљања и новог економског система (1952).¹⁵

Контрола над спољном трговином, уведена 20. марта 1945. Уредбом о стављању увоза и извоза под надзор државе,¹⁶ потврђена је 1. фебруара 1946. чланом 14 Устава.¹⁷ Тиме је трасиран пут ка пуном државном монополу, чији су елементи били: оснивање Управе за спољну трговину, са задатком да уређује трговинске односе и закључује споразуме са иностранством, да регулише и организује извоз и увоз и да координира послове спољне трговине с другим установама; снажна регулација и централизација контроле девизно-валутних послова и платног промета са иностранством у рукама Народне банке и под супервизијом Министарства финансија (август–септембар 1945);¹⁸ омогућавање царињења само на основу одобрења Управе за спољну трговину (доцније Министарства спољне трговине); успостављање контроле квали-

green, *The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and beyond*, University Press, Princeton 2007, 135–136; Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope u XX veku: Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Arhipelag, Beograd 2009, 180.

¹³ Joseph T. Bombelles, *Economic Development of Communist Yugoslavia*, The Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford 1968, 14; Branko Horvat, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments", *American Economic Review: Supplement, Surveys of National Economic Policy Issues and Policy Research*, LXI, 3 (1971).

¹⁴ Након формирања Привремене владе ДФЈ у оквиру Министарства трговине и снабдевања основана је Управа за спољну трговину (3. априла 1945), да би при формирању владе ФНРЈ (1. фебруара 1946) она прерасла у Министарство спољне трговине, након чијег укидања (10. октобра 1951) су спољнотрговински послови подељени између Привредног савета, Министарства финансија и Министарства иностраних послова. *Сл. лист ДФЈ*, 18 (1945); *Сл. лист ФНРЈ*, 45 (1951).

¹⁵ Rudolf Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, University Press, Cambridge 1973, 145; I. T. Berend, *н. г.*, 181; J. V. Mladek, E. Sturc, M. R. Wyczalkowski, *op. cit.*, 414; Pajko M. Буквић, „Девизна политика Југославије 1945–1990: искуства и поуке”, у: *13th International Multidisciplinary Scientific Conference EUROBRAND*, Kragujevac, 18–20. november 2016, TQM centar, Zrenjanin 2016, 42–44. Доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2901667. Приступљено: 24. 2. 2025.

¹⁶ *Сл. лист ДФЈ* 14/1945. Надзор је крајем 1945. операционализован доношењем правилника о надзору над увозом и извозом и упутства за извознике и увознике (*Сл. лист ДФЈ* 87/1945; 97/1945).

¹⁷ *Сл. лист ФНРЈ* 10/1946.

¹⁸ Решење о контроли Народне банке над девизно-валутним пословима и платним прометом са иностранством, *Сл. лист ДФЈ*, 60/1945; Закон о регулисању платног промета са иностранством (девизни закон), *Сл. лист ДФЈ* 68/1945; Правилник за извршење Закона о регулисању платног промета са иностранством (девизни правилник), *Сл. лист ДФЈ* 73/1945.

тета и прописивање изузетака у вези са регулисањем платног промета (август–септембар 1946);¹⁹ утврђивање да трговачко представништво (заступништво) може бити само домаће предузеће, уз дозволу министра спољне трговине (новембар 1947);²⁰ и централно планирање које је од 3. јуна 1947.²¹ по одобрењу Привредног савета и владе за послове увоза израђивала Савезна планска комисија, а за извоз Министарство спољне трговине.²²

Циљ државног монопола био је, према Р. Бићанићу, да производним предузећима онемогући сарадњу са иностранством, да постави границу између домаће и стране (тржишне) економије ради заштите планске привреде од флукуација тржишта и да спроведе у дело политику економске аутаркије (стање у којем би се све потребе задовољавале домаћим производима, а увоз и извоз свели на минимум). Тако посматрана спољна трговина је представљала *нужно зло*,²³ што је имало последице по њено функционисање, нарочито када су наступиле тешкоће услед разлаза са земљама Истока.

Једна од основних доктрина марксизма тичала се јединства унутрашње и спољне политике, што се одразило на теорију и економску политику Југославије. Као што је спољна политика одређена унутрашњим уређењем (социјализмом), тако су карактер власти и друштвено-политички систем одређивали економску оријентацију земље. Стога је разумљиво да се у остваривању спољнотрговинских циљева морало наићи на тешкоће, најпре јер се међународна трговина у великој мери обављала на принципима тржишта, а потом и зато што је Југославија морала мењати своју спољнотрговинску оријентацију. Усмеравање ка Истоку у извесној мери довело је до занемаривања спољне трговине јер су у оквиру дугорочних инвестиционих планова земље социјализма кредитирале једне друге и размењивале добра на унапред утврђеној основи.²⁴

Испочетка, Југославија је неговала најтешње односе са земљама социјализма, а на уговорно повезивање са СССР гледала као на темељ државне политике и независности.²⁵ Током 1946. и 1947. године потписани су спора-

¹⁹ *Сл. лист ФНРЈ* 69/1946, 73/1946, 74/1946.

²⁰ Уредба о оснивању и раду трговачких представништава и трговачких заступништава иностраних предузећа и установа, *Сл. лист ФНРЈ*, 100/1947.

²¹ Уредба о изради плана увоза и планској распдели робе увезене из иностранства, *Сл. лист ФНРЈ* 46/1947.

²² АЈ, 41-119-216, Развој организационих форми спољне трговине од ослобођења, s. d. [1948]. Потпредседник Владе, председник Контролне комисије и министар спољних послова ФНРЈ, Едвард Кардељ, тврдио је 1947. године да у земљи нема државног монопола и да он није потврђен ни Уставом нити законима, али да поједина министарства, а пре свега Министарство спољних послова, контролу доживљава као сопствени монопол, што је оштро осудио. *Privredna politika Vlade FNRJ*, I, 215.

²³ R. Bićanić, n. g., 145–146. У вези с тим Пертот пише: „Централно привредно планирање и вањска размена у суштини су међусобно антагонистички”. V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, I, 109.

²⁴ Lj. Adamović, n. g., 235–236, 239–240.

²⁵ Branko Petranović, „Okviri glavnih tokova društvenih promena u Jugoslaviji 1949–1950”, *Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja XXII*, 1–2 (1982), 224. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи потписан је у Москви 11. априла 1945. (*Сл. лист ДФЈ*, 40/1945). Додуше, пословање са СССР-ом отежавао је неповољан курс рубље, који је Москва наметнула у лето 1945, а који је динар третирао лошије него друге социјалистичке валуте. Услед великог обима промета само за неробна плаћања у 1947. години СССР-у је требало

зуми о клириншком пословању, а потом и уговори о пријатељству и узајамној помоћи са земљама Истока,²⁶ што је условило веома висок степен размене.²⁷ Међутим, када је дошло до сукоба око Коминформа уследила је делимична ревизија идеологије.²⁸ За тако нешто били су потребни време и снажна активност на промени навика. Биле су потребне две године да се разуме да сукоб није тек догматски спор теоријске природе, него политички конфликт који је узео такав замах да је било нужно извлачење привредно-политичких консеквенци, између осталог и грозничаво трагање за новим облицима организације производње и размене и то у условима непостојања претходних теоријских и техничких припрема и са искуством већ прихваћених централно-планских метода код знатног броја привредних стручњака.²⁹

Убрзо након Резолуције Информбироа (ИБ), „економски притисак се почео претварати у економску блокаду”.³⁰ Југославија је била рањива на проблеме изазване немогућношћу извоза и увоза, па је било неопходно у кратком року преоријентисати се. То је било тешко не само због идеолошких препрека према капитализму, већ и због обима и структуре размене са Истоком. Истовремено, постојало је и велико неповерење Запада, чему је претходило вишегодишњи негативан став Југославије према демократским земљама, праћен одбијањем исплате накнаде за национализовану имовину и реципрочном блокадом југословенских средстава у иностранству. Југославија се није преоријентисала пре него што је пуна блокада почела, а нарочито тешке последице по привреду имало је раскидање уговора о инвестиционим кредитима на основу којих је започета градња низа објеката, а поједина добра плаћена унапред. Многи су послови обустављени, да би се након добијања кредита са Запада поново уговарала опрема, радили планови, рушили започети и према новим пројектима градили други објекти.³¹

Међународну трговинску размену пратио је низ тешкоћа изазваних економско-политичким и организационим мерама власти, укључујући нор-

исплатити око пола милијарде динара (АЈ, Министарство финансија ФНРЈ (12)-486, пов. бр. 280, 20. 12. 1945; АЈ, Савезна планска комисија (41)-116-209, О платним споразумима – неробним и робним, 31. 5. 1948; J. T. Bombelles, *op. cit.*, 41–42).

²⁶ Архив Народне банке (АНБ), Народна банка Југославије 1945–1992. (I/III), „Историјска архива”, кутија (к.) 385, 10, Распис, бр. 187/81, 16. 10. 1946. С Мађарском је 11. маја 1946. закључен споразум о репарацијама вредан 70.000.000 долара. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946, 1*, Ђорђе Васиљевић (прир.), Jugoslovenski pregled, Beograd 1985, 129–133; *Сл. листић ФНРЈ* 28/1946 (Пољска), 42/1946 (Чехословачка), 60/1946 (Албанија), 4/1948 (Бугарска) и 5/1948 (Румунија).

²⁷ Југославија је на Исток 1946. пласирала око 75% укупног извоза и одатле остварила око 55% увоза. Тамо је и 1947. реализовано више од половине укупне размене, па чак и 1948. више од трећине извоза и нешто мање од 50% увоза (1949. размена је пала испод 15%, да би потом сасвим престала) (*Statistički godišnjak FNRJ 1954*, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1954, 211–232; *Jugoslavija 1918–1988: Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, 299–305).

²⁸ Leonard Kukić, *Socialist Growth Revisited: Insights from Yugoslavia*, in: London School of Economics and Political Science, Department of Economic History: Working Papers, No. 268 (2017), 4. Доступно на: <https://www.lse.ac.uk/Economic-History/Assets/Documents/WorkingPapers/Economic-History/2017/WP268.pdf>. Приступљено: 24. 2. 2025.

²⁹ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 120–121.

³⁰ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče: Memoari*, 2, Komunist, Beograd 1971, 102.

³¹ *Исцјо*, 102; F. Singleton, B. Carter, *op. cit.*, 115.

мативни неред оличен било у пренапрегнутости легислативе,³² било у недостатку прописа и одредаба. Иако је делатност размене роба и услуга са иностранством била *обвезник* Првог петогодишњег плана,³³ појам спољне трговине се у њему не помиње. У уводу је наведено да се план односи на све гране привреде, уз јасно преимућство индустријализације³⁴ и електрификације на савременој техничкој бази. Трговина (са снабдевањем) добила је простор, али је била реч о унутрашњој трговини.³⁵ План је предвидео раст вредности инвестиција у трговину, обезбеђење несметаног снабдевања, побољшање унутрашње размене, повећање броја народних ресторана, па и развој угоститељства и туризма, али ни једном речју, ни у општем члану о трговини (чл. 20), нити у конкретном плану трговине и снабдевања који је по гранским областима разрађивао количине производа или врсте и обим услуга (чл. 34), није поменуо размену са иностранством.

Мада је било јасно да се индустријализација не може ни приближно остварити без масовног увоза високотехнолошке робе, репроматеријала и дефицитарних сировина, закон о петогодишњем плану није прописао финансијски аспект нити проценио износ потребних девиза. То је остављено да се у току имплементације уреди одлукама и другим актима. Како је целокупни државни привредни и непривредни сектор био дужан да се посвети извршењу плана, тако је и ресор спољне трговине, под надзором Савезне контролне комисије (СКК), почео с његовом изградом и спровођењем.³⁶

У периоду административног управљања спољна трговина је била концентрисана у релативно малом броју предузећа.³⁷ Међутим, и у тако мало-бројном апарату обим пословања није био равномерно распоређен, па је 1948. године три четвртине увоза робе, вредне 17,26 милијарди динара, требало да обави тек неколико организација: Главна дирекција за текстил (31,5%), Технопромет (18,5%) и Хемпро (11%), као и Југометал, Главна дирекција за кожу и Југотехна (свака преко 5%).³⁸

Систем централног планирања увоза и извоза значао је детаљно утврђивање обима, структуре и правца размене. На основу плана орган државне

³² Само у сфери савезне регулативе у периоду 1945–1952. година донето је око 130 прописа различите правне снаге и ширине деловања који у наслову садрже појмове у вези са девизним пословањем, увозом и извозом. База *Службеног листца ДФЈ/ФНРЈ* на сајту *Службеног листца Републике Србије*: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/>.

³³ Услед кризе, Петогодишњи план је крајем 1949. продужен за једну годину (до краја 1952), а 1950. године је замењен знатно мањим кључним инвестиционим програмом који је елиминисао многе незавршене пројекте и концентрисао се на оне који су могли уклонити постојећа *уска љрпа* и помоћи побољшању трговинског биланса (Ј. Т. Bombelles, *op. cit.*, 18).

³⁴ Мијо Мirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Informator, Zagreb 1979, 52, 70–76.

³⁵ Наведено је да се робни промет на мало са 55 милијарди динара (1946), подигне на 102 милијарде (1951), да се трошкови трговине спусте испод 10% малопродајних цена производа и да се трговачки апарат оспособи за несметан рад (*Сл. лист ФНРЈ* 36/1947).

³⁶ АЈ, 9-44, Прегледи годишњег плана извоза и увоза (1948).

³⁷ То је било сасвим супротно предатној пракси када се извозом бавило око 300 предузећа, са мрежом комисионара, док се увозом бавило преко 1.000 предузећа, не рачунајући разна заступништва (АЈ, 41-119-216, Развој организационих форми спољне трговине од ослобођења, s.d. [1948]).

³⁸ АЈ, 9-4, МСТ, Годишњи план увоза за 1948. годину.

управе постављао је задатке спољнотрговинским предузећима и контролисао њихово извршење.³⁹ Сваки посао извоза, увоза или компензације морао је имати одобрење надлежног органа, што је успоравало пословање.⁴⁰ Систем чврсто планираних цена је стварао тешкоће при ценовним флукуацијама на међународној пијаци, а трговински споразуми који су закључивани са инопартнерима садржали су вредносне или количинске контингенте за сваки производ, што је захтевало беспрекорно планирање и ометало мењање потреба. Произвођачи извозне робе нису имали директну везу са страним партнерима⁴¹ и нису познавали стање на тржиштима, па се јавила производна незаинтересованост (мањак и слаб квалитет робе), подаци из детаљних планова нису били јавно доступни, стране у спољнотрговинском послу нису разговарале директно, већ посредством државних органа, курс динара био је прецењен и неодржив при трансакцијама, а стечене девизе морале су бити продате Народној банци, односно од ње за страна плаћања купљене.⁴²

Иако су непосредно после рата стари међународни трговински уговори оглашени важећим (сем са непријатељским земљама)⁴³ то није имало већи значај због измењених услова за обављање спољне трговине који су захтевали нове инструменте. Уместо царина, које су раније регулисале међудржавне трговинске односе, уведена су разна ограничења, увоз и извоз подвргнути су контингентирању и забранама,⁴⁴ а дугорочне трговинске споразуме

³⁹ До октобра 1951. извршењем плана руководило је Министарство спољне трговине. Оно је такође регистровало увознике и извознике, управљало предузећима за међународну шпедицију и надзирано и контролисало послове робног промета са иностранством, укључујући и контролу на границама путем своје управе царина. Већи део тих послова потом је прешао на Уред/Управу за спољну трговину Привредног савета ФНРЈ. Финансијски аспект пословања контролисали су и спроводили Министарство финансија и Народна банка (девизно пословање) (Уредба о контроли извоза и увоза, *Сл. лист ФНРЈ* 10/1948; АЈ, 40-134-317, АЈ, 40-134-318, АЈ, 40-135-319, АЈ, 40-135-320 /акта спољнотрговинског пословања, 1952–1953/).

⁴⁰ Дозволе за извоз и увоз укинуте су тек средином 1952, мада је девизно пословање и даље ишло преко Народне банке, у којој су привредне организације имале девизне рачуне и део средстава уплаћивале у корист „фонда за покриће општедржавних девизних потреба“ (Централног девизног фонда). Народна банка је, независно од банкарског пословања, водила већи број периодичних евиденција о спољнотрговинском пословању (Уредба о извозу и увозу робе и девизном пословању, *Сл. лист ФНРЈ* 35/1952; АЈ, 40-35-80, Народна банка ФНРЈ, 27. 4. 1951).

⁴¹ Тек изузетно, у раној фази административног управљања, приватни и задружни сектор могао је извозити своју робу, под условом да није била рационисана. У пракси радило се о незнатним количинама воћа и сл. производа (АЈ, 41-119-216, Развој организационих форми спољне трговине, s.d. [1948]).

⁴² J. V. Mladek, E. Sturc, M. R. Wyczalkowski, *op. cit.*, 114–116; Милош Лаловић, *Пословање њепредузећа са иностранством*, Рад, Београд 1953, 21–25; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, I, 106–109; Saša Ilić, “Socialist Banking: The Continuous Evolution of the Banking Sector in Yugoslavia (1944/45–1991/92)”, *Analni Pravnog fakulteta u Beogradu* LXX, 1 (2022), 37, 44.

⁴³ Сматрало се да су трговински уговори са земљама које нису биле непријатељске правно и даље на снази, јер су они били закључени на дуги рок, с могућношћу једностраног раскида, до кога није дошло ни у једном случају. Истовремено, власт је била свесна да је потребно, услед промена привредних и других услова у ФНРЈ, приступити ревизији старих трговинских уговора и закључивању нових (АЈ, 41-116-209, Потсетник о проблемима спољне трговине, s.d. [1945]).

⁴⁴ Уредба о обезбеђењу контингентата робе намењене извозу, *Сл. лист ФНРЈ* 13/1947; Уредба о изради плана увоза и планској расподели робе увезене из иностранства, *Сл. лист ФНРЈ* 46/1947.

заменили су краткорочни компензациони споразуми. Први споразуми са СССР-ом и земљама Истока (1945–1946), орочени на годину дана, имали су компензациони карактер и садржали су робне листе.⁴⁵ Закључивање таквих споразума са Западом ишло је теже, пре свега због предатних потраживања према Југославији.⁴⁶ У исто време у размени са Истоком (СССР, Чехословачка, Мађарска), као и неким западним земљама (Швајцарска, Шведска) јавио се нови вид споразума намењен инвестиционим набавкама. Међутим, реализација таквих споразума захтевала је дуже време, па је већина њих раскинута након 1948. године.⁴⁷

Једну од грешака при компензационим споразумима представљало је погрешно контингетирање. Ту аномалију је на конференцији од 23. јуна 1947. године у Председништву владе ФНРЈ уочио помоћник министра рударства ФНРЈ, инжењер Тадија Поповић. Навео је да су у уговорима са земљама социјализма, нарочито са Чехословачком и Пољском, уговорени превелики контингенти, чија реализација није достигла ни 50%. Да проблем буде већи ни тако слабо извршење уговора није спровођено по приоритету, већ стихијски. Том приликом је читав ресор спољне трговине претрпео оштру критику Е. Кардеља и оптужбу за монополизам и угрожавање плана.⁴⁸

Спољна трговина, као и све друге привредне, па и многе друштвене делатности, биле су подвргнуте захтевима за брзу индустријализацију. Да би се ратом оштећена привреда што брже опоравила и успоставила производња било је нужно код извесних делатности привремено занемарити принцип економичности, што је појава позната у општој економској пракси. Тако су и спољној трговини наметани методи рада неприхватљиви у стабилним временима. Како је увоз робе инвестиционог и репродукционог карактера захтевао велике количине девиза до којих је Југославија морала доћи углавном сопственим снагама (сем помоћи Унре), а извори страног новца сведени на недовољну суму затечених девизних залиха, наметнут је извоз свих производа до којих се могло доћи и за које је иностранство било заинтересовано, по било коју цену. Извоз је спровођен сходно потребама увоза, без обзира

⁴⁵ Амбасадор САД Кевендиш Кенон (Cavendish Cannon) је у извештају државном секретару од 4. јануара 1948. приметио да Петогодишњи план озбиљно *проклизава* услед површности трговинских споразума са земљама Истока и непостојања вишкова за извоз (*Foreign Relations of the United States, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union*, IV, Washington 1974, 1057–1058. Доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992. Приступљено: 5. 9. 2024).

⁴⁶ International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), Report and recommendations to the President to the executive directors concerning a proposed Loan to Yugoslavia, No. P-23, October 8, 1951. Доступно на: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/752321468178143079/yugoslavia-imports-program-project>. Приступљено: 6. 9. 2024.

⁴⁷ Vladislav Milenković, „Spoljna trgovina”, у: Vladimir Cerić i dr. (red.), *Razvoj privrede FNRJ*, Nolit, Beograd 1956, 401. Реализација појединих уговора, нарочито са СССР, ишла је и пре политичког раскида „невјероватно тешко” (АЈ, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (507)-к.24, VIII, II/4-d-8, Записник са саветовања са друговима из Радиокомитета, 1. 3. 1948). О томе више у: Саша Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)”, *Годишњак за друштвену историју* XXIII, 1 (2016), 54–55; С. Илић, *Сјанци „јасиџарбајџери”*, 198–218.

⁴⁸ Примера ради, набављени су метални производи за којима није постојала неодложна потреба (*Privredna politika Vlade FNRJ*, I, 215, 223).

на финансијску нерентабилност. Истовремено, егализовање негативних разлика путем фонда за изједначавање цена, о чему ће бити речи касније, имало је за последицу формирање мноштва курсева, па паритет динара према страним валутама није позитивно утицао на могућност извоза, а слично је било и код увоза. Очекивало се да такве околности престану по завршетку обнове, али оне су поново добиле на снази након прекида веза са Истоком, када су посебно биле погођене поруџбине за инвестициону изградњу.⁴⁹

Спољној трговини није погодовала диспропорција која се јавила између увоза и извоза. Док је убрзана индустријализација тражила повећање увоза, што је захтевало раст одговарајућег извоза, дотле се поступно ширило и домаће тржиште које је апсорбовало део извозно адекватних производа, чиме се ограничавао обим извоза. Та диспропорција, која није непозната при убрзаном економском расту, је услед наведених фактора, као и немогућности добијања дугорочних кредита, проузроковане политичким разлозима, у случају Југославије деловала оштрије него иначе.⁵⁰

Планска привреда је значила снажну заштиту домаће производње од стране конкуренције, па је увоз био дозвољен само за неопходна средства и уз посебне дозволе.⁵¹ Пошто за финансирање плана није било довољно средстава у земљи, није било могуће обезбедити стране зајмове, а страна улагања нису била дозвољена, терет акумулације инвестиционог капитала прелио се у највећој мери на сељацима, чија је роба подвргнута ниским ценама⁵² и на раднике, чије су наднице биле ниске. Током прве деценије након рада живот већине становника карактерисали су немаштина и оскудица, већи него пре.⁵³

Неуспех земаља са доминантном примарном производњом да ојачају извоз током процеса индустријализације последица је тзв. недостатка снабдевања (*supply-deficiency*). До њега, према неким теоретичарима, долази зато што индустријализација усисава све више производа пољопривреде, чиме се смањује обим продуката за извоз, а према другима услед високих продајних цена (вишим него у развијеним индустријама) које узрокује акутни притисак на снабдевање примарним производима у економији пуне запослености и то притисак који се наставља услед слабе еластичности снабдевања таквим производима. Управо проблем недостатка снабдевања Мајзелс види као кључни за недовољан успех Југославије у процесу индустријализације и извоза.⁵⁴

⁴⁹ AJ, 12-902, Анализа, 26. 6. 1952.

⁵⁰ V. Milenković, н. д., 401–402; Dušan Čehovin, *Економски односи Југославије са иностранством*, Kultura, Београд 1960, 9, 32.

⁵¹ Дозволе су укинуте средином 1952. Уредбом о извозу и увозу робе и девизном пословању (*Сл. лист ФНРЈ* 35/1952).

⁵² Према Кидричу, политика „извлачења новца из села” тенденциозним смањивањем цена пољопривредних производа требало је да сељаштву остави само минимум материјалних средстава, чак ни „нешто мало изнад потреба” (*Privredna politika Vlade FNRJ: Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, IV*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (прir.), Архив Југославије, Београд 1995, 281).

⁵³ Dušan Bilandžić, *Хрватска модерна повјест*, Golden marketing, Загреб 1999, 253.

⁵⁴ У периоду 1937/1938–1955. светска трговина је укупно порасла за 25%, док је југословенски извоз опао за 40%, изузев извоза дувана који је премашао предатни (Alfred Maizels, *Industrial Growth and World Trade*, Cambridge University Press, Cambridge 1963, 114, 124).

Структура међународне размене била је комплексна последица економског наслеђа и социјалистичке економске политике. Предратна структура извоза била је једноставна, са око 50% прехранбених и других пољопривредних производа, око 20% дрвета и 20% руда и обојених метала, углавном сировина и полупрерађевина. Послератна развојна стратегија темељила се на проширењу експлоатације природних богатстава у три наведена сектора, на коришћењу прихода од извоза за финансирање увоза опреме и репроматеријала и на добијању знатне помоћи СССР-а. Од та три програма успешно је, додуше уз последице по животни стандард грађана, реализован други, тако да је удео потрошачке робе у увозу смањен са 22% од пре рата на 11% у периоду 1947–1951. Међутим, индустријализација је најпре смањила обим пољопривредне производње *per capita*, а тиме и количине аграрних производа за извоз, да би већ од 1951. године земља постала нето-увозник аграрних производа. Истовремено, национализација страних предузећа оптеретила је платни биланс, а репарације су у знатној мери остале неисплаћене. С друге стране, помоћ СССР-а није била довољна, а размена са земљама Истока је, након стабилизације 1947–1948. године на око 50% извоза и 42% увоза, у току 1949. смањена за трећину, да би 1950. године престала. У тренутку тако крупних промена Југославија није била довољно активна на Западу, остала је без олакшица које су западне земље омогућиле једна другој, својевољно је одбила Маршалов план и остала је изван Општег споразума о царинама и трговини (GATT). Све то је водило паду обима трговине, а нарочито извоза, у десетинама индексних поена. Да ситуација по платни биланс буде још неповољнија, увоз је падао краће (1949–1950) и у знатно мањем обиму од извоза.⁵⁵

Структура спољне трговине, на коју су утицали затечено стање привреде, захтеви индустријализације у условима скромних извора финансирања и шокови изазвани спољнополитичком преоријентацијом, веома је неповољно деловала на учинак међународне размене, а тиме и на општи привредни успех.⁵⁶ Рана процена извозних могућности показала је да је Југославија 1945. и 1946. године могла у нешто озбиљнијим количинама понудити производе шумарства (дрвну грађу и паркет), рударско-топионичке и хемијске производе (руде, метале, киселине), воће и поврће (свеже и сушено воће, пекмез, пулпу, сок, алкохолна пића, пасуљ), вредних близу 5,5 милијарди динара, и у знатно мањој вредности од око 570 милиона динара за стоку и сточне производе (перје, кожа, црева, живинско месо, риба, јаја), лековито и ароматско биље (сушено биље, уља) и индустријско биље (хмелј). Међутим, чак и тако оскудна понуда била је у просеку 200% скупља од цене која се могла постићи на страним пијацама (изузев лековитог биља), па се ни таква процена није могла реализовати.⁵⁷

⁵⁵ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarjenja, propusti*, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1970, 67–68; J. T. Bombelles, *op. cit.*, 41; С. Илић, „Од наде до разочарања”.

⁵⁶ Национални доходак, као један од основних показатеља привредног развоја се у периоду 1948–1952. у просеку повећавао по стопи од 1,9% годишње (D. Čehovin, *н. г.*, 6–7).

⁵⁷ АЈ, 41-116-209, Потсетник о проблемима спољне трговине, s. d. [1945] и Задатци спољне трговине и сметње које се појављују у њеном раду.

У години пред Петогодишњи план (1946) Југославија је извезла 44% сировина, 32,8% полуфабриката и 23,2% производа високе обраде, а увезла је 36,4% сировина, 28,6% полупроизвода и 35% финалних производа. Тај не нарочито сјајан резултат постао је лошији у наредним годинама. У прве две године плана извезено је 16,3% (1947) и 15,4% (1948) готових производа, да би се потом удео фабриката свео на 5,7% (1950) до 6,8% (1951). Истовремено увоз готових производа кретао се између 44,9% (1946) и 53% (1951).⁵⁸

Као последица обнове и инвестиционог бума структура извоза је била нешто другачија од предратне. Битно је смањен извоз житарица, стоке и производа сточарства, донекле коже и текстила, а повећан извоз индустријског биља, воћа и поврћа, дрвета, хемијских артикала и производа екстрактивне индустрије. Истовремено, порастао је увоз сировина, горива и инвестиционих добара, а опао увоз потрошне робе. Извоз хране је опао због нижег нивоа аграрне производње и због раста потрошње узроковане напуштањем села. Чак и такав извоз није остварио домете које је могао остварити услед географског положаја и транспортних могућности. Наиме, првих година након рата цене аграрних производа и сировина су на светској пијаци имале повољно кретање у односу на индустријске артикле. То се позитивно одразило на Југославију, али знатно мање него на прекоморске земље. Разлог томе је било то што је Југославија извозила такву робу у европске земље и продавала је по *свејским ценама*, а увозила из истих тих земаља по ценама вишим од светских због виших трошкова производње у Европи.⁵⁹

Југославија раног социјализма патила је од хроничног недостатка девиза.⁶⁰ Страна валута прибављана је извозом, али и продајом доларских резерви и злата.⁶¹ Извоз је био неопходан услов за извођење инвестиционог програма, што због обезбеђења девиза, што због извршења клириншких споразума на основу којих су набављани електротехнички материјал, метал, машине, текстил итд. Знатне количине кључних производа морале су бити плаћене унапред, а онда се месецима чекало на израду и испоруку. Крајем 1948. унапред плаћена роба вредела је око 2,5 милијарде динара.⁶² Из наведених разлога у потрагу за страним средствима плаћања дали су се сви који су на било који начин могли трговати с иностранством, па се у посао укључила и моћна УДБА извозом робе створене по ниској цени (готово бесплатно) на Голем отоку и другим логорима за *ибеовце*.⁶³ Коначно, новоподигнута индустрија је такође допринела недостатку стране валуте. Она је захтевала раст увоза сировина, полуфабриката и готових производа док је у исто време мало доприносила ширењу палете финалних производа намењених извозу.⁶⁴

Мањак девиза утицао је на споро поправљање стандарда грађана, јер већина новостворене робе није ишла у потрошњу, већ ка извозу. Инвестиције

⁵⁸ *Jugoslavija 1918–1988*, 307.

⁵⁹ АЈ, 12-491, Паритет југословенске валуте (1948).

⁶⁰ Девизне резерве су 1937. године износиле 43% увоза оствареног у тој години, да би 1948. спале на 12%, а 1952. на 4%. В. Horvat, *Privredni sistem*, 68.

⁶¹ АЈ, 12-901, Проблематика наше девизне ситуације, стр. пов., б. б, 8. 8. 1949.

⁶² АЈ, 12-491, Паритет југословенске валуте (1948).

⁶³ Martin Previšić, *Goli otok: istorija*, Vukotić media, Beograd 2023, 371–377.

⁶⁴ J. T. Bombelles, *op. cit.*, 42.

у тешку индустрију утицале су на квалитет живота у више равни.⁶⁵ Оне нису оставила средства за развој производње роба широке потрошње, а трка за девизама усмерила је ка извозу све што се могло продати, често по ниској цени. Поједини производи добили су снажну експортну оријентацију, па је првих година након рата извезено око 80% вредности производње бродова, 60% рафинисаног олова, 50% производа од ваљаног алуминијума и легура, 44% неорганских хемикалија, 44% ваљаног бакра, 30% електричних уређаја и опреме итд.⁶⁶

С обзиром на отежано добијања девиза очекивало се и о томе доста писало у актима привредних органа, да се њима располаже рационално, чак рестриктивно, али није увек било тако. Девизе су се одливале и у случајевима кад је домаћа производња овладала неким продуктом, али је толико био прецењен да је увоз било тешко онемогућити. Индустрија локомотива, стројева и мостова „Ђуро Ђаковић“ из Славонског Брода имала је 1952. године потребу да две старе телефонске централе замени једном новом. Адекватну централу могла је обезбедити домаћа „Искра“ из Крања и инострани „Сименс“ (Siemens). Међутим, израда и компоненте за Искрину централу са 200 бројева вредели су 36.166 долара, док је у Бечу „Сименс“ тражио свега 10.900 долара.⁶⁷

Било је и неповерења у правилно коришћење девиза. За потребе Жељезаре Зеница загребачки „Раде Кончар“ наручио је у Немачкој електричну опрему вредну 200 милиона динара, с чиме се сложило одељење Привредног савета ФНРЈ задужено за централни девизни фонд. Ипак, до плаћања није дошло јер Народна банка није имала довољно немачких марака. Жељезара је посумњала да је Народна банка марке потрошила на друге поруџбине (као приоритетне), па је у августу 1952. замолила Секретаријат за инвестиције Привредног савета да то провери пошто јој је опрема хитно била потребна.⁶⁸

Стварност је наметала и дилеме из којих није било ваљаног излаза. Пример таквог проблема били су страни стручњаци на раду у Југославији. Пред привреду стављен је задатак да развије модерну индустрију, за шта је недостајало стручног кадра, па је он морао бити ангажован у иностранству. Међутим, тај је кадар изазивао стални одлив девиза, па се дешавало да предузећа и државни органи страним стручњацима ускраћују поједина уговором гарантована права и девизне припадљности, што је доводило до неспоразума и спорова. Излаз из такве ситуације донело је тек време, односно стварање домаћег стручног кадра, за шта је било потребно неколико година.⁶⁹

Важну одлику административног управљања трговином чинили су фондови за изједначавање цена индустријских и пољопривредних производа:

⁶⁵ О утицају изградње тешке индустрије на стандард грађана вид.: Ivana Dobrivojević Tomić, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, XXVII, 1 (2009), 73–86.

⁶⁶ Banque de France, Patrimoine et archives historiques (BdF, PAH), Études et statistiques, Direction des Etudes (18), Dossiers d'étude sur la Yougoslavie, 5 Documentation, 1370200007 AR 10 [по старој сигнатури: boîte 9], dossier 2, Industrie: Industry I-99-10, 6 Juin 1966.

⁶⁷ АЈ, 40-121-277, акт „Ђуре Ђаковића“ бр. 31343/52, 22. октобар 1952.

⁶⁸ Исто, акт бр. 3400, 29. август 1952.

⁶⁹ Вид.: С. Илић, *Ситранци „јасїарбајїшери“*, 415 и даље.

егализациони фондови.⁷⁰ Њихово формирање уследило је након доношења Уредбе о изједначавању цена, с краја новембра 1945.⁷¹ Циљ им је био обезбеђивање јединствених цена на читавој државној територији, али како се показало, у њиховом оснивању било је доста произвољности.⁷²

Захтев за формирање Фонда за изједначавање цена у области спољне трговине покренут је 1946. године, с првобитном идејом да његова средства за подмиривање извоза износе 700 милиона до милијарду динара, да се финансије обезбеде из Фонда за обнову земље и из наплате доприноса на увезену робу, а да њиме управља министар спољне трговине.⁷³ Ускоро су при више различитих савезних и републичких привредних органа и у појединим централама Народне банке образовани егализациони фондови чији је задатак био да спрече поремећаје у систему планских цена, до којој би долазило услед разлике у ценама на домаћем и на страном тржишту. Када су цене неке робе биле више на страном тржишту од домаћих, извозник је разлику уплаћивао у егализациони фонд, а ако су стране цене биле ниже него домаће, он је *љубићак* добијао из тог фонда. Обрнуто пропорционално важило је за увознике робе.⁷⁴

Међутим, функционисање егализационог фонда било је оптерећено недостацима. Поједина предузећа каснила су месецима с уплатом обавеза, а задржаним средствима повећавала су обртна средства, кршећи финансијску дисциплину по два основа: неправилним односом према фонду и недозвољеним повећањем обртних средстава.⁷⁵ Привреда није могла бити изолована од утицаја споља и они су се посредно преливали на куповну моћ динара, па је фонд имао инфлаторно дејство.⁷⁶ Финансијски трошак при изједначавању цена, тј. ликвидација глобалног негативног салда, стварао је негативне курсне разлике.⁷⁷ Тиме се обезвређивао динар, који је ионако ослабио услед повећања новчане масе, нарасле са 17,8 милијарди на крају 1945. године на 47,8 милијарди динара крајем 1951. Пораст новчане масе, уз раст краткорочног кредитног волумена и повећање друштвеног производа и поред доношења

⁷⁰ М. Aleksić, М. Unković, *н. г.*, 244–245; Radovan Kovačević, *Ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Ekonomski fakultet, Beograd 2003, 70–71.

⁷¹ *Сл. лист ДФЈ* 92/1945.

⁷² Међу њима је ускоро завладао неред, па надлежном Министарству финансија већ 1948. није било јасно колико их има и да ли служе сврси за коју су основани, или има и непотребних? АНБ, I/III, „Историјска архива”, к. 475; Распис Министарства финансија; Пов. V бр. 2999, 23. април 1948.

⁷³ АЈ, 41-116-209, Резултати досадашњег рада, стечено искуство и будући задаци спољне трговине, s. d. [1946].

⁷⁴ Пертот користи израз *Фонд за вањску трговину* и запажа да фонд учесника у спољној размени чини незаинтересованим јер нема ризика од губитка, нити користи од добитка оствареног због разлика у ценама. V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene, knj. I*, 110–111. Преписка о егализационим фондовима: АНБ I/III, „Историјска архива”, к. 475, Преписка са фондовима за изједначавање цена, 1947–1948.

⁷⁵ АЈ, 12-833, Преглед извршења планова ревизије у I полугођу 1949.

⁷⁶ Разлике између спољашњих и унутрашњих цена нису се преносиле на појединачне артикле, али оне су реално постојале и морале су бити подмириване ликвидацијом глобалног салда.

⁷⁷ Средства за измирење таквих разлика само при извозу за 1949. годину износила су према прелиминарном обрачуна (дефинитивни је био већи) више од 1,6 милијарди динара (АЈ, 12-456, Министарство спољне трговине, I/3 Пов. 639, 17. јануар 1950).

разних административних мера утицали су на раст цена, па су поједини артикли између 1945. и 1951. године поскупели између пет пута (кромпир) и 33 пута (вунени штоф).⁷⁸ Коначно, с почетком реформе (1952) престало деловање егализационих фондова, мада су неки рецидивни тог облика интервенционизма дуго остали присутни у систему цена и структури спољне размене.⁷⁹

Блиско с претходним било је и питање курса динара, који је снажно деловао на спољну трговину. Курс је привремено утврђен решењем Министарства финансија од 12. априла 1945, када је утврђен паритет од 56.300 динара за килограм злата и однос према америчком долару (50,06 динара), совјетској рубљи (9,44) и британској фунти (208,55), који су узимани као основа за обрачун других валута.⁸⁰ Тај је курс утврђен без консултација са Међународним монетарним фондом (ММФ), који је у септембру 1946. позвао земље чланице да региструју паритете валута. Југославија је била у групи од седам земаља које су затражиле продужење регистрације, што је ММФ одобрио. Подражавањем политике СССР-а, који је имао негативан став према ММФ-у, био је главни разлог зашто сарадња са фондом није настављена до 1949. године.⁸¹ Тек када је опала економска сарадња са Истоком и започела преоријентација ка Западу, Југославија је затражила регистрацију паритета динара према злату (56.263,7994 динара за килограм злата), односно 50 динара за један долар, што је ММФ потврдио 23. маја 1949.⁸² Међутим, реални курс динара, остварен у пословним трансакцијама, почео је од службеног да одступа знатно раније. Још 1946. године, за разлику од извозног, који је био готово једнак званичном, увозни курс је депресирао за око 3,3%, да би до краја 1950. био два пута, а до краја 1951. шест пута већи од званичног (извозни је депресирао за око трећину).⁸³

Под таквим условима у сектору спољне трговине започело се с увођењем мера на смањењу административног управљања и јачању економских фактора. Прве мере су наступиле почетком 1951. када је прописано да део извозничких девиза остане предузећу на слободно располагање.⁸⁴ То је по-

⁷⁸ Filip Martinović, *Uzroci devalvacije jugoslovenskog dinara i njihova efikasnost*, Tanjug, Beograd 1979, 39.

⁷⁹ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 105, 111.

⁸⁰ Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1967, 145. Решењем министра финансија од 18. јануара 1946. утврђени су курсеви низа других валута по којима Народна банка купује и продаје страну валуту и делимично је модификован паритет према долару (50 динара) и фунти (200 динара), али у том акту није наведен курс рубље (*Сл. лист ФНРЈ* 8/1946).

⁸¹ Biljana Stojanović, "Exchange Rate Regimes of the Dinar 1945–1990: An Assessment of Appropriateness and Efficiency", in: *The Experience of Exchange Rate Regimes in Southeastern Europe in a Historical and Comparative Perspective: Workshops – Proceedings of OeNB Workshops*, 13, Oesterreichische Nationalbank, Vienna 2008, 201–202. Доступно на: <https://hdl.handle.net/10419/264848>. Приступљено: 30. 1. 2025.

⁸² Народна банка ФНРЈ, Главна централа, „Годишњи извештај: Платни промет са иностранством 1949”, Београд 1950, 1 (укоричен, машином куцани материјал, Библиотека Народне банке Србије).

⁸³ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 113; R. Kovačević, *н. г.*, 85–87.

⁸⁴ Решење о стимулсању носилаца плана извоза, којим је извозницима који премаше план омогућено делимично слободно располагање на тај начин стеченог *вишка*. АЈ, 41-119-212, Решење Министарства спољне трговине, бр. 2900, 27. јануар 1951.

јачало интерес извозника за извоз, али није допринело повећању интереса произвођача за побољшање квалитета и продуктивности. Шири повољан ефекат није омогућавала ни подела спољнотрговинских предузећа на извозна и увозна, јер она која су зарађивала девизе нису их и трошила. Стога су зарађене девизе пребациване на новоформиране девизне фондове у саставу привредних грана, одакле су усмераване увозницима, што је опет био мање економски, а више административни фактор (систем *аутофинансирања*). Друге мере за олакшање међународне размене, из јула 1951, тицале су се ограничавања обрачунских разлика за део извозне робе (прехранбени артикли), што је умањило ефекте негативних курсних разлика и којим је на мала врата уведена промена паритета динара. Тако су пола године пре новог курса извозни пољопривредни артикли вредновани 350 динара за долар.⁸⁵

Нов паритет је на основу решења министра финансија о утврђивању курсева валута уведен 1. јануара 1952, па је један амерички долар вредео 300 динара.⁸⁶ Показало се да та девалвација није довољна и да је динар остао прецењен. Још већи проблем тицао се диспаритета домаћих и страних цена који се могао неутралисати само путем слободног деловања тржишних снага, што се није могло дозволити у чистом облику због велике разлике у ценама на домаћем и на међународном тржишту, због велике разлике југословенских производних функција у разним гранама у односу на капиталистички свет, као и због великог одступања домаћег институционалног оквира од оног који је постојао у развијеним земљама. Уклањању диспаритета такође нису погодвали нивои производње, продуктивности и девизних резерви. Увођење новог спољнотрговинског и девизног режима, 1. јула 1952, и корективи који су се тицали девизног курса (коэффициенти цена одређених производа) утицали су на процес слободног формирања цена, али то је био тек почетак пута ка развијенијим формама тржишног пословања.⁸⁷

У реалности, курс динара био је према неким валутама потцењен (лев, француски франак и нарочито рубља), а према неким прецењен (чехословачка круна, валуте западних земаља),⁸⁸ али истовремено у реалним трговинским пословима подложен променама готово при сваком извозном и увозном послу. На бази учинка егализационих фондова Перто је израчунао вероватну стварну вредност динара за период 1946–1954. година, што представља погодно средство за утврђивање реалног учинка спољне трговине. Том проценом недвосмислено је показана прецењеност динара, која је била карактеристика не само епохе административног управљања привредом, већ и каснијег периода.

⁸⁵ АЈ, 12-902, Анализа, 26. јун 1952. У септембру 1951. донете су додатне мере за олакшање увоза и извоза пољопривредно-прехранбених производа у духу *аутофинансирања*, којима је такође посредно потврђен пад вредности динара. За сва девизна средства уплаћена у фондове за аутофинансирање увоза извознику се плаћала накнада у динарима у шестострукој вредности (500%) (АЈ, 9-142, Решење Министарства финансија, VIII-F стр. пов. бр. 98, 14. септембар 1951).

⁸⁶ Сл. лист *ФНРЈ* 1/1952.

⁸⁷ F. Martinović, *Uzroci devalvacije*, 49–54; M. Aleksić, M. Unković, *н. г.*, 245–247.

⁸⁸ АЈ, 41-116-209, О платним споразумима – неробним и робним, 31. мај 1948.

Табела 1. Стварна вредност динара у спољнотрговинском пословању (1946–1952)⁸⁹

	Обрачунски долар – извоз	Обрачунски долар – увоз
Курс 50 динара 1 долар		
1946.	49,90	51,65
1947.	54,60	55,30
1948.	68,00	54,50
1949.	76,50	66,30
1950.	104,30	77,90
1951.	354,30	66,25
Курс 300 динара 1 долар		
1952.	422,10	402,00

У вези са динаром и његовом вредношћу према другим валутама било је и питање иностраних плаћања. Надлежности у вези са спољним плаћањима биле су под контролом Министарства финансија, али већ од септембра 1945. функције платног промета са иностранством подељене су одредбама Девизног закона⁹⁰ између Банковно-валутног одељења тог министарства, Управе (доцније министарства) за спољну трговину и Народне банке, укључујући и поједина преношења надлежности између *девизних власћи*.⁹¹ Временом, у Министарству финансија су о платном промету са иностранством бригу водила три ужа организациона дела: Одељење међународних платних споразума, Девизно одељење (са групама за девизно планирање, извршења плана и инспекцију) и Уред за заштиту југословенске имовине у иностранству. Народна банка није до 1948. године била ексклузивни носилац оперативних девизних послова (иноплаћања и руковање девизама), пошто је овлашћење за то могла давати новчаним заводима,⁹² што је знатно редуковано

⁸⁹ Пертот је вероватну стварну вредност долара добио умањењем или увећањем вредности извоза/увоза по званичном курсу за проценат промета спољнотрговинског фонда у укупној вредности извоза/увоза, а тај је проценат добијен израчунавањем салда уплата или исплата фонда на име разлике у ценама (Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Dokumentacija, knj. 2*, Informator, Zagreb 1970, 229). Према Мартиновићу, вредност динара у спољнотрговинским пословима била је знатно слабија него што се могло израчунати на основу егализације цена. Сматрао је да је динар још 1946. био шест пута прецењен и навео извозни курс од 299 динара и увозни од 302 динара за долар. До 1951. године динар је још ослабио, па је при извозу долар вредео 354 динара, а при извозу 326 динара. Нереални курс је остао и после девалвације па је 1952. ефективни извозни курс износио 585, а увозни 440 динара за долар. У овом раду за потребе прерачунавања приближно стварног учинка спољне трговине аутор ће се придржавати процене В. Пертота, али *сипрожа* метода Ф. Мартиновића има утемељење у потоњим догађајима, када је 1954. године, приликом обрачуна извоза и увоза, уведен прим од 100% на званични курс, чиме је долар вреднован 600 динара, односно динар изгубио 50% вредности (Filip Martinović, „Devalvacije jugoslovenskog dinara”, *Jugoslovensko bankarstvo* III, 2 (1973), 17–18).

⁹⁰ *Сл. лист ДФЈ* 68/1945; измене и допуне истог закона: *Сл. лист ФНРЈ* 86/1946.

⁹¹ Пренос девизне контроле са Народне банке на Одељење платног промета са иностранством Министарства финансија, *Сл. лист ФНРЈ* 38/1947.

⁹² Правилник за извршење Закона о регулисању платног промета са иностранством (девизни правилник), *Сл. лист ДФЈ* 73/1945.

у марту 1948. године али не и сасвим укинута.⁹³ Ипак, све девизе стечене извозним пословима морале су се у кратком року продати Народној банци, која их је даље продавала овлашћеним банкама, користила за подмиривање државних и сопствених потреба или одлагала у виду девизних резерви, тако да привредне организације нису имале на слободном располагању страна средства плаћања.⁹⁴

Иностранна плаћања била су сложена и у извесној мери недовољно контролисана. У јануару 1950. констатовано је да је кључни проблем платног промета са иностранством пронаћи начин да се у свако доба има тачан преглед прилива и одлива девиза и на тај начин зна стварна ситуација. Прегледи прилива и одлива које је радила Народна банка често су били непотпуни, а одговорност за то била је на Министарству спољне трговине које је требало да организује службу за „бригу о кретању прилива и одлива девиза”.⁹⁵ Пут ка поједностављењу пословања, централизацији информација и потпунијем извештавању о платном промету потрајао је више година, чему је допринела и блокада Истока. Тек променама 1951–1952. године, када су укинуте увозно-извозне дозволе, уведена слободна размена у границама утврђеног платног биланса, измењен паритет динара и озваничени коефицијенти (примена вишеструких курсева којима је требало спречити зараду увозника услед диспаритета домаћих и страних цена, што је дуго остао инструмент спољнотрговинске политике), омогућено је да део стечених девиза остане извозницима.⁹⁶

На међународну економску размену су деловале и ванредне околности које су происходиле из политичких кретања и из природних појава. Прва је била оличена у повећању издатака за одбрану, а друга у сушним годинама и општем заостајању пољопривреде. Тито је изјавио да је Југославију економска блокада коштала 429 милиона долара, да је суша (1950. и 1952. године) стајала 880 милиона долара, а наоружавање и изградња војне индустрије 1.407,5 милиона долара.⁹⁷ Према процени Савезне планске комисије из 1951. године штета од прве суше у пољопривреди била је већа од званично процењене, јер је као основ за израчунавање узета 1949. година, а не просечно родна година. У супротном штета је могла бити процењена и за 50 одсто више, па би за 1950/51. годину уместо 420 износила 600 милиона долара.

⁹³ Девизама је у извесној мери могло руковати саобраћајно-туристичко предузеће *Пућник*. Правилник о измени Правилника за извршење Закона о регулисању платног промета са иностранством, *Сл. листић ФНРЈ* 18/1948.

⁹⁴ М. Ugrčić, *н. д.*, 283–285. О девизним функцијама Народне банке вид.: *Сл. листић ДФЈ* 68/1945, 73/1945; *Сл. листић ФНРЈ* 86/1946; 13/1947.

⁹⁵ АЈ, 12-901, Проблематика технике нашег платног промета са иностранством, 30. јануар 1950.

⁹⁶ S. Pilić, “Socialist Banking”, 44. Коефицијенти су уведени и операционализовани низом аката почев од маја 1952, међу којима су Решење о начину утврђивања вредности и примени коефицијената на увезену робу (*Сл. листић ФНРЈ* 27/1952; 36/1952; 56/1952), Наредба о обрачуну цена при увозу, односно извозу, Решење о врстама робе и коефицијентима за обрачун цена при увозу, Решење о врстама робе и коефицијентима за обрачун цена при извозу и Упутство о роковима за обрачун цена при увозу односно извозу и за уплату разлика утврђених при том обрачуну (све у: *Сл. листић ФНРЈ* 36/1952).

⁹⁷ J. T. Bombelles, *op. cit.*, 31. Судећи према тој изјави југословенски председник је сматрао да негативни ефекти блокаде Истока, иако тешки, нису били фатални.

Томе се морају додати индиректне последице, као што су неодложни увоз прехранбених артикала, сточне хране и семена и истодобно смањење извоза аграрних производа. Услед свега наведеног државни дефицит од прве суше процењен је, уз знатне мере штедње, на 104 милиона долара (IBRD је навео 112 милиона долара), мада је стварна помоћ коју је требало пружити да би се решило питање исхране и одржавања сточног фонда и да би се извршиле обавезе и потребан промет са иностранством износила чак 150 милиона долара.⁹⁸

Постојао је већи број фактора који су деловали на спољнотрговинско пословање Југославије који су настали не само ван њеног сектора, већ и изван земље. Један од њих је био флукутирање цена на међународној пијаци. На иначе слабу структуру извоза деловали су и неповољни фактори међународног тржишта, а понајпре пад цена руда. Производи рударства које је Југославија извозила појефтинили су 1949. године за око 20%, док су цене руда које је увозила пале за само 7%. Због таквог односа за првих седам месеци 1949. Министарству спољне трговине је из државног трезора дотирано 17,11 милиона долара.⁹⁹ Други проблем тицао се међународног финансијског тржишта и кретања курсева страних валута, нарочито њихове девалвације. У таквим приликама цене југословенских производа постајале су високе за дотично тржиште, што је био случај након девалвације фунте стерлинга од 18. септембра 1949, која је ланчано повукла низ европских и ваневропских валута.¹⁰⁰ Према проценама Трговинског изасланства ФНРЈ у Лондону, као директна последица те девалвације у размени са Великом Британијом очекивао се 1950. године губитак од око 850.000 фунти, који се могао санирати само дизањем цена и растом извоза.¹⁰¹ Међу деветнаест земаља које су следиле пример фунте,¹⁰² већ 20. септембра 1949. девалвирао је и француски франак (са 214 на 350 франака за долар),¹⁰³ што се одразио на југословенску робу која је за француског купца поскупела и нашла се под притиском по-

⁹⁸ AJ, 41-119-216. Увоз пољопривредних производа као последица суше у 1950/51. години. IBRD, *Current Economic Developments and Creditworthiness of Yugoslavia*, January 30, 1953, No. EA-5a, 22. Суша је била и у јулу-августу 1946, али су њене последице биле блаже (*Privredna politika Vlade FNRJ*, I, 138).

⁹⁹ AJ, 12-901, Проблематика наше девизне ситуације, акт строго пов., б. б., 8. август 1949.

¹⁰⁰ После неуспелог покушаја конвертибилности (1947), девалвација (1949) је показала да фунта и даље игра важну улогу у Европи. Владе широм континента биле су свесне да су њихове валуте прецењене у односу на долар и чекале су да фунта девалвира пре него што су учиниле исто са сопственим новцем. Девалвације су реконструисале целу валутну равнотежу не само у Европи већ и широм света и сматра се да је њима постављен терен за преговоре који су довели до стварања Европске платне уније (ЕПУ). Alain Naef, "The 1949 Devaluation: Readjusting the Post-War Parities", in: *An Exchange Rate History of the United Kingdom 1945-1992: Studies in Macroeconomic History*, Cambridge University Press, Cambridge 2022.

¹⁰¹ AJ, 9-290, Трговинско изасланство у Лондону, пов. бр. 175, 25. новембар 1949.

¹⁰² Валуте Аустралије, Бурме, Данске, Грчке, Египта, Израела, Индије, Ирака, Ирске, Јужне Африке, Новог Зеланда, Финске, Холандије, Цејлона и Шведске девалвирале су као и фунта, 30,5%, Француске 22,2%, Португалије 13,3%, Белгије 12,3% и Канаде 9,1% (A. Naef, *op. cit.*, 30).

¹⁰³ Била је то друга послератна девалвација франка. Прва је наступила 20. јануара 1948, од када је уместо 119,1 требало издвојити 214 франака за долар (Jean-François Eck, *Histoire de l'économie française: de la crise de 1929 à l'euro*, Armand Colin, Paris 2009, 38, 209).

оштрене иностране конкуренције. Истоветне тешкоће појавиле су се и на пијацама других земаља захваћених девалвацијом.¹⁰⁴

На југословенску трговину утицале су и поједине политичке кризе у партнерским земљама. Такав је пример политичке кризе у Француској 1949. године која је окончана 28. октобра 1949. формирањем друге владе Жоржа Бидоа (Georges Bidault). Криза владе Анрија Кеја (Henri Queuille), која је трајала три недеље, значила је престанак функционисања француске администрације која се није усуђивала давати било какве пристанке и која је одлагала решавање свих отворених предмета док се не конституише нова влада и не добију политичке инструкције.¹⁰⁵ Коначно, мада се тиме не исцрпљује корпус егзогених фактора који су утицали на спољну трговину, постојао је и ефекат деловања пропаганде ненаклоњене Југославији, односно сензационалистичких новинских написа. Мада је тешко проценити ефекат таквог фактора, чињеница је да је не само на Истоку, већ и у западној штампи (нарочито левичарској), након раскола 1948. постојало мноштво тенденциозних текстова, неретко препуних измишљених и фантастичних вести.¹⁰⁶ Трговинско изасланство ФНРЈ у Француској је 1949. године у таквим написима, који су из дана у дан преносили „алармантне вести о Југославији”, видело узрочник тешкоћа за југословенске извознике. Наведено је да се француски увозници и поједине банке „држе јако резервисано у погледу плаћања и све чешће захтевају да се акредитиви отварају тек у моменту поласка робе, у француским францима, и то у Паризу”.¹⁰⁷ То несумњиво јесу биле отежавајуће околности и вероватно је да су слични случајеви могли постојати и у другим земљама, мада се појава не би могла сматрати доминантном, нити разлогом за битно ометање спољнотрговинског пословања.

УЧИНАК СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ

Учинак спољне трговине у периоду административног социјализма происходио је из успеха индустријске производње и укупних резултата привреде. Раст индустријске производње током Петолетке није био импресиван,¹⁰⁸ а нарочито не према зацртаним циљевима.¹⁰⁹ Успех индустријске производње може се посматрати најочигледније поређењем са предратним стањем, али његови резултати донекле остају у сенци ниске стартне основе (стање производње пред рат било је веома лоше и није било нарочито тешко прева-

¹⁰⁴ АЈ, 9-290, Извоз у Француску, пов. бр. 9035, 10. новембар 1949.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ Saša Ilić, „Kvekeri o Jugoslaviji 1950. godine”, *Historijska traganja* 22 (2023), 130.

¹⁰⁷ АЈ, 9-290, Извоз у Француску, пов. бр. 9035, 10. новембар 1949.

¹⁰⁸ Између 1947. и 1952. године индустријска производња порасла је свега 34,9% (Ј. Т. Bombelles, *op. cit.*, 32).

¹⁰⁹ Очекивало се да индустријска производња порасте близу 400% (2,5 пута више него у првој *Петогодишњој* СССР-а) и да Југославија за десетак година престигне високоразвијене земље (*Истио*, 25). Влада СССР-а је још у време добрих односа означила план као „мегаломански и утопијски” (George W. Hoffman, Fred W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, The Twentieth Century Fund, New York 1962, 119).

зићи га), као и тешких мера ограничења потрошње, екстремним издвајањем акумулације из индустријске производње, преливањем дохотка из пољопривреде у индустрију и ограничавањем увоза на опрему и најнеопходнију потрошну робу. Чак и такве околности и напори нису помогли да се 1951. и 1952. године одржи тренд раста, па је укупни волумен индустријске производње доживео пад. Оштар пад обима увоза, који није могао бити у кратком року компензован ни трошењем монетарне резерве нити почецима економске помоћи са Запада, одразио се на производну динамику. Показало се да политика која развоју даје апсолутну предност и притом занемарује спољну трговину, ризикује да услед поремећаја на тржишту доживи неуспех.¹¹⁰

Истовремено, предратни резултати били су недостижни и за извоз. Он не само да је знатно заостајао за увозом (што је увећавало трговински дефицит), већ више од деценије није по обиму и вредности могао достићи предратни ниво, док је увоз осетно премашао тај ниво. У периоду 1935–1939. година извоз је износио 88,1 милијарду динара (по ценама из 1955. године), а увоз 80,3 милијарди, а у периоду 1947–1951. година извоз је вредео 57,5, а увоз 81,6 милијарди динара,¹¹¹ при чему степен обраде робе за извоз није био повољан и споро се мењао (још 1952. године извозило се 50,5% сирових или необрађених роба и само 6,7% артикала високе прераде).¹¹²

Без намере да се уђе у опсежнију анализу годишњих резултата извоза и увоза, што захтева обимнију експозицију него што се у овом раду може изложити, само кратко ћемо изложити учинак спољнотрговинског пословања. Године 1946. извезено је роба и услуга у вредности од 54,875 милиона долара, а увезено 35,899 милиона долара. Године 1947. извоз је вредео 169,640 милиона долара, а увоз 169,938 милиона долара; 1948. године извоз је износио 303,492 милиона долара и 314,174 милиона долара увоза; 1949. године тај однос је 203,868 милиона долара наспрам 302,714 милиона долара, 1950. године 158,602 милиона долара наспрам 235,794 милиона долара; 1951. године 183,672 милиона долара наспрам 242,206 милиона долара увоза; и 1952. године извоз је износио 246,525 милиона долара а увоз 271,441 милион долара.¹¹³

¹¹⁰ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 123.

¹¹¹ У периоду 1952–1956. извезено је робе за 76,6 и увезено за 121,2 милијарде динара, а у периоду 1957–1960. те су вредности готово удвостручене, па је извоз вредео 140,2 а увоз 212,2 милијарде динара (D. Čehovin, *н. г.*, 27, 40–41, 56–59).

¹¹² *Истио*, 52–53. Прецизно исказивање учинка спољне трговине оптерећено је слабошћу статистичких података који до 1947. нису прикупљани на адекватан начин, па нису могли бити ваљано систематизовани, а недостајали су и методолошки критеријуми. Стога резултате у апсолутним вредностима треба узети с мањом резервом, али могу се сматрати прихватљивим за исказивање релација и трендова. Манипулација статистичким подацима наставила се и у фази самоуправљања, када је требало нагласити успех тог система (АЈ, 9–4, Табеларни преглед о реализацији плана извоза Н. Р. Србије у 1947. години, 15. март 1948; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Београд 1953, V; Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965”, у: *Испитивања младих сарадника Института за новију историју Србије, Зборник радова*, Зоран Јањетовић (ур.), ИНИС, Београд 2013, 221).

¹¹³ Овде није укључена економска помоћ Запада која је за 1951. вредела 148,602 милиона долара по званичном курсу (112,152 милиона долара по увозном обрачунском курсу), а за 1952. годину 101,641 милион долара (75,851 милион обрачунских долара) (*Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 2, 229).

Наведене вредности су прерачунате према званичном курсу. Међутим, како је показано, кроз дејство егализационих фондова курс је варирао од трансакције до трансакције, па је према средњим вредностима које је израчунао Пертот, стварни учинак био још лошији. Код увоза то одступање није било превелико и износило је 3,3% (1946), око 10% (1947–1948) и између 32,5% и 34% (1949, 1951. и 1952). Обрачунски курс при извозу знатно се разликовао и износио је -0,2% (1946), 9,2% (1947), 36% (1948), 53% (1949), 108,6% (1950), 608,6% (1951) и 40,7% (1952).¹¹⁴

Мерило новчане вредности извоза и увоза происходило је из количина роба које су биле обухваћене међународном разменом, а које током периода административног социјализма нису у извозу достигле обим најуспешније предратне године (1937), који је износио близу 4,6 милиона тона. Највећи обим забележен је 1948. године, са 4,1 милион тона извезене робе, док су се остали резултати (изузев 1946. године) кретали између 2,5 (1947) и 3,8 милиона тона (1949). Увоз је брзо превазишао најуспешнију увозну годину (1938. са 1,27 милиона тона), па је већ 1948. године износио 1,47 милиона тона, да би само 1950. и 1951. године, са 1,03 и 1,09 милиона тона пао испод предратног пика, а осталих се година кретао између 1,3 (1952) и 1,63 милиона тона увезене робе (1950).¹¹⁵

Током 1946. године, спољна трговина је остварила извоз у обиму од 486 хиљада тона и увоз у обиму од 622 хиљаде тона, забележивши притом суфицит трговинског биланса у вредности од 18,976 милиона долара.¹¹⁶ Био је то последњи званични позитивни спољнотрговински резултат у историји социјалистичке Југославије,¹¹⁷ додуше остварен у скромним условима пословања (увоз је готово девет и по пута био мањи по обиму него 1937, а извоз више од два пута мањи него 1938), под јаким мерама рационализације и штедње, као и уз прилив помоћи Унре и репарација.¹¹⁸

Веома уверљиви показатељи (не)успеха спољне трговине јесу индекси обима извоза и увоза мерени према последњој предратној години, који потврђују да је било потребно више од деценије социјалистичког привређивања да се достигне и престигне обим извоза постигнут 1938. године, док је обим увоза премашио предратни ниво за нешто више од пет година.¹¹⁹

¹¹⁴ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije*, XII–XIII; *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 2, 229.

¹¹⁵ *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213.

¹¹⁶ По реалном курсу оствареном у спољнотрговинском пословању суфицит је био нешто већи и износио је 20,233 милиона долара.

¹¹⁷ Гледајући према обрачунском курсу суфицит је забележен и 1947. године али у скромнијој вредности од 1,697 милиона долара.

¹¹⁸ *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1990*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1990, 108. Године 1946. био је највећи прилив помоћи Унре, без чега би се и она сматрала, као што пише у анализи Министарства финансија, дефицитарном (AJ, 12-491, Паритет југословенске валуте, 1948). Иако су репарације остале испод очекивања, остаје податак да је из Немачке и Мађарске опремљено више од 300 југословенских постројења, што је уз друга реституциона примања знатно утицало на индустријску производњу (J. T. Bombelles, *op. cit.*, 32).

¹¹⁹ BdF, PАН, 18, 5, 1370200007 AR 10, doss. 11, Commerce extérieur, Ivan Barbalić, Predrag Mihailović, "La commerce extérieur de la Yougoslavie: evolution – structure et regime", *Bulletin SEDEIS*, No. 772, 10 Decembre 1960, 7, 14.

Табела 2. Индекси обима спољне трговине (база 100 – 1938. година)¹²⁰

Година	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1956.
Увоз	54	96	99	92	115	115	169
Извоз	48	87	71	67	60	78	111

Слику недовољног успеха спољне трговине показује и проценат учешћа извоза у увозу. Званично, након суфицитарне 1946. године, када је извоз чинио 152,9% увоза, наредних година тај проценат износио је 98,6 (1947), 96,9 (1948), 67,4 (1949), 66,9 (1950), 75,8 (1951). и 90,8 (1952). Међутим, мерено према ценама из 1955. године и анализи И. Барбалића и П. Михаиловића, из Истраживачког института Трговинске коморе у Београду, извоз је 1947. године покривао 89,9% увоза, 1948. године 90,9%, 1949. године 73,1%, 1950. године 73,4%, 1951. године 52,2% и 1952. године 68,0%.¹²¹ Такво кретање узроковало је снажан раст негативног спољнотрговинског салда, који се у периоду 1947–1952. година кретао између 298 хиљада долара (1947) и 98,85 милиона долара (1949). Када се урачунају и друге платнобилансне ставке (сва плаћања према иностранству) и остале међународне финансијске обавезе, платни биланс Југославије је у периоду 1946–1951. година, како наводи Ковачевић према подацима ММФ-а, акумулирао 870 милиона долара дефицита (Бомбелес за период 1947–1952. година наводи 770,4 милиона долара). Захваљујући великом унутрашњем напору, али и бесповратној страниј помоћи, дознакама југословенских грађана у иностранству, репарацијама и инокредитима, велики мањак у државној каси је у знатној мери саниран, тако да привреда не само да није доживела слом, већ је успела да успостави основу на којој ће у наредној фази економског развоја почети да бележи све боље резултате.¹²²

Питање утицаја политичких и економских фактора изазваних Резолуцијом ИБ-а на југословенску спољну трговину (у коначном и на читаву привреду) остаје унеколико отворено. Истраживачи су подељени по питању да ли би Петогодишњи план успео у потпуности да није било блокаде Истока,¹²³ мада је велика већина сагласна са ставом да је план био преамбициозан. Овај рад не може без икакве дилеме потврдити да би план знатно подбацио и без блокаде, али указује на велики број показатеља неекономског и непродуктивног понашања и на појаве које нису доприносиле побољшању и расту спољнотрговинске активности већ супротно, а које су се манифестовале чак

¹²⁰ Према: исто.

¹²¹ Исто, 4.

¹²² Дефицит је према Ковачевићу измирен „бесплатном економском помоћи УН и САД (455 млн. долара), приватним трансферима (126 млн. долара), репарацијама (155 млн. долара) и иностраним кредитима (134 млн. долара)”, док Бомбелес наводи страну економску помоћ од 335,3 милиона долара, репарације од 153,1 милион долара и исељеничке дознаке од 121,3 милиона долара (R. Kovačević, *н. г.*, 100; J. T. Bombelles, *op. cit.*, 40, 42). Хорват наводи да је 1951. помоћ Запада, највише САД, у храни, сировинама и војном материјалу износила 38% укупног увоза (B. Horvat, *Privredni sistem*, 68).

¹²³ Пример *огворности* блокаде Истока за неуспех спољне трговине вид.: D. Čehovin, *н. г.*, 40–41.

знатно пре него што је блокада Истока успостављена или пре него што су њене последице постале очигледне.¹²⁴ У том смислу смо ближи ставовима Бомбелеса,¹²⁵ Синглтона и Картера¹²⁶ и других истраживача који за неуспех спољне трговине у периоду административног управљања узрочнике више траже у планској привреди и праксама њеног спровођења, него у прекиду економских веза са земљама социјализма. Фактори привредног, образовног и стручног наслеђа, последица рата на материјалном и људском капиталу земље, тврдих и искључивих раних идеолошких уверења, укључујући снажне контролне механизме и државни монопол над привредом, елементи недовољног разумевања државног врха колико спољна трговина зависи од капацитета и стања привреде, снажно фокусирање спољне трговине на групу идеолошки блиских земаља, па потом радикални преокрет и хватање претходно својеволјно покиданих веза са Западом, жртвовање индустријализацији, свих осталих развојних могућности, крајње неповољна структура извоза и увоза, са доминантом продајом сировина и куповином фабриката високе технологије, наглашен мањак девиза и варирање курса динара при спољнотрговинским трансакцијама, што је за последицу имало инфлаторне притиске и раст цена, лоше временске прилике које су снажно афектирале пољопривреду, као једног од кључних носилаца извоза и више иностраних фактора у сфери цена, курса, последица политичких криза, пропаганде и слично, одразили су се на функционисање и учинак међународне размене Југославије у периоду административног управљања привредом. Последица свих тих фактора била је неуравнотежена спољна трговина, неповољне структуре, која је, сем у једној години, бележила трговински дефицит, и која није, са аспеката очекивања планера и носилаца економске власти, испунила базни циљ: извоз кадар да покрије потребу привреде за страним средствима плаћања, потребним за покривање увоза. Ипак, под тим и таквим условима, спољна трговина Југославије 1946–1952, као и укупна привреда чије је потребе сервисирала, додуше уз велики притисак на стандард становништва и оштру штедњу, уз преоријентацију пословања на привреде Запада и усвајање одређених механизма тржишта, добијање стране, пре свега америчке помоћи, обезбеђење иностраних кредитних линија, али и успостављање низа производних линија на савременим и продуктивним основама, сачували су привреду земље и успоставили основу која је у наредној фази економског развоја почела да даје видљивије резултате. Иако су карактеристични недостаци ране фазе социјализма, као што су нерационално инвестирање индустријске експанзије, умерени раст потрошње и дефицит платног биланса, остали присутни и надаље, Југославија је 1952. године почела, како се каже у извештају Америчке обавештајне службе (CIA), своје усамљеничко путовање стазом економског ревизионизма током којег је економска политика дозволила да снаге тржишта играју значајнију улогу (иако

¹²⁴ Изузев овде наведених егзогених фактора, чији број и форме сигурно нисмо исцрпели, спољну трговину су оптерећивали и ендогени узрочници, чија бројност и варијетети заслужују засебну анализу.

¹²⁵ J. T. Bombelles, *op. cit.*, 20, 41–42.

¹²⁶ F. Singleton, B. Carter, *op. cit.*, 116.

се власт никад није сасвим одрекла контроле, коју је јачала у тренуцима криза), што је резултирало поштовања вредним растом бруто националног производа од 7% годишње у дужем временском периоду.¹²⁷

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/5/25

Accepted: 2025/6/6

SAŠA ILIĆ, Ph. D., Senior Research Associate
National Bank of Serbia
Kralja Petra 12, Belgrade, Serbia
E-mail: sasa.ilich@gmail.com

YUGOSLAVIA'S FOREIGN TRADE DURING THE PERIOD OF ADMINISTRATIVE SOCIALISM: EXOGENOUS FACTORS OF (THE LACK OF) SUCCESS, AND ITS IMPACT (1946–1952)

SUMMARY: This article, drawing on archival sources, statistical data, and both historical and economic literature, examines the external factors that shaped the performance of foreign trade in socialist Yugoslavia during the period of administratively managed economic governance. The concept of exogeneity is explored in relation to the broader context of international trade activity, encompassing economic, political, social, and other developments – both domestic and international – that influenced the foreign trade system and apparatus, while originating outside of it. The study identifies a range of exogenous factors affecting foreign trade outcomes, which may be categorized as inherited, ideological, economic, and other factors with economic consequences. Each of these categories – often overlapping – includes several more specific elements. Particularly significant were the country's challenging economic and social legacy, as well as the influence of ideology on economic policy and practice. Key determinants of foreign trade performance included the course of industrialization, international political and economic relations, the structure of global exchange, a persistent shortage of foreign currency, and the weakness of the dinar exchange rate. The cumulative impact of these factors resulted in a structurally imbalanced foreign trade sector, characterized by a substantial trade deficit and a general failure to meet the expectations of planners and economic policymakers that exports would adequately finance the economy's need for foreign means of payment.

KEYWORDS: foreign trade; import; export; The First Five-year Plan; ideology; industrialisation

¹²⁷ CIA, National Intelligence Estimate, No. 15–67, “The Yugoslav Experiment”, 13. April 1967, 7. Доступно на: https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000272967.pdf. Приступљено: 27. 3. 2025.

Др НЕМАЊА В. МИТРОВИЋ, научни сарадник
Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
Е-адреса: nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

ОДЈЕК БЕОГРАДСКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ У РУМУНИЈИ И ЊЕН УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКО-РУМУНСКИХ ОДНОСА ТОКОМ 1955. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Београдска декларација, потписана на крају посете совјетске делегације предвођене Никитом Хрушчовом Југославији (26. мај – 3. јун) је по значају превазилазила билатерални оквир. Бар на папиру, она је представљала привлачнији основ за изграђивање односа међу социјалистичким земљама. Хрушчовљев одлазак на Каносу код Тита, представљао је велико искушење за румунско руководство које је информбироовску политику према Југославији ревностно спроводило. Циљ рада је да на основу архивске грађе, литературе и периодике анализира румунску реакцију на потписивање Београдске декларације 2. јуна 1955. и сагледа њен значај за нормализацију и даље развијање југословенско-румунских односа. У раду су осим преговора совјетске и југословенске делегације, анализирани и разговори Хрушчова са представницима бугарске, мађарске, чешке и румунске партије до којих је дошло у Софији и Букурешту непосредно након завршетка посете Југославији. Такође, сагледан је и начин на који су различите категорије румунског друштва реаговале на Београдску декларацију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Београдска декларација; Румунија; Никита Хрушчов; Георгију Деж; совјетска посета из 1955; нормализација односа

Београдска декларација се може посматрати као догађај јединственог значаја не само за Југославију и Совјетски Савез већ и за цео Источни блок. Након Стаљинове смрти, ново совјетско руководство на челу са Никитом Хрушчовом желело је да учврсти своје позиције променом политике према Београду. У том тренутку Југославија је представљала велику опасност за јединство лагера јер се Тито у великој мери ослањао на Запад, а преко Балканске федерације и на НАТО. Бојазан да је намера Запада да Југославију искористи као средство за разбијање лагера била је један од важних мотива

совјетске жеље за помирењем. Томе треба придодати и чињеницу да је Савез комуниста Југославије имао лош утицај на остале комунистичке партије у лагеру. Процес помирења Југославије и земаља Источног блока након Стаљинове смрти 1953. текао је постепено. Први примери другачијег опхођења према Југославији забележени су током потписивања Споразума о оснивању Ђердапске речне администрације маја 1953, затим током учешћа југословенске кошаркашке репрезентације на Европском првенству у Москви, а постали јасни са совјетским предлогом о размени амбасадора изнетим 6. јуна. Након тога и остале источноевропске државе су пришле нормализацији односа, али у различитом темпу.¹

Наравно, вишегодишње стање непријатељства и сукоба није могло да се промени преко ноћи. Југословенски ставови су у том погледу били јасни. Моментално помирење би задао фаталан ударац њеном спољнополитичком курсу који је почивао на принципима екви дистанце према Истоку и Западу, мирољубиве коегзистенције, ванблоковског опредељења, борбе против колонијализма и окретања ка Трећем свету.² Јосип Броз није желео да се овога пута клатно нагне ка Истоку, те је на Хрушчовљево писмо са понудом потпуне нормализације државних и партијских односа одговорио тек након потписивања војног Уговора о савезу, политичкој сарадњи и узајамној помоћи са Турском и Грчком којим је створен Балкански пакт.³ У Титовом одговору од 11. августа 1954. и преписци која је уследила током септембра и новембра показало се да између југословенског и совјетског руководства постоји довољно разумевања за следећи корак у нормализацији. Он се, између осталог, огледао у распуштању емигрантских организација у Совјетском Савезу и земљама блока и у прихватању разговора на највишем нивоу о узроцима сукоба.⁴

Кључни догађај на путу побољшања односа Југославије са Совјетским Савезом и земљама народне демократије била је посета совјетског врха од 26. маја до 3. јуна 1955. и потписивање Београдске декларације.⁵ Сâм Хрушчов

¹ Више о помирењу након Стаљинове смрти у: Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd 2012; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956, zbližavanje, pomirenje, razočarenje”, у: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, ur. Petar Kačavenda, Beograd 1999, 279–294; Radoica Luburić (прир.), *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a: 1953–1955. tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 2007; Андрей Борисович Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*, Москва 2008; Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdenе zavesе*, Beograd 2014.

² Драган Богетић, *Корени југословенског оипредељења за независност*, Beograd 1990; Svetozar Rajak, „In Search of a Life Outside the Two Blocs: Yugoslavia's Road to Non-alignment”, у: *Velike sile i male државе u hladnom ratu 1945–1955. Slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd 2005, 84–105.

³ Theodora Gota, „Grčka, Turska i Jugoslavija u Balkanskom paktu 1953. i 1954 – novi pogledi”, *Tokovi istorije* 2 (2011), 116–122.

⁴ Đoko Tripković, „Obnavljanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1954–1955. godine”, *Vojno-istorijski glasnik* 2–3 (1997), 251–274; Момчило Митровић, Слободан Селинић, „Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама 1948–1964”, *Токви исторје* 1–2 (2009), 31–54.

⁵ Више о посети у: Љ. Димић, „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов. Разговори у Београду 27. мај – 2. јун 1955”, *Историјски гласник* 1–2 (1997), 35–67; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, зборник докумената, приређивачи Љ. Димић и др., Beograd 2010; Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija, studije i dokumenti*, Beograd 2010, 69–120.

је сматрао да ће његов долазак бити довољан да дође до потпуног помирења и обнове свих односа, чак и партијских. Међутим, шок је уследио одмах након слетања на београдски аеродром. Совјетско руководство је било дочекано у хладној атмосфери и уз уздржан поздрав окупљеног народа. Хрушчовљев говор, чак, није био ни преведен са руског. Преговори су такође прошли у сличном расположењу. Тито је категорички одбијао обнову партијских односа, а Светозар Вукмановић Темпо провоцирао Хрушчова сумњом у уверавања да се конфликт у будућности неће поновити и да се након тога неће наћи неки Берија који би се окривио за сукоб.⁶

Совјетска делегација је имала јасан циљ, а то је да посетом изврши помирење и да свету покаже како се СССР и Југославија налазе на истој страни. Због тога је Хрушчов са лакоћом одбацио совјетски нацрт заједничке декларације и у потпуности прихватио југословенски текст. Изнад садржаја значајнији је био одјек да су две стране показале пуно разумевање.⁷ Београдска декларација која је потписана 2. јуна за југословенско руководство такође је била значајна. Тито је на папиру добио од совјетског врха да је Југославија независна социјалистичка земља која има властити пут у изградњи социјализма. Такође, Декларација је прокламовала да ће се у будућности сарадња одвијати на принципима поштовања суверенитета, немешања у унутрашње ствари друге земље, равноправности и узајамног поштовања.⁸

Навођење таквих принципа у једној декларацији био је преломни момент јер је тада, по први пут, Совјетски Савез на папиру прихватио однос на равноправној основи са другом социјалистичком земљом.⁹ Вељко Мићуновић је у својим мемоарима сликовито описао значај Београдске декларације представљајући је као „социјалистичку Магна карту која треба да буде на снази у односима Југославије са Совјетским Савезом, па и другим социјалистичким државама”. С друге стране, Совјети су је посматрали као документ који представља договор између двеју земаља око неког тренутног проблема и који нема неки нарочит значај. И овде је Мићуновић био сликовит: „Потписали су је јер им се није враћало у Москву празних руку”.¹⁰

НИКИТА ХРУШЧОВ У СОФИЛИ И БУКУРЕШТУ

Обавезе совјетске делегације око Београдске декларације нису се завршиле овом посетом. Одмах након тога требало је упознати руководство комунистичких партија са суштинским значајем Београдске делегације и

⁶ *Khrushchev Remembers*, ed. Stobre Talbott, Boston 1974, 380; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, II, Beograd 1971, 233.

⁷ Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana 1980, 147.

⁸ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 16; Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (надаље: ДАМСППС), Политичка архива (надаље: ПА), 1960, Југославија, ф. 56, дос. 2, Информативни материјал о међународном развоју, пов. бр. 435330, 31–33.

⁹ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, 218.

¹⁰ Veljko Mićunović, „Moskovske godine, 1956–1958”, Zagreb 1977, 22–23.

затражити сагласност за оно што је у Београду потписано, на чему је и југословенска страна инсистирала. Потреба за одобрењем других партија била је у сагласности са новим политичким правцем Кремља, који је почивао на дистанцирању од Стаљина. Наравно радило се о естетским променама јер ни ново руководство није желело да се одрекне водеће улоге у социјалистичком свету. Дакле, Хрушчовљеве кратке посете Софији и Букурешту су имале за циљ тражење привидне сагласности с једне, и давање инструкција комунистичким партијама о односу према Југославији с друге стране.¹¹

Совјетски лидер је заједно са Николајем Булгањиним и Анастасом Микојаном из Београда одмах одлетео за Софију. Тамо је 4. јуна известио бугарско руководство о резултатима и разговарао о перспективи будућих југословенско-совјетских и југословенско-бугарских односа. Хрушчов је на централном софијском тргу одржао и говор. Југословенски аналитичари су из његовог обраћања, као кључне изјаве издвојили да је прошло време непријатељских односа са Југославијом и да је она сачувала своју независност упркос империјалистичкој опасности и тешкоћама у односима са социјалистичким лагером.¹²

Наредног дана совјетска делегација је слетела у Букурешт. У част важног госта одржан је велики митинг на тргу Викторија, а партијске организације су имале задатак да окупе, распореде људе и одржавају дисциплину. Након митинга уследио је састанак са представницима румунског, чехословачког и мађарског партијског врха.¹³ У заједничком саопштењу објављеном у штампи окупљени су се сагласили са закључцима Београдске декларације и, што је било од посебне важности за Југославију, изразили жељу да и они крену путем Совјетског Савеза.¹⁴

У свом експозеу Хрушчов је признавање кривице за сукоб представио речима да је одмах по доласку у Београд изјавио да су оптужбе биле неутемељене како би у преговорима избегао продубљивање сукоба. „Тешко је сад рећи ко је од нас овде окупљених нападао јаче и Југословене називао капиталистичким плаћеницима, немачким шпијунима и атентаторима”. Радикалнији иступ Темпа, од којег су се Тито и Кардељ оградиле, објашњавао је поделом улога у југословенској делегацији. По његовом мишљењу, Темпо је требало да изнесе југословенски став да је за сукоб крив Стаљин и Политбиро, а не Берија и Абакумов, а да уздржаност осталих покаже спремност за побољшање односа. Велику забринутост окупљених лидера Хрушчов је, бар на неко време, одагнао изјавама да је у Београду браћен Стаљин. Југо-

¹¹ Douglas A. MacGregor, “Uncertain Allies? East European Forces in the Warsaw Pact”, *Soviet Studies*, XXXVIII, 2 (Apr., 1986), 227–247.

¹² Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949.–1955*, Zagreb 1988, 731; “Comunicatul cu privire la vizita delegației guvernamentale a URSS în RP Bulgaria”, *Scînteia* (5. Iunie 1955), 1.

¹³ Мађарску су представљали Мађаш Ракоши, први секретар ЦК Мађарске партије трудбеника и Андраш Хегедиш, председник владе, док је у име Чехословачке био послат Антоњин Новотни, први секретар ЦК КП Чехословачке. У штампи је њихов долазак представљен као пријатељска посета Румунији („Саопштење о разговорима совјетске државне делегације с руководиоцима Румуније, Мађарске и Чехословачке”, *Политика* (6. јун 1955), 1.

¹⁴ “Comunicat despre vizita delegației guvernamentale a Uniunii Sovietice în Republica Populară Romină”, *Scînteia* (7. Iunie 1955), 1.

словенске жеље да се он званично прогласи главним кривцем совјетска делегација је успела да спречи. Хрушчов је говорио и о начину како је бранио Стаљина: „Он је био лењиниста. Радили смо заједно са њим, учили од њега, био је бриљантан вођа. /.../ Сви смо претрпели многе увреде са његове стране, али се на њих не треба освртати већ гледати напред. Желиш ли да га дискредитујемо? Нећемо то урадити. Ко би имао користи од тога? Само непријатељи!” По његовом казивању, са оваквим образложењем Тито се сложио и тиме је разговор о кривици био завршен.¹⁵

Совјетски лидер је у Букурешту поделио и информације о преговорима вођеним у партијској, економској и другим сферама, али и о везама Југославије и Запада. „Под којим условима је ФНРЈ примала америчку помоћ? Да ли има страних војних база или инструктора на југословенској територији?” Била су то само нека од питања за које је Хрушчов показао посебно интересовање. Он је окупљеним партијским лидерима говорио и о Титовој изјави да је Балкански пакт створен из жеље да Југославија пронађе савезнике, као и да је након поправљања односа значај пакта постао минималан. Генерално, Совјети су у Букурешту југословенски партијски и државни врх представили у позитивном светлу, Савез комуниста Југославије оценили као монолитну партију са јаком дисциплином и радном етиком, а руководство као веома вешто у дипломатији.¹⁶

Имајући у виду речено, дужину трајања састанка у Букурешту, као и каснији развој догађаја може се закључити да Румуни нису добили онолико информација колико су очекивали. То се нарочито односило на директиве за даљу сарадњу са Југославијом. Састанак у Букурешту је дакле Совјетима служио да присутне представнике формално обавесте о посети Београду и да добију сагласност за већ постигнут споразум, а не да се представницима поменутих партија пружи прилика да анализирају и дискутују о оправданости, циљу и резултатима југословенско-совјетских разговора.¹⁷

Долазак дела совјетске делегације у Букурешт имао је за Југославију директан беневит. Након састанка са представницима трију партија исте вечери је био организован пријем у Председништву Владе Румуније за чак 800 званица. Међу њима се нашао и Никола Вујановић, југословенски амбасадор у Румунији. Од неколико здравица које је Георге Георгију Деж том приликом одржао, једна је била намењена Југославији. Он је поздравио успешан развој југословенско-румунских односа и изразио жељу за даљим грађењем добросуседске и пријатељске сарадње. Хрушчов је такође после поздрава упућених домаћинима – Румунима, говорио о важности помирења и успостављања пријатељских односа са Југославијом и подвукао да је „у Београду ликвидиран један сукоб који је користио само империјалистичкој реакцији”. Поред свих високих званица, звезда вечери био је управо Никола

¹⁵ “1955 iunie 4. Expunerea lui Nikita S. Hrușciiov, prim-secretar al CC al PCUS, cu privire la tratativele sovieto-iugoslave desfășurate între 27 mai – 2 iunie 1955 la Belgrad” in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciiov și Tito (1954–1964)*, vol. 2, Documente, coord. Mihai Croitor, Sanda Borșa, Cluj-Napoca 2014, 42–48.

¹⁶ Исто, 45–47.

¹⁷ ДАМСРП, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2, Преглед извештаја Амбасаде ФНРЈ у Букурешту јуни–јули 1955, пов. бр. 410463, 14.

Вујановић. Њега су, као представника Југославије, Деж, Хрушчов, Апостол, Булгањин, Микојан и други често поздрављали и наздрављали му подигнутим чашама. Пажња и љубазност која је амбасадору те вечери посвећена одразила се и на његов извештај Државном секретаријату за иностране послове (ДСИП) у којем је истакао да се на основу поступка према њему може очекивати брзо решавање многих нерешених питања са Румунијом.¹⁸

Двадесетак дана након одласка из Букурешта Централни комитет (ЦК) Комунистичке партије Совјетског Савеза је ЦК РРП послао писмо у којем је још једном рекапитулирао преговоре у Београду. Писмо је било и подсетник да су се све чланице Информбироа изјасниле за поништење друге резолуције о Југославији под називом „Југословенска партија у рукама убица и шпијуна” донете 29. новембра 1949. у Будимпешти и да ће саопштење о томе бити објављено у листу *За њајни мир, за народну демократију*, што је убрзо и учињено. Треба нагласити да је истоимени реферат на трећем заседању у Будимпешти прочитао управо Георгију Деж. Оштрим нападима на југословенско руководство и позивањем да се посредством дипломатског, економског и других притисака појача борба против Титове клике, први секретар румунске партије је повратио Стаљиново поверење, уздрмано његовом почетном сумњом у совјетске оптужбе на рачун Београда. Другим речима, одлука о поништењу резолуције у чијем је настанку Деж имао истакнуту улогу могла је додатно да угрози његов кредибилитет.¹⁹

Приликом истицања значаја Београдске декларације у поменутом писму је била додата реченица да је Југославија начинила велики корак напред ка приближавању социјалистичком табору и да је тиме задан озбиљан ударац „агресивним плановима америчког империјализма, који Југославију сматра важном кариком у својим стратешким плановима у Европи”. Дакле, Кремљ је у суштини остао на становишту да ће променењом тактиком успети да у једном тренутку Југославију увуче у лагер.²⁰ С друге стране, Југославија је имала конкретну корист. На принципима Београдске декларације она је успела да у наредном периоду побољша економске, граничне и друге односе са осталим источноевропским земљама. Успела је да створи погодну атмосферу за развијање контаката између синдикалних, омладинских, новинарских и других организација, а на крају и обнови међупартијске односе са лагерским партијама у току 1956.

ПРВЕ РЕАКЦИЈЕ У РУМУНИЈИ

У земљама народне демократије владала је велика забринутост због нејезвесности у ком правцу ће се разговори у Београду одвијати. Румунски врх

¹⁸ ДАМСРПС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 5, Забелешке о свечаном пријему у част делегације СССР-а, пов. бр. 18149, 1.

¹⁹ Cezar Avram, „Relațiile Româno-Iugoslave în perioada confruntării dintre stalinism și titoism”, *Arhivele Olteniei*, serie nouă, nr. 35 (2021), 201–212.

²⁰ “1955 iunie 25. Scrisoarea lui Nikita S. Hrușciiov, prim-secretar al CC al PCUS, adresată CC al PMR, referitoare la tratativele sovieto-iugoslave, organizate între 27 mai – 2 iunie 1955 la Belgrad”, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciiov și Tito (1954–1964)*, vol. 2, 42–48.

је нарочито био у тешком искушењу. Необавештени у потпуности о Хрушчовљевим намерама и без свежих информација о току преговора морали су да читају између редова и погађају у којој мери треба показивати љубазност према југословенским представницима у Букурешту. Вест да је Хрушчов признао кривицу за сукоб изазвала је шок у Румунској радничкој партији (РРП). Она сама, као и цели румунски народ су се тог тренутка и јавно суочили са чињеницом да Румунија није самостална, и да је њеним односом према Југославији управљао неко други. Међу највишим руководством та вест је изазвала велику нервозу. Како нису имали „свог Берију” постављало се и питање ко ће бити одговоран за сукоб са Југославијом, као и на основу чега су многи људи били осуђени, депортирани или убијени у периоду 1948–1953. године.²¹

Георге Георгију Деж је сусрет у Београду између совјетске и југословенске делегације званично оценио на следећи начин: „Румунски народ и Влада НР Румуније поздрављају са задовољством и радошћу позитивне резултате преговора и декларацију владе СССР и ФНРЈ, који су у име својих влада потписали другови Булгањин и Тито. Совјетски Савез и Југославија дали су на тај начин велики прилог ствари сарадње међу народима и смањењу међународне затегнутости, ствари мира и социјализма. Румунски народ као и други народи народнодемократских држава, као и сви народи који воле мир и радни људи свих земаља, топло поздрављају принципе изражене у декларацији. Румунски народ који има вековне пријатељске односе с југословенским народом радује се сваком новом кораку ка побољшању односа између НР Румуније и ФНР Југославије. Влада НР Румуније је спремна да пружи свој стални допринос нормализацији и развијању пријатељских и добросуседских односа и сарадње са ФНР Југославијом.”²² Треба нагласити да оваква оцена није одударала од генералне линије коју је Никита Хрушчов зацртао и за коју је тражио сагласност свих комунистичких партија.

Након сусрета у Београду Румунија је озбиљније пришла нормализацији односа. Посета је значајно допринела умекшавању става да се ради о тренутном побољшању односа и да ће Москва поново кренути са антијугословенском кампањом. Таква перцепција је у суштини била та која је трасирала резервисан однос и темпо нормализације са Југославијом преко две године од Стаљинове смрти. Да је коначно променила став упућивао је опширан чланак Јосифа Кишињевског, водећег идеолога РРП који је објављен у двадесет седмом броју часописа *Za čvrst mir, za narodnu demokratiju*, а који је пренела и *Сканџеја* 10. јула. У одређеној мери чланак се може посматрати као хвалоспев. Похвале на рачун Југославије, њеног руководства, преувеличавање значаја Декларације и истицање жеље Румуна за дубљом сарадњом биле су новост, која је утицала и на југословенску концепцију суседа. Београд је до тада сматрао да нормализација и продубљивање сарадње са

²¹ Doru Liciu, “Gheorghiu-Dej a primit undă verde de la Hrușciiov să se împace cu Tito”, *Historia*. Доступно на: <https://historia.ro/sectiune/general/gheorghiu-dej-a-primit-unda-verde-de-la-hrusciiov-566506.html>. Приступљено: 19. 2. 2025; Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdenе zavesе*, Beograd 2014, 254.

²² Архив новинске агенције *Борба*, ф. Југославија–Румунија, дипломатски односи, 1945–1979, „Говор Дежа поводом доласка совјетске делегације”, *Радио Букурештиј*, 4. 6. 1955, 2.

Румунијом не зависи од Букурешта већ од Москве и да ће ти процеси добити замајац онога тренутка када румунско руководство добије зелено светло за то. Ипак, како је све до краја августа у румунској штампи хваљена Београдска декларација и позитивно говорено о ФНРЈ југословенски аналитичари су постали убеђени да је Букурешт спреман за разговоре о најкрупнијим питањима какво је било и питање ослобађања југословенских држављана и припадника мањине из затвора и Барагана.²³ Од амбасадора ФНРЈ у Букурешту Николе Вујановића стизали су такође афирмативни телеграми о румунском опхођењу. На пример, приликом прославе 23. августа Југославији је дато почасно место, у здравицама је подвлачено пријатељство и поздрављан Јосип Броз и истицана жеља за развијањем односа. Ипак, у реалности главна питања су споро долазила на дневни ред, а важних иницијатива је било тек спорадично.²⁴ Стекавши осећај да се Румунија у суштини и даље креће пропагандним путем и да осим вербално не предузима значајне акције како би се односи побољшали Тито је одбио позив да присуствује поменутој прослави 23. августа. Он је у одговору послатом 20. августа оправдао негативан одговор речима да није било довољно времена да се долазак адекватно организује. Међутим, ословивши Дежа са „господине” Тито је ставио до знања да до статуса „друга” Румун мора још доста да уради. У првом реду да пусти Србе који су били депортовани у Бараганску пустињу 1951. године.²⁵

С друге стране, Декларација је Румунима на унутрашњем плану стварала озбиљне проблеме. Иако румунска партија није имала радикалне испаде и велики број антијугословенских процеса, ипак су многи људи и чланови партије страдали због погоршања односа. Суђења за титоизам су нарочито узела маха од 1950. године. Хапшења под оптужбом за сарадњу са Титовом кликом су те године, према румунским подацима, достигла број од 6.635 људи, а врхунац 1952. када је број достигао готово 25.000.²⁶ Што се тиче виђених чланова партије, оптужба за титоизам додата је Лукрецију Патрашка-нуу, министру правде који је првобитно био ухапшен под оптужбом за национализам и шовинизам априла 1948.²⁷ Свакако најзначајнији антијугословенски процес одржан је августа 1950. у Букурешту. На њему је осуђено 12 истакнутих Срба, припадника српске мањине и југословенских држављана.²⁸

Репресивне мере које су у том периоду спровођене нису могле лако да се потисну. У тренутку када је Хрушчов признао да су оптужбе биле неосноване руководство партије се нашло у незавидној ситуацији. Некако је са себе

²³ Архив новинске агенције Борба, ф. Југославија–Румунија, дипломатски односи, 1945–1979, „Чланак Кишињевског о Југославији”, *Танјуџ*, вести иностраних агенција, 30. 7. 1955, 1–4.

²⁴ Архив новинске агенције Борба, ф. Југославија–Румунија, дипломатски односи, 1945–1979, „Здравица Константина Првулескуа”, *Танјуџ*, 23. 8. 1955, 2.

²⁵ Miodrag Milin, Andrei Milin, “Jugoslavii și Bărăganul (1955)”, *Analele Banatului, S.N. arheologie – istorie*, 34 (2016), 553–586.

²⁶ *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, Colecția de documente, seria I*, ur. Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu,.... București 2015, 52.

²⁷ Lavinia Betea, *Lucrețiu Pătrășcanu: moartea unui lider comunist*, București 2011.

²⁸ Mircea Rusnac, “Procesul intentat liderilor sarbi ‘titoisti’, 1950, si implicatiile sale”, *Analele Banatului, seria noua, Arheologie-Istorie*, V (1997), 383–395.

требало свући одговорност и смирити чланство које је често у разговорима провлачило: „Русима је лако. Оптужили су Берију и Абакумова, а шта ћемо ми. Ми смо увек наглашавали да смо независна земља, а сада морамо признати да смо своју политику према Југославији заснивали на измишљотинама Берије и Абакумова.”²⁹ Дежу је нарочито било стало да покаже како је његова улога у исказивању непријатељства према Југославији била мала јер је све до 1952. године Ана Паукер имала највећу власт у држави и партији.³⁰ Наредна година ће показати да је Тито прихватио такве пројекције прихватањем Дежевог позива да посети Румунију. На основу тога може се закључити и да је Деж био најпогоднија опција за Југославију у том тренутку.³¹

Југословенски врх је добро разумео совјетску политику према земљама народне демократије. Сам Јосип Броз је сматрао да ће за Кремљ бити велики изазов да води различиту политику према Југославији од оне према осталим земљама лагера. Штавише, био је уверен да је совјетски витални интерес био мешање у унутрашње ствари чланица лагера, њихово експлоатисање и заступање у спољној политици. Прагматичан поглед Београда водио је ка ставу да су такви совјетски интереси у супротности са изјавама у погледу брзог развоја сарадње са Југославијом, али је такође и једној и другој страни било јасно да лоши односи нису у интересу ни једне, ни друге стране. Таква концепција се са Совјетског Савеза преливала и на остале лагерске земље.³²

БЕОГРАДСКА ДЕКЛАРАЦИЈА И РУМУНСКА ЈАВНОСТ

Посета совјетске делегације Београду 1955. била је велико изненађење за румунску јавност. О припремама за посету у Румунији су били обавештени само највиши функционери, тако да је ниже чланство и обично становништво у почетку било збуњено. За њих се без најаве Хрушчов створио у Београду. Сама вест је отворила многа питања. Због чега је Москва попустила, шта долазак совјетске делегације значи и које ће бити последице састанка? Вест је, дакле, била највећа сензација и снажно је одјекнула у свим слојевима друштва. Опште мишљење било је да је то велика победа Југославије, нарочито због тога што су Хрушчов и Булгањин дошли у Београд, а не Тито у Москву. Сама посета се коментарисала као велики догађај и говорило се да је то први пут да после 1945. године тако висока совјетска делегација одлази у иностранство. Било је и коментара попут: „како је могуће да у главни центар фашизма и империјалистичких завера иде једна таква делегација на покајање”.³³

²⁹ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2, Извештај Амбасаде ФНРЈ у Букурешту за месеце јуни–јули 1955, 3.

³⁰ Архив Југославије (АЈ), Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије (А СК СКЈ), IX, 107/1–10, ДСИП Румунија, Односи Југославије и Румуније, 1956, 30.

³¹ Maurice Pearton, “The Romanian Leadership and its Problems, 1956–1957–1958”, in: *Romania Observed. Studies in Contemporary Romanian History*, București 1998, 228–229.

³² Nemanja Mitrović, *Decenija iskušenja: jugoslovensko-rumunski odnosi 1948–1958*, Beograd 2024, 260.

³³ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2, Извештај Амбасаде ФНРЈ у Букурешту за месеце јуни–јули 1955, Одјек посете совјетске делегације Београду, пов. бр. 49088, 1.

Изазвани шок пратиле су многе теорије и перцепције могућих исхода посете Хрушчова Београду. Неке од њих биле су: да ће Тито посредовати између Совјета и Американаца и приволети ове прве да напусте Румунију; да је извесно враћање Југославије у Источни блок, чиме би Румунија још више била изолована од Запада, а совјетска доминација додатно учвршћена. Постојала су и мишљења да се у Београду, између осталог, дискутовало о Румунији и да се Тито заложии да јој Совјетски Савез да већу слободу. Управо ово мишљење било је врло распрострањено међу партијским члановима и осталим људима који су били социјалистички оријентисани. Оно говори о нивоу до којег је Совјетски Савез био непопуларан, али и жеља партијског чланства да се ослободи совјетског присуства.³⁴ Уопштено, може се рећи да је посета у народу пробудила наду да ће се однос Совјета према Југославији одразити и на однос према Румунији. Да ће се макар експлоатација и контрола смањити.³⁵

У редовима интелигенције и културних делатника који нису одбацивали социјализам, али су били разочарани његовим строгим схватањем, Београдска декларација примљена је са одушевљењем. Румунска интелигенција је у њој видела либералнији облик социјализма који би јој отворио нова поља за научни и културни рад. Сматрали су да их соцреализам сувише ограђује у изражавању. Прижељкиване либералне облике су видели у југословенској пракси социјалистичке изградње, али и у кинеској, и то годину дана пре покретања „Кампање стотину цветова”.³⁶ Као и грађанство и они су се надали да ће Југославија и Кина утицати на Совјетски Савез да пође путем веће либерализације, што би се по њиховом мишљењу брзо одразило и на однос Москве према Румунији. Привидна потврда оваквих очекивања видела се у румунском отворенијем писању о Југославији и дозволама да се у румунским биоскопима врши пројекција југословенских филмова. Отварање ка Југославији највише утицаја имало је на широк круг румунских уметника. За њих су спознаја југословенских достигнућа, прави реализам, добра глума у филмовима и нешаблонска решења пробудили инспирацију и мишљење да је могућ другачији приступ уметности а да се не иступи изван социјалистичког оквира.³⁷

У коментарима Хрушчовљеве посете често се чула пословица: „Планина је отишла медведи, а не медвед планини”, на шта је додавано „кад би ми имали једног Тита све би се друкчије дало урадити”. То је била у некој мери отворена критика румунског руководства и његове способности да управља државом и води бригу о националним интересима. За румунски народ, интелигенцију и уметнике, Београдска декларација је била догађај који је бар накратко повратио веру у слободу, самосталност и стваралаштво без ограничења.³⁸

³⁴ Исто, 2.

³⁵ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2, Преглед извештаја Амбасаде ФНРЈ у Букурешту јуни–јули 1955, пов. бр. 410463, 3.

³⁶ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, Cluj-Napoca 2014, 276.

³⁷ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2, Извештај Амбасаде ФНРЈ у Букурешту за месеце јуни–јули 1955, Одјек посете совјетске делегације Београду, пов. бр. 49088, 4.

³⁸ Исто, 5.

Као важан показатељ односа румунског народа према Југославији треба споменути и чињеницу да петогодишњи период није био довољан да избрише сећање на пријатељске и срдачне везе Румуније са западним суседом. Због тога су у румунском народу убрзо почеле да се испољавају симпатије према Југославији. Било је говора о пријатељским везама, познанствима и добросуседству. Чак су многи евоцирали успомене и познанства са југословенским руководством и посебно са Титом.³⁹

РЕАГОВАЊА У ПАРТИЈИ

Хрушчовљев говор на београдском аеродрому био је право изненађење и за највише румунско руководство, које је очекивало да ће Совјети наступити са позиције деобе одговорности за сукоб и жеље да се крене напред. Уместо очекиваног говора о превазилажењу прошлости, Хрушчов је признао одговорност. Такав потез је РРП довео у опасност од преиспитивања свих догађаја, суђења и смакнућа која су се под велом антититоизма спроводила, као и до тражења одговорности.⁴⁰

Већ у завршним данима совјетске посете, румунско руководство је видљивије настојало да се прикаже као пријатељ Југославије. Као што је поминуто, Београдска декларација је поздрављана, али је било места и да се Јосип Броз Тито критикује што о румунским ставовима није јавно говорио. На основу информација које је амбасада у Букурешту пренела Београду може се говорити и о одређеним размимоилажењима до којих је дошло у самом врху РРП. На једној страни су били Георгију Деж и Георге Апостол, а на другој Емил Боднараш и Киву Стојка. Први су били за слепо праћење Москве и пресликавање њених акција према Југославији, док су се други залагали за проналажење сопственог модела сарадње са суседом.⁴¹

После кратке конфузије румунско руководство се консолидовало, а Деж је већ 4. јуна изашао са поменутиим саопштењем да румунски народ и влада Румуније поздрављају резултате совјетско-југословенских преговора. Том приликом он се осврнуо и на југословенско-румунске односе. „Влада НР Румуније спремна је да пружи свој допринос нормализацији и развијању пријатељских и добросуседских односа и сарадње с Југославијом”. Изјава о спремности да се приступи продубљивању односа са Југославијом и поздрављање принципа равноправности, плурализма у изградњи социјализма и немешања у унутрашње ствари друге земље који су били изнети у Београдској декларацији примљени су са великим одушевљењем у народу.⁴²

И поред тога, многи функционери који су на крилатици непогрешивости совјетске политике водили изразиту антијугословенску кампању, заступали

³⁹ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 3, Телеграм Амбасаде ФНРЈ у Букурешту од 10. јула 1955, пов. бр 49143, 1.

⁴⁰ Dan Cătănuș, “Reluarea relațiilor româno-iugoslave. Vizita lui Tito la București, 23–26 iunie 1956”, *Arhivele Totalitarismului* 3–4 (2004), 72–86.

⁴¹ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2, Преглед извештаја Амбасаде ФНРЈ у Букурешту јуни–јули 1955, пов. бр. 410463, 1–2.

⁴² „Румунска влада спремна на пријатељску сарадњу с Југославијом – изјавио Деж”, *Политика*, 5. јуни 1955, 1.

су став да мирољубива политика СССР-а и спремност да зарад мира совјетско руководство разговара са свима, па и са Титом, није променила њихово мишљење да је Југославија капиталистичка земља. Ипак, временом су признавање грешака од стране Хрушчова, Београдска декларација и изјаве о размени социјалистичког искуства успеле да поколебају и оне најтврдокорније и код њих изазову макар конфузију.⁴³ Како би се уистину уверили да је наступило ново време било је потребно још доказа. Они ће убрзо и доћи са XX конгресом КПСС-а и покретањем процеса дејсталинизације наредне године.

На нижим партијским нивоима било је различитих поимања југословенско-совјетског сусрета. Ипак, у првом налету партија је њих заобишла и сву пажњу усмерила на војску, где је било нарочито битно да се „правилно разуме” значај ових догађаја. У армији су одмах након Београдске декларације организована предавања, на којима је изношено да је до југословенско-совјетског састанка дошло на иницијативу Југославије. Међутим, резултати преговара су приписивани искључиво мирољубивој политици совјетског руководства. Јосипа Броза и СКЈ предавачи нису чак ни споменули. Такав приступ је међу војницима и најнижем партијском чланству ширио атмосферу да није дошло до корених промена те су се и у наредним месецима могле чути критике југословенског система као система који има много капиталистичких елемената. Наравно, дискусију и постављање питања у вези са Декларацијом власт није смела да допусти.⁴⁴

Овакво тумачење доводило је до додатног збуњивања и појаве различитих реакција. Неки су имали утисак да се о Југославији и даље може говорити погрдно. Занимљив пример ове констатације видљив је из изјаве једног румунског мајора југословенском представнику у Букурешту. Он је препричао разговор између потпоручника-политкомесара и железничара у којем је и сам учествовао. Железничар, као представник обичног народа, изнео је доста распрострањено мишљење да је Тито све време водио исправну политику и да је ту чињеницу потврдила и сама Москва доласком њених највиших представника у Београд. Железничара је у излагању прекинуо поменути потпоручник, изношењем мишљења да Румунија, СССР и остале источноевропске земље неће никада поштовати Тита и његову клику и додао да их и даље сматрају издајницима социјализма. Тиме је прекинута даља расправа. Иако се мајор није слагао са потпоручником, није смео да му противречи, јер је неслагање са таквим ставом могло лако бити кажњено затвором. „Боље је било говорити о Титу и југословенским руководиоцима клеветнички и називати их погрдним речима.”⁴⁵ Становништво је брзо разумело да је циљ највишег руководства да спречи јавне дискусије које би могле да им донесу проблеме. Дакле, лош став према Југославији се у кључним структурама као што су партија и војска задржао и у наредним месецима, али је временом он ублажаван и мењан што је и било у складу са плановима партије. РРП је у свом духу, желела да без већих таласања и постепено, готово

⁴³ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2, Извештај Амбасаде ФНРЈ у Букурешту за месеце јуни–јули 1955, 3–4.

⁴⁴ ДАМСПРС, ПА, 1956, Румунија, ф. 78, дос. 27, Тумачење југословенско-совјетске декларације у РА, пов. бр. 423995, 1.

⁴⁵ Исто.

неприметно направи заокрет у политици према Југославији. Међутим, против тога су ишла очекивања суседа, као и чињеница да је један историјски догађај као што је био овај било готово немогуће сакрити.⁴⁶

Анализе које су на основу посматрања реакције румунских званичника састављали југословенски представници за потребе Београда показивале су да румунско руководство није било темељно обавештено од стране Совјета. Такав закључак изведен је на основу чињеница да се због недостатака информација осећала несигурност и делимична нејасноћа у румунском постављању према Југославији. Покушаји да Букурешт сâм дође до сазнања о току југословенско-совјетских разговора још више су потврђивали такав став. Може се рећи да је све до доласка Хрушчова у Букурешт Румунија била суздржана и није излазила са прераним закључцима. Руководство је сматрало да је такав приступ најбоље решење у случају да преговори крену како добрим тако и лошим путем. У тим оквирима може се тумачити чињеница да су се реакције на Београдску декларацију испољиле у народу пре званичног саопштења румунског државног и партијског врха. Због калкулисања руководства се нашло пред изазовом каналисања народне реакције. Треба нагласити да су те реакције биле позитивне, али бојажљиве. Примери попут поменутог разговора железничара и политкомесара били су честа појава. Оно што им је било заједничко јесте страх од осуде власти. Неизвесност да ли ће због поздрављања резултата југословенско-совјетског сусрета бити кажњени или похваљени ограничавало је појаву масовне радости која би се придала догађају који је сигурно у њиховим очима посматран као назнака да долази време у којем ће живот у Румунији бити бољи, а држава слободнија.⁴⁷

Већ након неколико дана од Београдске декларације у румунском државном и партијском руководству више није било илузија да ће се догодити значајне промене, чак ни да ће Југославија прићи Источном блоку. Високо чланство РРП је најдаље ишло у мишљењу да је учињен велики корак ка југословенском приближавању блоку у погледу идеологије и ставова у спољној политици. Дакле, у сферама које би тешко могле да утичу на побољшање у Румунији. У обраћању југословенским дипломатским представницима нису ишли даље од изјава да су југословенски и совјетски циљеви заједнички, односно да им је социјализам заједнички именитељ, а да су различити само детаљи око којих је могуће постићи споразум. Овакве изјаве долазиле су највероватније из Хрушчовљевог саопштења од 5. јуна где је говорио о Кардељевим скретањима са социјалистичког пута и уверењима да су Југословени схватили да су у кључним концепцијама марксизма-лењинизма исправније позиције изворног социјализма, те да је и сâм Кардељ рекао да није теоретичар него практичар и да га је логика натерала да марксизам-лењинизам тумачи другачије од совјетског.⁴⁸

⁴⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, ДСИП Румунија, Односи Југославије и Румуније, 1956, 5; Dragoslav Simić, Milan Petrović, *Dražesni KGB – javi se*, Beograd 2009, 124.

⁴⁷ ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 2. Преглед извештаја Амбасаде ФНРЈ у Букурешту јуни–јули 1955, пов. бр. 410463, 1–5.

⁴⁸ “1955 iunie 4. Expunerea lui Nikita S. Hrușciov, prim-secretar al CC al PCUS, cu privire la tratativele sovieto-iugoslave desfășurate între 27 mai – 2 iunie 1955 la Belgrad”, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954–1964)*, vol. 2, 46.

ДИРЕКТАН УТИЦАЈ БЕОГРАДСКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ НА ПОБОЉШАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-РУМУНСКИХ ОДНОСА

Убрзо по завршетку посете совјетске делегације Југославији било је уочљиво убрзање процеса нормализације односа са суседним земљама народне демократије. Бугарска је нарочито предњачила и осим исказивања жеље да се спорна питања реше, она је на томе и вредно радила.⁴⁹ Значајан помак виђен је и у Румунији. Први показатељ било је писање штампе о Југославији. Све до јуна месеца румунски листови су о суседу писали искључиво методом преношења кратких вести агенције „ТАСС”. Након тога извештавање не само што је било обимније и чешће већ се и метод извештавања побољшао. Број *Сканџеје* од 3. јуна 1955. године, најзначајнијег партијског листа, био је готово у целости посвећен Југославији, посети совјетске делегације и потписаној Декларацији.⁵⁰ Сваки следећи број садржао је макар једну вест о Југославији, њеном развитику, политици, или пак историји. Поред преузимања вести агенције „ТАСС” и специјалних дописника московске *Правде* из Београда, румунски листови су почели да се ослањају и на своју новинску агенцију „Ађерпрес” која је у суштини користила информације „Танјуга” и „Југопреса”, али и препричавала чланке из југословенских листа попут *Полиџике* и *Борбе*. Иако је писање румунске штампе о Југославији постало позитивније и учесталије пракса да се избегава њено помињање као социјалистичке државе је настављена.⁵¹

Други знаци да се однос мења били су виђени у бољем опхођењу према југословенском представништву и у низу изнетих предлога у циљу побољшања билатералних односа.⁵² Током јула и августа румунске иницијативе су буквало затрпале ДСИП. Само неке од њих су биле: предлог широке културне сарадње, решавање финансијских потраживања, успостављање ваздушне линије, проширење економске сарадње, реекспорт румунске нафте и финалних индустријских производа, као и откуп југословенских филмова.⁵³ С

⁴⁹ Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdenе zavesе*, 268.

⁵⁰ *Scinteia*, 3 јуни 1955, 1–3.

⁵¹ ДАМСПС, ПА, 1955, Регионално, ф. 52, дос. 1. Преглед односа Југославије са источно-европским земљама од Београдске декларације до данас, пов. бр. 18909, 2.

⁵² Срдачност према југословенском дипломатском представништву није ишла до нивоа који је Бугарска показивала. То се види и из начина ословљавања. Док је у Софији на Амбасаду ФНРЈ гледано као амбасаду једне источноевропске земље, чије представнике више није потребно пратити, у Букурешту је јасно стављано до знања да Југославија не припада кругу источноевропских земаља. Пример тога био је и румунски Други конгрес, одржан децембра 1955. на којем је Деж Југославију дефинисао као пријатељску, а не братску земљу, што је било опште место када се говорило о срдачним везама између две социјалистичке земље. Ова чињеница јесте својеврсни показатељ да је румунско руководство све до краја 1955. па и у првим месецима наредне године Југославију сматрало капиталистичком, а не социјалистичком земљом (Владимир Љ. Цветковић, „Спољна политика Југославије и земаља народне демократије у суседству 1953–1958”, у: *Југославија у Хладном рату*, зборник радова, ур. Александар Животић, Београд 2010, 77–96; „Raportul de activitate al C.C. al P.M.R. prezentat de Gh. Gheorghiu-Dej”, *Congresul al II-lea al PMR, 23–28 decembrie 1955*, Editura de stat pentru literatură politică, București 1956, 30).

⁵³ АЈ, КПР, I–1/969, Забелешка о разговору Драгоја Ђурића са румунским амбасадором Николаеом Гуином, 22. 8. 1955, пов. бр. 411234, 1–2.

друге стране, Југославија је показивала уздржаност и условљавала свој позитиван одговор решавањем кључних питања. Она није желела да иде на руку пропагандном приступу нормализације карактеристичном за све источноевропске земље. Циљ је био да се без решавања кључних питања покаже свету да је Југославија односе подигла на тај ниво да је само питање тренутка када ће се вратити у социјалистички табор. Иза тога се крила жеља да се код Запада изазове сумња у југословенску независну позицију и уруши њен однос са капиталистичким земљама.⁵⁴

Свестан тога, југословенски држани врх је сваку иницијативу и размену културних и спортских делегација условљавао решавањем важних питања, у првом реду питања националне мањине и осуђених југословенских држављана у Румунији. Треба нагласити да су осим Београдске делегације у попуштању Букурешта утицај имала још два догађаја. Први је био септембарска посета Хрушчова Румунији током које је совјетски лидер саветовао Дежа да са Југославијом додатно побољша односе, конкретно да склопи дугогодишње аранжмане, шири сарадњу у економској и културној сфери и да организује сусрет на највишем државном нивоу. Други је био октобарски пленум ЦК РПП. Он је био кључан јер је, подстакнут Хрушчовљевим саветима, Централни комитет напустио линију поступности и резервисаности према суседу. Најважнији показатељ била је одлука о пуштању депортираца са Барагана и ослобађању осуђених Југословена и мањинаца на антииталистичким процесима. Иако реализација ослобађања није ишла правцем који је Југославија желела, у Београду су ипак ову одлуку оценили као јасан показатељ да је Румунија постала спремна да на прихватљивијој основи развија односе.⁵⁵

У периоду од јуна 1955. па до фебруара 1956. године Југославија и Румунија су позитивно решиле готово сва кључна питања.⁵⁶ Закључени су споразуми о поштанском и ваздушном саобраћају, бродарству, узајамном испомагању на Дунаву, а постигнути су и договори у области водопривреде. У том периоду дошло је и до првих културних контаката посредством гостовања уметника и ансамбала. Економска сарадња је нарочито унапредовала. Потписан је трговински споразум за 1956. и споразум о међусобним финансијским потраживањима. Из политичких разлога Румунија је нарочито била

⁵⁴ ДАМСПРС, ПА, 1956, Југославија, ф. 43, дос. 10. Преглед односа Југославије са источноевропским земљама од Београдске декларације до данас, пов. бр. 43267, 7.

⁵⁵ Власт је ретко којем депортирцу допуштала да се врати у место одакле је одведен. Према њима се односила на три начина. Једнима је омогућила да поврате своја имања, другима је давана слобода без права повратка имовине и враћања у родно место или чак места у којима је српско становништво било већинско. Најзад, власт је један део депортираца приморала да се трајно настани у области Бараган (ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 19. Забелешке са састанка одржаног 21. 9. 1955. на коме је дискутовано о односима ФНРЈ и НРР, пов. бр. 18447).

⁵⁶ Може се рећи да је једино важно питање које у овом периоду није било решено било питање пограничних имања и малограничног промета. Осим њега остала су и нека питања око којих није било препрека политичке или интересне природе попут потписивања споразума о социјалном осигурању, борби против заразних болести, пловидби Бегејом, двојном држављанству, заштити биља и др. (ДАМСПРС, ПА, 1955, Румунија, ф. 56, дос. 1, Румунија у 1955. години, пов. бр. 18899, 1).

дарежљива по питању извоза нафте и других артикала за које је друга страна била посебно заинтересована.⁵⁷

Низом потписаних споразума Југославија и Румунија су створиле услове за ближе упознавање и како је Деж то дефинисао: „развијање билатералне сарадње на бази равноправности, немешања у унутрашње ствари, узајамног разумевања и поверења јер су две земље осим историјског пријатељства везивали и слични друштвено-економски услови, заједничка приврженост ствари мира и мирној коегзистенцији међу народима”.⁵⁸

ЗАКЉУЧАК

Хрушчовљев долазак у Југославију и потписивање Београдске декларације 2. јуна 1955. имали су значајан утицај на даљи пут нормализовања односа Југославије са Совјетским Савезом и земљама народне демократије. Они су код грађанства пробудили наду да је наступио нов период у којем ће се и односи између социјалистичких земаља градити на принципима равноправности и немешања у унутрашње ствари друге земље. Можда и најзначајније достигнуће ове посете било је совјетско признање да постоје различити путеви у социјализам. Што се Румуније тиче, њено руководство је било обавештено о припремама за посету, али не и о намерама Никите Хрушчова. Вест о совјетском признању кривице за сукоб Југославије и Информбироа је због тога изазвала шок у Букурешту. Одлазак Хрушчова из Београда у Софију, а затим и Букурешт имао је за циљ добијање фиктивног одобрења за потписану Декларацију од стране бугарске, румунске, чехословачке и мађарске партије, али и информисање поменутих о току преговора у Београду и значају посете. Реакције чланства РРП и румунског народа биле су различите. Код обичног становништва Декларација је пробудила наду да ће попустити совјетски притисак и експлоатација Румуније, док је у редовима интелигенције појачала жеље за либералнијим социјализмом који би омогућио већу слободу у стваралаштву. Под утицајем побољшања југословенско-совјетских односа, али и јасног совјетског знака дошло је и до значајног убрзања процеса нормализације југословенско-румунских односа. Потписани су многи споразуми и превазиђене многе препреке као што је на пример било питање пуштања депортованих Срба из Барагана и ослобађање мањинаца и југословенских држављана из затвора.

⁵⁷ ДАМСПРС, ПА, 1955, Регионално, ф. 52, дос. 1, Преглед односа Југославије са источноевропским земљама од Београдске декларације до данас, пов. бр. 18909, 1–2; ДАМСПРС, ПА, 1956, Разно, ф. 67, дос. 1, Југославија и ИЕ земље, пов. бр. 424112, 6–7; „Завршени југословенско-румунски преговори о поштанском саобраћају”, *Политика* (10. јун 1955), 4; „Потписан Уговор о ваздушном саобраћају са Румунијом”, *Борба* (11. фебруар 1956), 2.

⁵⁸ „Румунија за даље развијање односа са Југославијом на бази узајамног разумевања и поверења”, *Борба* (25. децембар 1955), 1; ДАМСПРС, ПА, 1956, Југославија, ф. 43, дос. 10, Односи са осталим источноевропским земљама, 12. март 1956, пов. бр. 422911, 4.

NEMANJA MITROVIĆ, Ph. D., Research Associate
Institute of Contemporary History
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
E-mail: nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

THE IMPACT OF THE BELGRADE DECLARATION ON ROMANIA
AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF YUGOSLAV-ROMANIAN
RELATIONS OVER THE COURSE OF 1955

SUMMARY: Nikita Khrushchev's visit to Yugoslavia and the signing of the Belgrade Declaration marked a pivotal moment in the normalization of relations between Yugoslavia and the Soviet Union, as well as with the other Eastern Bloc countries. The visit raised hopes for a new era in which relations among socialist states would be founded on the principles of equality and non-interference in each other's internal affairs. Perhaps the most remarkable outcome of this visit was the the Soviet Union's recognition of the legitimacy of multiple paths to socialism. Although the Romanian leadership had been informed about the preparations for Khrushchev's visit, they were kept in the dark about his specific objectives. The Soviet acknowledgment of responsibility concerning the rift between Yugoslavia and the Cominform sent shockwaves through Bucharest. Khrushchev's subsequent visits to Sofia and Bucharest aimed to secure approval for the signed Declaration from the Bulgarian, Romanian, Czechoslovak, and Hungarian parties, and to inform them about the negotiations in Belgrade and the significance of the visit. Reactions among the members of the Romanian Workers' Party and the general public varied widely. Many ordinary citizens harbored hopes that the Declaration would lead to a decrease in Soviet pressure and exploitation of their country. Among the intellectual elite, the Declaration sparked aspirations for a more liberal form of socialism that would enhance freedom in creative pursuits. Bolstered by the thaw in Yugoslav-Soviet relations and clear signals from Moscow, the process of normalizing Yugoslav-Romanian relations gained remarkable momentum. A series of agreements was reached, and significant obstacles were overcome, including the release of deported Serbs from the Bărăgan Plain and the liberation of minorities and Yugoslav citizens who had been unjustly imprisoned.

KEYWORDS: Belgrade Declaration; Romania; Nikita Sergeyevich Khrushchev; Gheorghe Gheorghiu-Dej; 1955 Soviet visit; normalization of Yugoslavia – Eastern Bloc relations

Проф. др ДРАГИША Д. ВАСИЋ
Е-адреса: dragisa.vasic@ff.unibl.org

Доц. др РАДОВАН СУБИЋ
Е-адреса: radovan.subic@ff.unibl.org

Виши асист. мср ДЕЈАН ДОШЛИЋ
Е-адреса: dejan.doslic@ff.unibl.org

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Булевар Петра Бојовића 1А
Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина

ИМАГИНАРНА СРБИЈА И ИМАГИНАРНИ СРБИ

Осврт на књигу
Дејана Ђокића, *A Concise History of Serbia*, Cambridge:
Cambridge University Press 2023, XVII + 562 pp.;
Dejan Đokić, *Istorija Srbije: od ranog srednjeg veka do danas*,
Akademska knjiga, Novi Sad 2023, 598 str.

САЖЕТАК: Главни циљ овог полемичког рада је утврђивање степена научне заснованости књиге *Историја Србије* аутора Дејана Ђокића која је објављена на енглеском и српском језику. Критичари најприје истичу квалитете Ђокића као писца историјске синтезе, а затим уочавају и испитују утицај који су на њега имали балканистички и савремени идеолошко-политички дискурси – либерални у Великој Британији и на Западу, те њему подражавајући „другосрбијански”. Откривају последице тог утицаја на интерпретацију збивања, појава, процеса, идеја и личности националне историје, нарочито на питања континуитета и идентитета Србије и Срба. Критикују ауторову идеолошки мотивисану селекцију и приступ литератури и историјским изворима. Указују на промашаје, пропусте и грешке у књизи и трагају за њиховим узроцима и тенденцијама.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: историја Србије, Дејан Ђокић, идеологија, политика, балканизам

Престижни издавач Кембриџ јуниверсити прес (Cambridge University Press) објављује сажете историје, углавном земаља са готово свих меридијана.

Међу близу педесет књига штампаних до сада у тој серији су историје двије постјугословенске земље – Босне (и Херцеговине) и Србије.

Кети Кармајкл (Cathie Carmichael), професорица на Универзитету Источна Англија, ауторка је *Сажетке историје Босне* (*A Concise History of Bosnia*). У њој се бавила углавном муслиманском/бошњачком компонентом историје Босне и Херцеговине (даље БиХ), занемарујући остале компоненте (српску, хрватску). Да би се читалац увјерио у тачност ове тврдње довољно је да погледа избор фотографија, индекс (посебно учесталост помињања насеља) и библиографију књиге. Кармајклова је *Сажетку историју Босне* писала претежно на основу радова аутора који нису историчари и који су већином са Запада. На домаће историчаре, и то већином на савремене муслиманске/бошњачке, позивала се углавном када је писала о детаљима. Последица такве селекције литературе и поменуте пристрасности у приступу предмету књиге су бројне и крупне хронолошке, историогеографске, језичке, чињеничне и друге грешке, као и паушалне тврдње.

Британска историчарка види БиХ као земљу јединственог националног, политичког, културног и језичког наслеђа, називајући га „Босанска цивилизација”. Она из „Босанаца” издваја Србе и Хрвате као агресоре на БиХ у рату 1992–1995. године. Њих, првенствено Србе, представља као злочинце, а „Босанце” као готово једине жртве. На почетку закључног поглавља стигматизује цијели један народ: „Тачно 50 година након врхунца Независне Државе Хрватске, Република Босанских Срба створена од Радована Караџића и Ратка Младића имала је највећи обим. Срби су харали Босном прогонећи, силујући и убијајући локално становништво.”¹

Сажетка историја Босне објављена је 2015. године, тако да је умјесно писати о њеној рецепцији. На пристрасност, изостанак контекста, бројне грешке и припадање књиге балканистичком и ревизионистичком дискурсу указали су Данијел Цино, аустралијски научник поријеклом из БиХ, и Драгиша Д. Васић, српски историчар из Бање Луке.² Марко Атила Хор, британски историчар који је у свом научном раду и политичким иступањима изабрао, као и Кармајклова, Муслимане/Бошњаке за фаворите, оцијенио је књигу „пропуштеном приликом”.³ Књига није преведена у Сарајеву нити су бошњачки историчари писали о њој. Продаје се са препорукама више научника, међу којима је и она Дејана Ђокића, британског историчара српског поријекла: „Кети Кармајкл је написала приступачан историјски увод у Босну и Херцеговину, померајући се даље од фокуса на високу политику својих претходника и нудећи увид у културну, друштвену и економску историју земље. Свако ко жели да сазна више о прошлости и сада-

¹ Cathie Carmichael, *A Concise History of Bosnia*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, 171.

² Danijel Dzino, “Imagining ‘Bosnia’: Review of C. Carmichael, *Concise History of Bosnia*”, *Croatian Studies Review* 11 (2015), 141–159; Драгиша Д. Васић, „Промашена историја Босне (и Херцеговине) објављена у Кембриџу и њене рецензије”, *Српски историјски часопис* 7 (2024), 242–273.

³ Marko Attila Hoare, “*A Concise History of Bosnia*, by Cathie Carmichael (Cambridge: Cambridge U. P., 2015; pp. xxii + 221. £21.99)”, *English Historical Review* CXXXIV, 568 (June 2019), 770–771.

шњости овог трагичног, али фасцинантног дела света, треба да прочита ову књигу.⁴

* * *

Дејан Ђокић аутор је књиге *A Concise History of Serbia*, која је на српски језик преведена исте 2023. године под насловом *Историја Србије: од раног средњег века до данас* (даље: *Историја Србије*).⁵ Он је студирао, потом истраживао и предавао историју у Лондону. Поред осталих радова, објавио је двије књиге које се углавном баве српско-хрватским односима у XX вијеку. Тренутно је професор на Универзитету Мејнот (код Даблина).

Ђокић је у *Историји Србије* језгровито објаснио неке сложене процесе као: дискриминација немуслимана у Османском царству (стр. 172, 185); исламизација (184–185); поништење територијалних добитака Србије из XIX и почетка XX вијека у Титовој Југославији (450); страдање Српске православне цркве (даље СПЦ) у Другом свјетском рату (451); погођеност Срба децентрализацијом Титове Југославије (471). Значајки је у неколико реченица представио утицај крупних збивања и појава европске и свјетске историје на токове националне историје: првог и другог пада Византијског царства (82); Тридесетогодишњег рата у првој половини XVII вијека (204); ширих међународних односа на крају XVIII и почетку XIX вијека (234, 253); политике великих сила 1917–1918. године (382). Аутор је „Увод“ и свих осам поглавља књиге проткао разним занимљивостима омогућујући читаоцима живописан увид у дубину и ширину више сложених појава. На неколико страница успјешно је користио статистику (450–451, 476, 497). С пуним правом је истакао немјерљив значај сеоба у српској историји. У његовој књизи више него у другим синтезама српске историографије видно је настојање да се жене и мањине (националне, вјерске, сексуалне) изведу на историјску позорницу. Ђокић пише: „ту су и велике мањинске заједнице Мађара, Бошњака/Муслимана, Хрвата и Албанаца, да не помињемо Роме, Влахе и мале, али историјски укорјењене јеврејске, словачке и русинске заједнице” (558). Међутим, он не објашњава зашто је обрадио историју Јевреја, донекле муслимана/Муслимана/Бошњака и Рома, а осталих заједница у Србији веома мало или нимало. На страницама књиге посвећеним мањинама и сексуалности, нарочито

⁴ Доступно на: <https://www.booktopia.com.au/a-concise-history-of-bosnia-cathie-carmichael/book/9781107602182.html>. Приступљено 16. 3. 2024.

⁵ Прикази књиге у научним часописима: Dejan Jović, „Osvrt na knjigu *A Concise History of Serbia* Dejana Đokića”, *Tragovi* VI, 1 (2023), 181–200; Александра Вулетић, „Дејан Ђокић, *Историја Србије. Од раног средњег века до данас*, Академска књига, Нови Сад 2023, 598 стр.”, *Историјски часопис* LXXII (2023), 535–540; John R. Lampe, “The Cambridge Concise History. Serbs and Serbia in a New and Complete History”, *Tokovi istorije* 3 (2023), 213–226; Mirko Savković, “Dejan Djokić, *A Concise History of Serbia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, 542 pp”, *Balkanica Posnaniensia. Acta Et Studia* 30 (2023), 366–370; Nick Miller, “A Concise History of Serbia”, *Canadian Slavonic Papers*, 65(3–4) (2023), 557–558; Čedomir Antić, „O delu odbegle Sabinjanke”: Osvrt na knjigu Dejana Đokića, *A Concise History of Serbia*”, *Istorija 20. veka* XLII, 2 (2024), 489–512; Iuliu-Marius Morariu, “Dejan Djokić, *A Concise History of Serbia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023, 562 p.”, *Astra Salvensis – revista de istorie si cultura* XI, 23 (2024), 129–130; Vladimir Đorđević, “A concise history of Serbia: by Dejan Djokić, Cambridge, Cambridge University Press, 2023, 540 pp”, *Democratization* XXXII, 2, (2024), 588–589.

хомосексуалности, он је оставио дубок печат либералне идеологије, у облику који је доминантан на Западу почетком XXI вијека.

Управо, основна карактеристика Ђокићеве књиге је њена изразита идеолошка и политичка обојеност. Аутор одбацује народ/нацију као основну јединицу у историјском развоју: „написао сам националну историју у време у којем историчари с правом доводе у питање национални оквир и покушавају да проучавају прошлост у транснационалним и глобалним контекстима или да се усредсреде на локалне, личне или микроисторије, на историју емоција и чула. Пишући ову књигу постао сам још више уверен да је то једини исправан приступ изучавању прошлости.” (71). У истом пасусу аутор тешка срца признаје да „националне државе и даље представљају доминантан облик политичке организације у савременом свету” (71).

Ђокић је писао историју Србије настојећи да у њене границе, које су се као и готово свих земаља свијета мијењале кроз вијекове, угура некакво мултиетничко, мултиконфесионално и мултикултурно друштво са често пренаглашеним утицајем Запада. Познато му је позитивно значење Истока средњовјековним Србима и да су им духовни и цивилизацијски центри били Цариград и Јерусалим (127). Али, изгледа да су идеологија и политика надјачале науку, па на више мјеста пренаглашава византијско-српско сукобљавање (111–115, 322). Везе Србије са Русијом, каснијом источном империјом, види другачије од већине историчара. Не помиње руско-српску војну сарадњу током Првог српског устанка. Пише негативно о руским добровољцима у српској војсци током српско-турског рата 1876. године (330). Руску имиграцију у монархистичкој Југославији, која је оставила дубок траг посебно у културној историји, поменуо је у свега једној реченици (414). Готово да се исто може написати и за подршку Москве ослобођењу Србије и Југославије и освајању власти Титових комуниста у рату 1941–1945. године (441, 456).

По Ђокићу, „Србија XIV века била је мултиетничка политичка заједница са словенском и несловенском популацијом, чија је владајућа кућа, због бракова са припадницима страних династија и племићких породица, уистину била „међународна”” (140–141).⁶ Истицање „мултиетничности” династија у науци крајње је необично, оно се просто подразумемијева, али то не значи да су династије и владари у име космополитизма занемаривали суверенитет и интересе држава којима су управљали. Ђокић је царско крунисање краља Душана и нови ранг српске државе средином XIV вијека означио као „српско-грчко царство”, иако тај термин није никада коришћен у науци.⁷ Цар Душан је у својој титули наводио Грке, признао је ранија права грчкој властели, али су српски великаши ипак водили главну ријеч и царство је било српско. Ауторово инсистирање на мултиетничности у овом случају је сувишно јер је свако царство кроз историју окупљало више народа и државних традиција, али се увијек означавало по оном народу који је био доминантан.

Ђокић у српском издању књиге тврди: „Православље и католицизам коегзистирали су у средњовековној Србији која је у XIII веку једним делом

⁶ У енглеском издању књиге ова реченица завршава се рјечју космополитска: “whose ruling house was truly cosmopolitan” (112).

⁷ Вид.: Божидар Ферјанчић, Сима Ђирковић, *Стефан Душан краљ и цар: 1331–1355*, Београд 2005, 149–179.

била дуална православно-католичка држава” (120). У оригиналном, енглеском издању умјесто ријечи „једним делом” још је резолутнији: “a de facto dual Orthodox–Catholic polity” (92).⁸ Католички елеменат је био јак у приморским областима српске државе, касније присутан и у трговачким и рударским мјестима у унутрашњости, али горње дефиниције су прејаке и свакако не одговарају ономе што нам сачувани извори откривају. Сличну тенденцију налазимо и приликом описивања Немањине абдикације, када се велики жупан повукао „у православни манастир на реци Студеници”, која је, по аутору, као и други манастири у Србији тог доба имао „латинско” обиљежје „нудећи моћан визуелни тестамент православно-католичке коегзистенције” (120).⁹

Српско друштво је спој традиционалног и модерног. Модернизација подразумијева прихватање технолошких, привредних, културних и других достигнућа развијенијих цивилизација, првенствено западне. За Ђокића је улога Запада увијек и свакако била позитивна. Он је затворио очи пред разноврсним безаконјима и насиљима у „Краљевини Србији” под аустријском управом 1718–1739. године (223–224).¹⁰ Вишевијековну империјалну политику Хабзбуршке монархије на Балкану није подвргао историјској критици. Читаоце је ускратио за објашњење разлога заокрета британске и америчке политике током Другог свјетског рата од подршке југословенском краљу Петру II Карађорђевићу, његовој влади и четничком покрету¹¹ ка давању подршке комунистима и њиховој партизанској војсци. Прећутао је „савезничко” бомбардовање окупиране Србије, па није поменуо ни Васкрс 1944. године у Београду. Није разматрао разлоге и околности њемачких масовних стријељања цивила и талаца у јесен 1941. у окупираној и побуњеној Србији. Нема ни у назнакама критички однос према улози западних сила у пропасти Југославије и ратовима за њено насљеђе (крај XX вијека). Ту је на нивоу ондашње ратне пропаганде агресора на Савезну Републику Југославију када, на примјер, „употребу муниције са осиромашеним уранијумом” назива „наводном” (41). Очигледно, Дејан Ђокић је историју Србије разматрао из британске и западне перспективе, тачније са становишта њихове доминантне либералне идеологије и политике.

Апологија либералне идеологије и политике Запада битан је дио „другосрбијанског” идеолошко-политичког дискурса. Он је у вријеме пропасти Југославије оштро иступао против српског национализма и српске националне државе, као и аутократије и рата, те се наглашено залагао за права мањина. „Другосрбијанство” је током времена, као и свака идеологија и политика, еволуирало и диференцирало се. Нема општеприхваћен назив, а критичари га најчешће називају „аутошовинизам”, издвајајући његове карактеристике: ексклузивизам, прелазак на антисрпске позиције национализма сусједа (Бошњака, Хрвата, Црногораца, Албанаца), осуда „српских злочина” уз релати-

⁸ У преводу хрватског политиколога Дејана Јовића: „de facto дуална, православно-католичка, политичка заједница” (D. Jović, n. d., 185).

⁹ Ђокић пише да средњовјековну Србију одликују „хибридна романичко-византијска архитектура и уопште дуални западни и источни утицаји” (149).

¹⁰ Вид.: *Историја српског народа*, IV-1, Београд 1994, 121–124.

¹¹ Виђења Михаиловићевих четника у књигама Кармајклове и Ђокића драстично се разликују.

визацију злочина над Србима, негативан однос према Српској православној цркви и Републици Српској, прихватање сецесије Косова...¹²

Ђокић се опредјељује за „другу Србију” пишући да је „неки” у најновијој историји виде као „модерну, либералну, прозападну”, док „прву Србију” виде као „антимодерну, конзервативну, проруску” (60). Покушавао је да не истиче своје опредјељење, да не претјера, али често није успијевао у томе. „Понекад се сматра”, пише он, „да антимодерне, антизападне, корумпиране и агресивне групе и снаге доминирају српском историјом од XIX века и да то објашњава недавно искуство и садашњу позицију Србије. Другим речима, може се повући директна линија од Гарашанина до Милошевића/Вучића, слична оној од ’Мацинија до Мусолинија’ или од ’Бизмарка до Хитлера’” (62). Најдужи цитат у књизи је Јасмине Тешановић, феминистичкиње и истакнуте антиратне активисткиње *Жена у црном*, у којем се, између осталог, описује стање на крају XX вијека: „Жица је коначно подигнута око нашег зоолошког врта. Дивљи лоши Срби из 14. века, неки преобучени у фармерке, већина говори Језик (енглески наравно), али су и даље различити, туђинци...” (539–540). Тада је по Ђокићу Србија „постала затворено, параноично друштво” (532).

„Другосрбијанска” идеологија има утемељење у идеологијама југословенства и комунизма. Инсистира на заједништву са Хрватима, Бошњацима, Црногорцима, иако доминантне идеологије и политике тих народа третирају Србе и Србију као историјске непријатеље, а бар у хрватском случају карактерише их изразито антијугословенство. Ђокић југословенско заједништво тражи и у средњем вијеку па, потпуно ишчашено из историјске стварности тог доба, Стефана Твртка I Котроманића (1353–1391) и, чак, угарског краља Имреа (1196–1204) назива „протојугословенским” владарима (124, 154).

Ђокић је у складу са идеолошким опредјељењем писао углавном о: елитама Србије кроз историју занемарујући масе; модерним, елитистичким стремљењима у култури, занемарујући традиционалну и масовну културу; градовима, прије свих „мултикултурном” Београду, занемарујући многобројна српска села, њихову традицију и модернизовање (304).¹³ Није се бавио суштинским процесом трансформације аграрног друштва у индустријско, а у наше вријеме и у постиндустријско друштво, иако је све до индустријализације у другој половини XX вијека велика већина становништва Србије живјела на селу и бавила се пољопривредом. Насловна страна књиге *Историје Србије* илустрована је сликом *Граг* Ивана Радовића из 1921. године, којом се ваљда намјеравало нагласити модерно на рачун традиционалног,

¹² Вид.: *Druga Srbija – deset godina posle: 1992–2002*, priredio Aljoša Mimica, Beograd 2002; *Tačka razlaza: povodom polemike vođene na stranicama lista Vreme od 1. avgusta do 21. novembra 2002*, ur. Latinka Perović i dr., *Helsinki sveske* 16, Beograd 2003. Критика ове идеологије изложена је у књигама Мила Ломпара: *Дух самојорицања: ирילוј кријици српске културне пољитике; У сенци туђинске власи*, Београд 2023; Слободан Антонић, *Културни рай у Србији*, Београд 2008; Слободан Антонић, *Вишијевска Србија*, Београд 2011; Зоран Ћирјаковић, *Откривање аутошовинизма: од појаве до појма*, Београд 2021.

¹³ Ђокић је, за разлику од Кармајклове, са доста осјећаја и одмјерености, изузимајући фотографију ломљења чеснице (о којој ће даље у овом раду бити ријечи), бирао фотографије за своју књигу.

урбано на рачун руралног. Град на слици је Сомбор у првим годинама југословенске државе чији изглед одражава вишевијековно постојање у Хабзбуршкој монархији. Грађевине на слици, понајвише цркве, свједоче о мултирелигијској и мултинационалној средини, са изразитим одликама западних културних утицаја (сецесија, необарок).¹⁴

Чудно је да аутор, имајући у виду његово либерално идеолошко становиште, а којем је својствено наглашено залагање за правну државу, није више писао о српском средњовјековном законодавству, посебно о члану Душановог законика у којем се наводи да судије треба да суде по закону, а не у страху од личности цара.¹⁵ Могући разлог је тенденција одбацивања афирмативног у историји Срба и Србије. Како другачије објаснити изостанак описа и истицања достигнућа средњовјековне културе. Ђокић је од богатог српског рукописног наслеђа поменуо једино *Мирослављево јеванђеље*. Није сматрао вриједним да шире пише о задужбинарству, црквама и манастирима са њиховом архитектуром и посебно сликарством, које се убраја у највише домете не само српске средњовјековне умјетности, већ уопште православне и европске. Манастирима чак ни имена није наводио непосредно – задужбина Стефана Немање је „на ријеци Студеници”, Стефан Урош III је саградио своју задужбину „у близини Дечана”, док су неки споменути само успутно у склопу приче о политичким дешавањима. Тако су фреске манастира Студенице, Жиче, Милешеве, Мораче, Сопотана (које многи убрајају у претече ренесансе), Градца, Ариља, Грачанице, Пећи, Дечана, Леснова, Марковог манастира, Раванице, Љубостиње, Манасије и других остале без конкретног описа у књизи, из чега произлази да српски народ у средњем вијеку и није имао нарочито развијену духовност и културу.

Похвално је што у књизи *Историја Србије* није изостављена српска дијаспора настала на Западу посљедњих вијекова. Али, аутор је писао углавном о њеним истакнутим политичарима либералне оријентације (499–500). Научник Никола Тесла у основном тексту књиге уопште није представљен. Поменут је у напомени о служби на Цвијети 1994. године посвећеној „жртвама убијања у Босни и Херцеговини”¹⁶ и у опису фотографије који је заправо критика споменика Стефану Немањи откривеног у Београду 2021. године (559). Иначе, Ђокић је мало или нимало писао о најпризнатијим и најпопуларнијим српским ствараоцима и њиховим дјелима. О Иви Андрићу јесте на више мјеста, и то о утицају који је на њега имао један од идеолога „Младе Босне” Димитрије Митровић, потом, о његовом југословенству, али о књижевном дјелу нобеловца није написао ни ријечи.

Читалац књиге је ускраћен за дубљи увид у привредну основу, друштвене односе, као и у народну културу свих периода. Култура у социјализму сведена је увелико на филмски „црни талас” (469). Пишући о културној историји постјугословенског доба, аутор готово да одбацује све ствараоце који не припадају „Другој Србији”.

¹⁴ А. Вулетић, н. д., 536–537. Модернизму припада и слика *На бунару* Саве Шумановића која је на корицама издања књиге на енглеском језику.

¹⁵ *Душанов законик*, приредио Ђорђе Бубало, Београд 2010, 112, 214–215.

¹⁶ Богослужење је било у Катедрали Светог Јована Богослова у Њујорку, по Ђокићу, „где су, узгред, одржана опела 1935. за Михајла Пупина и 1943. године за Николу Теслу” (380).

Ђокић је занемарио, умањео и искривио историјску улогу православља и Српске православне цркве (даље СПЦ). За њега је „манастирски живот” илузија (226). „Мироточење” на гробу Симеона Мироточивог је легенда „коју пропагира православна црква” (125). Описујући карактер државе Стефана Немање аутор наводи како су „Зета и Хум обухватили римокатоличке бискупије”, док је „Рашка била под јурисдикцијом православног епископа охридског” (119). Тачно је да су римокатоличке бискупије покривале српске приморске области, али су оне биле настањене и великим бројем православног становништва. На том простору формираће се епископије Српске цркве, што је Ђокић пропустио да помене у наставку свог излагања.¹⁷ С друге стране, територија Рашке није била под јурисдикцијом охридског епископа, већ архиепископа, а у Расу је столовао епископ рашки. Ђокић наводи да је српска држава у XIII вијеку одржавала везе са Римом али да је „тежила православљу” (126), иако је православна вјера у том тренутку била учвршћена у српској средини. О СПЦ након XIII вијека писао је мало, потпуно непропорционално историјској улози цркве у том „добу вјере”. Укидање Пећке патријаршије 1766. године није поменуо, као ни црквене прилике у Србији Карађорђевића и Обреновића. Страдање СПЦ и њена улога у Другом свјетском рату изузетак је у Ђокићевом приступу овој установи (451). Читаоце књиге ускратио је за опис положаја ове и других вјерских организација у социјалистичкој Југославији. Кратак осврт на улогу СПЦ након 1990. године писао је углавном на основу антицрквене литературе. Тако у једној од књига на коју се позива налазимо наслов поглавља „Сличност између Адолфа Хитлера и светог Саве” (502).¹⁸ Ђокић није поменуо вјековни процес унијаћења, иако се у дјелима најбољих познавалаца овдашње историје новог вијека могу прочитати процјене попут ове: „Проценат православних који су у Турској примили ислам мањи је од процента православних који су у Аустрији и Млетачкој Републици преведени у крило римске цркве”¹⁹. Аутор *Историје Србије* готово ништа није написао о изузетно важном односу Римокатоличке цркве према Југославији, сем да је та моћна вјерска организација „у хаџбуршким и јужнословенским крајевима” подржала уједињење 1918. године (383). Ни ријеч није посветио улози те цркве у превјеравању и геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској (надаље НДХ).

Ђокић је, из неког разлога, минимизовао војну историју, иако су ратови и устанци често били преломни догађаји. Битку код Велбужда 1330. године, којом је Србија победила Бугарску и онемогућила њен савез са Византијом, стекавши тиме превласт на Балкану, узгред је поменуо у једној реченици (144–145). На сличан начин описао је Маричку битку 1371. године, коју већина историчара сматра кључним догађајем у учвршћивању Османлија на Балкану и његовом освајању (148). Оружане борбе у Другом српском устанку уопште није разматрао. Изоставио је и преглед ратних збивања у балканским ратовима

¹⁷ Процес формирања српских епископија у вријеме архиепископа Саве детаљно су описани у књигама: Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17–33, и Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 192–228, 247–300.

¹⁸ Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Београд 2001, 44–53.

¹⁹ Радован Самарџић, *Писци српске историје*, Београд 2009, 67.

1912–1913. године. Величанствене побједе српске војске над аустроугарском војском на Церу и Колубари 1914. године поменуо је тек у једној реченици (378). Улогу српске војске у пробоју Солунског фронта није издвојио (385).

Када се сагледа шта је аутор пренагласио, шта минимизовао, а шта изоставио његова тврдња да је написао „целовиту историју Србије и Срба” (12) мора се оцијенити неоснованом.

* * *

Ђокић је одлично описао поништење територијалних добитака Србије из XIX и са почетка XX вијека у Титовој Југославији. Он наводи да је од 6,5 милиона становника који су се на попису 1948. године изјаснили као Срби, унутар „уже” Србије живјело њих 3,8 милиона (450). Стога су Срби као „нај-распршенији” од југословенских народа били „најочигледније погођени децентрализацијом” Југославије у седмој и осмој деценији XX вијека (471). Ђокић пише да је 1991. године око 2,1 милион Срба живјело изван Србије, не рачунајући многе којима је био близак српски идентитет, а који су се на попису изјаснили као Југословени и Црногорци (496–497). Ти људи би подјелом Југославије на националне државе били деградирани у мањине са неизвјесним положајем. То је узроковало националну хомогенизацију, јасно је Ђокићу, те је Србија „све више виђена као српска национална држава, посебно међу будућим српским мањинама у Хрватској и Босни” (497). На почетку посљедњег поглавља „Пропаст и опоравак (након 1990)”, он пореди тежње Нијемаца и Срба ка уједињењу у вријеме слома комунизма (495). Цијела ова анализа аутора није завршила логичним оповргавањем стереотипа раширених на Западу о готово искључивој кривици Срба и Србије за слом Југославије и насиља у серији грађанских ратова. Напротив, аутор их упорно понавља. Штавише, утисак након читања цијеле књиге је да аутор прихвата стереотип о природности насиља Србима као карактерној црти, другим ријечима, о Србима као метафоричкој „нацији вампира” (61).²⁰ По Ђокићу, у „модерно доба, Срби су били одговорни за насиље над својим сусједима, током XIX века, у ратовима 1912–1918, у Другом светском рату (када су Срби, поготово четници, често вршили насиље и над другим Србима) и током ратова деведесетих” (47). Једна од његових главних порука читаоцима гласи: „Пред Србијом је дугачак пут суочавања са властитом улогом у распаду Југославије и насиљу које је уследило” (47).

Муслимани као жртве Срба снажно су профилисани првенствено америчком и британском пропагандом с краја XX вијека. Да би страдање муслимана било у првом плану у књизи *Историја Србије* злочини Турака

²⁰ Ђокић читаоце упућује на књигу: Tomislav Longinović, *Vampire Nation: Violence as Cultural Imaginary*, Duke University Press, Durham, NC, 2011. О дехуманизацији Срба крајем XIX и XX вијека у „научним” интерпретацијама западних аутора видјети: Miroslav Svirčević, “Philip J. Cohen, Serbia’s Secret War: Propaganda and the Deceit of History. Texas A & M University Press, 1996, pp. 264”, *Balkanica* XLII (2011), 222–233, и Душан Т. Батаковић, „Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године”, *Глас CDXXVIII Српске академије наука и уметности. Одељење историјских наука*, књ. 18, Београд 2018, 149–171.

Османлија за вријеме освајања, а потом и вишевијековне владавине једва да се помињу. На примјер, у бројним историографским дјелима описује се жалосна судбина становника рударског центра Ново Брдо након турског освајања, али не и у Ђокићевој књизи. „Брутално насиље над Србима” у Бечком рату (1683–1699) праћено разарањем њихових цркава и манастира ограничено је углавном на Косово и квалификовано као „османска одмазда” и „репресалије” (210–211). Срби су у аустријско-турским ратовима често гинули за рачун Беча, били изложени турској освети и принуђивани на сеобе. У посљедњем од тих ратова (1788–1791) извучена је поука да се у борби за слободу мора вјеровати у властите снаге, што је био важан фактор успјеха Српске револуције на почетку XIX вијека. На страницама књиге *Историја Србије* нема мјеста за ову поуку и српску огорченост исходом тог рата, али зато има за „осјећај огорчености међу неким муслиманима” султановом амнестијом након закључења мира (238–239). Устаничко заузимање Београда 1806. године, заправо искључиво насиље чије су жртве били муслимани, „Јевреји, као и хришћани осумњичени за лојалност ’Турцима’”, описао је аутор на цијелој страници (252–253), док је масовно страдање народа устаничке државе у вријеме слома Првог српског устанка 1813. године хладно констатовао у двије реченице (259). Исељавање муслимана из ослобођене Србије у XIX вијеку пренаглашено је и читалац стиче утисак да је то јединствена појава, јер је изостало поређење са исељавањем муслимана из осталих панонских и балканских земаља током вијековног узмицања Османског царства (275). Ђокић пише да као посљедица српско-турских ратова 1876–1878. године из „нових подручја отишло је, охрабривано је да оде или је избачено барем 70.000 муслимана и бугарских хришћана” које су замијениле „православне хришћанске избеглице с Косова и из Црне Горе”. По његовом тумачењу „косовски Срби (...) одлазе и (...) насељавају у Србију” (333). Њихов број не наводи, иако је историчар Милош Јагодић, на кога се ту позива, написао монографију у којој је израчунао број од 135.000 Срба исељених у независну Србију од 1878. до 1912. године. Ђокић је злочинима аустроугарског и бугарског окупатора у Србији током Првог свјетског рата посветио свега један пасус (372). Погроми над Србима након Сарајевског атентата и прогони током Првог свјетског рата у Аустроугарској, посебно у БиХ, нису му били вриједни помена. Једино мемоарско свједочење о страдањима у Првом свјетском рату на које се позива је оно Миле Будака, касније истакнутог функционера злочиначке НДХ.²¹

Укупно у четири реченице у књизи аутор је описао страдање углавном Срба у Србији (у бомбардовању Београда 6. априла 1941. (421), њемачким репресалијама у јесен 1941. (429), бугарским злочинима (433)), и у још четири реченице страдање углавном Срба изван Србије (Јасеновац) (422) током Другог свјетског рата. Бројне логоре, јаме и остала стратишта, стотине хиљада жртава и њихове монструозне крвнике Ђокић није поменуо. Прећутао је и злочине које су починили партизани у грађанском рату и непосредно по

²¹ Mile Budak, *Ratno roblje: Albanski križni put austrougarskih zarobljenih časnika*, Zagreb 1991.

побједи. У књигу је укључио потпоглавље „Холокауст у окупираној Србији” на више од три странице и описом личних искустава јеврејских жртава.²²

Када Ђокић наводи српске жртве не квантификује их или за њих бира ниже процјене из литературе често упитне научне вриједности (374). Тако је, по њему, у Јасеновцу, највећем балканском губилишту у историји, „убијено најмање између 80.000 и 90.000 људи (могуће чак и 130.000 људи)” од којих су 63% Срби (422). Подсјећање на те жртве у вријеме пропасти комунизма и Југославије окарактерисао је као „приче о бескрајној патњи Срба” и преувеличавање у пропагандне сврхе, једном рјечју – „погибелџоманија” (510). При томе, својење историје ратова за наслеђе Југославије на злочине припадника српских оружаних формација и њихово непрекидно потенцирање не назива „погибелџоманија” или сличним именом. Ту преузима више процјене броја жртава. Тако, у масакру у Сребреници јула 1995. „више од 8.000 бошњачких мушкараца убијено је (...) у добро организованим масовним егзекуцијама” (530). Ђокић о злочинима над Србима у ратовима за наслеђе Југославије не пише, сем о ликвидирању породице Зеџ у Загребу, а прогон Срба и злочине који су га пратили током офанзиве хрватских оружаних снага на Републику Српску Крајину („Олуја”) 1995. године описао је у једној реченици (520).

* * *

Јован Рајић је крајем XVIII вијека у делу *Историја разних словенских народа, њосебица Бујара, Хрвајта и Срба* протегао српски средњи вијек, ослоивши се на византијске писце и *Љеџојис њоја Дукљанина*, од доба Немањића уназад до Велике сеобе народа, периода „који у ученој европској историји означава почетак нове епохе”. Академик Сима Ћирковић написао је: „Без икаквог претеривања се може рећи да је Рајић дао почетак српској историји”²³. Постоји псеудоисторијски правац, надахнут национализмом, који континуитет српске историје развлачи дубоко у прошлост – „пре Адама, и после њега”²⁴. На другој страни, више од два вијека послје Рајићеве појавила се синтеза националне историје у којој аутор тврди: „изучавањем раније историје не сугеришем да постоји непрекинут континуитет између средњовековне и модерне Србије; управо супротно, надам се да ми је проучавање ранијег периода омогућило да на убедљив начин доведем у питање ’тезу о континуитету’ и да преиспитам и наново промислим национални оквир” (74).²⁵

²² Упоредити са: Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije: Imeprijalizam mašte*, Beograd 2000, 250, гдје се описује рад новинара са Запада 1990-их година: „Несразмерно извештавање о сићушној јеврејској заједници у Сарајеву помогло је да се одржи савремени западни идеал космополитског града”.

²³ Сима Ћирковић, *О историографији и мейоголојији*, Београд 2007, 66.

²⁴ Видјети: Радивој Радић, *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: слово проишављања „новоманијичара”*, Београд 2003; Радивој Радић, *Клио се сјини. Проишављања историјске науке*, Београд 2016.

²⁵ Ђокић на више мјеста понавља исту тезу: „Не постоји континуитет нације, државе, па чак ни територије између средњовековне српске краљевине и деспотовине и модерне српске државе” (71). „Модерна Србија готово је случајно формирана, након устанка у Београдском пашалуку” (76). „Премодерне нације су настајале, еволуирале и понекад нестајале.

Ђокић, међутим, признаје: „књига у настајању ме је стално 'гурала' назад, у све даљу прошлост у трагању за одговорима и објашњењима потоњих догађаја” (74). Није могао да не укаже на: „полицентрични, вишеслојни премодерни српски идентитет који су неговали православна црква и усмена традиција” (65); богату традицију „епске поезије и усмене историје” (65), бајке, басне, легенде о средњовјековним јунацима, култ Светог Саве (140, 147, 197); Хиландар као „редак пример континуитета између средњег века и модерног доба” (122, 215); помене Србије и Рашке у западним изворима XV–XVII вијека (175–177); сјећање „на преосманску Србију” које „је преживело у црквеним проповедима, усменим предањима локалног становништва и записима које су оставили страни путници” (180–181); континуитет уставна кнеза и кнежине (181); титулисање надбискупа Скопља као администратора „целог Краљевства Србије” у вријеме Бечког рата (1683–1699) (209); Цетињску митрополију као „чуvara сећања” на средњовјековну Србију (215); правну основу за проглашење Војводства Србије 1848. године (219);²⁶ „групни идентитет (или можда идентитете) који је прелазео државне границе пре него што су постали модерна нација у XIX веку” (220); помен „краља Србије” у титулатури Карла VI (223); „реплике” средњовјековних манастира сјеверно од Саве и Дунава (230); хералдичке симболе, црквене реликвије и фреске из XIX вијека (251); Гарашанинов сан о „ускрснућу средњовековне Србије” (286); очекивање омладине да ће кнез Милан Обреновић „обновити средњовековно српско краљевство” (329); „прослављање” 500. и 600. годишњице Косовске битке (341–343, 492); откривање средњег вијека у дјелима нововјековних умјетника и историчара (344); колективне халуцинације српских војника на Косову 1912. године (354); усмену традицију херцеговачке средине у којој су генерацијама „преношене приче о главним историјским догађајима и отпору према Османлијама” (361); важност косовског мита „у пропаганди Антанте” (379); средњовјековно поријекло топонима Метохија (474); забринутост у најновије доба међу интелектуалцима и у СПЦ „због статуса Косова, седишта бројних средњовековних манастира и цркава и Пећке патријаршије” (485). Ђокић преноси сјећање из свог дјетињства на предања о прастаром храстовом дрвету у Кочином Селу²⁷ поред Јагодине (239). Заборавио је у туђини или прећутао бројна друга предања (о Светом Сави, јунацима, владарима, хајдучима, ускоцима) уз које су одрасле генерације Срба. Супротно циљу који је аутор поставио, сви наведени примјери у књизи непобитно доказују вишевјековни континуитет историје Срба и Србије без

Слично модерним нацијама, идентитети средњовековних група, па и Срба и других Јужних Словена, били су производ ситуације и контекста” (97). „Популарно гледиште да су две средњовековне српске државе, Зета и Рашка претходнице модерне Црне Горе и Србије је конструкт XIX века осмишљен да послужи идеји њиховог уједињења у време када су се ослобађале османске власти” (102). „У стварности, настајућу српску државу у XIX веку од средњовековних српских држава дели нешто више него пуки проток времена” (168).

²⁶ „Легалност скупштине требало је да буде заснована на 'привилегијама' које је Леополд I дао њиховим прецима након Велике сеобе и на (углавном симболичном) континуитету са српском деспотовином која се 'преселила' у јужну Угарску након османског освајања у XV веку” (293).

²⁷ Село је названо по Кочи Анђелковићу чије је име у српском називу аустријско-турског рата 1788–1791. – Кочина крајина.

обзира на промјене граница и идентитета државе и народа које вријеме неминовно носи.²⁸

За чувеног Евлију Челебију „(с)ва београдска раја и повлашћени грађани (berāyā) су Срби”. „То је један стари хришћански народ”, цитира даље Ђокић турског путописца из XVII вијека. Али, он за разлику од Челебије не вјерује у постојање Срба тако да већ у сљедећем пасусу пише да су села „углавном била настањена хришћанима, Словенима и Власима”. По њему, није тада било ни Србије, стога на наредној страници то име ставља под наводнике (194). Када даље набраја Босну, Санџак и албанске крајеве, не користи наводнике. Они који су населили „Далмацију и хрватску Војну крајину” по Ђокићу нису Срби већ „мноштво православних Словена и Влаха” (195). Али, десетак страница послје помиње „српско православно становништво у Војној крајини” (204), па се намеће закључак да ни њему није јасан идентитет људи о којима пише.

Велика сеоба Срба 1690. године, један од централних догађаја националне повјеснице, за Ђокића је Велика сеоба. Тада „православним Словенима Србије, Црне Горе, Херцеговине и Босне придружили су се Власи, Албанци и Бугари у сеоби у Угарску, уједињени у нади да ће тамо пронаћи спас” (213).

Ђокић из Србије издваја Рашку област коју од времена османске владавине до данас назива Санџак (197, 214, 331, 395, 446, 450). Иначе, Нови Пазар је у оквиру централизованог Османског царства био краће вријеме сједиште једне административне јединице (вилајет, санџак) нижег ранга у односу на пашалук (ејалет, беглербеглук). Никада није постојао као аутономна област. Након слома османске власти у Првом балканском рату 1912. године подијељен је између Србије и Црне Горе. Посебност у односу на остале дијелове ових земаља увелико му је давала и даје бројна муслиманска/бошњачка мањина.²⁹

Косово третира Ђокић не као дио Србије већ као државу: „У XX веку, два суседа Србије – Северна Македонија и Косово – били су њен део” (43). Цитатом о човјечности и демократији Хавијера Солане, генералног секретара НАТО-а у вријеме агресије тог војног савеза на Савезну Републику Југославију 1999. године, започиње потпоглавље „Битка за Косово” (536). Оправдање агресора потпуно прихвата инкриминишући српске и југословенске власти: „Била је то кулминација деценијске насилне владавине над српском јужном покрајином, током које су Албанци третирани као дефакто грађани другог реда, жртве бруталности, притварања, па чак и убистава (иако ће се огромна већина убистава тек догодити, током рата са НАТО-ом 1999)” (537).

У „Предговору српском издању” налазе се ријечи аутора да је писао „историју Србије и Срба од сеобе Словена на Балкан (...) све до данашњег времена” (15). Међутим, Срба ван Србије до XX вијека у књизи скоро да нема, а повремено се помињу православци. Док су простор и идентитет Србије и Срба за Ђокића вазда магловити и спорни, исто не важи за њихове сусједе, чије данашње границе и идентитете Ђокић пројектује у прошла стољећа.

²⁸ Питање континуитета између средњовјековног и нововјековног доба обрадили су славни француски историчари: Fernan Brodel, *Identitet Francuske: prostor i istorija, ljudi i stvari*, Podgorica–Nikšić 2010; Žak Le Gof, *Da li je Evropa stvorena u srednjem vijeku?* Beograd 2010.

²⁹ Санџак и Нови Пазар одавно се у британској литератури о Балкану убрајају у „добро позната чудновата имена, ствари и места” (V. Goldsvorti, *n. d.*, 147).

На примјер, када пише о иселјавању муслимана из Србије у XIX вијеку додаје: „С друге стране, око 665.000 православаца из Босне, Херцеговине, Црне Горе, с Косова, из Санцака, Војводине и Македоније уселили су се у Србију између 1834. и 1874.” (275). Црногорце и Македонце су у посебан народ инаугурисале комунистичке власти након побједе у Другом свјетском рату, а Муслимане из БиХ више од двије деценије послје. За Ђокића они су били народи и раније, па је у књигу ставио табелу етничког састава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца из 1921. године у у којој су побројани „Црногорци”, „Босански Муслимани” и „Македонци” (390).

Ђокић констатује да у *Ћису о народима*, једном од најважнијих извора за раносредњовјековну историју, византијски цар и писац Константин VII Порфирогенит није навео који народ насељава Дукљу (касније Зета, па Црна Гора). По Ђокићу је сигурно да су Дукљу насељавали Словени, али да су их каснији историчари повезивали са Србима и Јужним Словенима, па некад и са сусједним Хрватима. Чињеница је да византијски цар није навео ко живи у Дукљи, као што је то случај са другим областима, али је такође познато да је већина византијских писаца становнике ове области називала Србима или архаизираним именима која су иначе коришћена како би се означио српски народ (Далмати, Трибали).³⁰ Овај одјељак књиге аутор завршава са успоном Дукље, за коју каже да се проширила и „поново стекла контролу над суседним јужнословенским земљама, укључујући и територију којом је некад владао Часлав”, иако Порфирогенит јасно пише да су области којима је владао кнез Часлав (X вијек) биле настањене Србима.³¹ Касније, пишући о турским освајачима и управницима Ђокић наводи да су они наишли на отпор у „православним племенима Црне Горе” (223).

Из Ђокићевог излагања може се закључити да је, као и Кармајклова у *Сажетјој историји Босне*, прихватио тезу насталу у вријеме аустроугарске управе да у БиХ³² до тада није било Срба и да су они настали србизацијом „босанских православаца”. Ову тезу су од тада заступали сви они који су настојали одвојити БиХ и овдашње Србе од Србије, а нарочито у вријеме НДХ и у постјугословенском добу. Збуњујуће је што аутор Личанина Михајла Латаса који је у првој половини XIX вијека пребјегао из Хабзбуршког царства у Османско царство назива Србином (317), а тадашње становнике Босне православцима, а не Србима, што значи да су у Лици живјели Срби, а у Босни нису. Да би конфузија била већа, готово у исто вријеме помиње да су се неки римокатолици у Далмацији осјећали Србима (286).

Ђокић је као Кармајклова, истина у нешто мањој мјери, изабрао муслимане/Муслимане/Бошњаке за фаворите, што је сасвим у духу доминантног

³⁰ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Greek text ed. by G. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Dumberton Oaks 1967, 152–164; *Византијски извори за историју народа Југославије* II, обрадио Божидар Ферјанчић, Београд 1959, 46–58, 63–64; Предраг Коматина, „Идентитет Дукљана према *De administrando imperio*”, *Зборник радова Византолошког института* 51 (2014), 33–46; Исти, „Србија и Дукља у делу Јована Скилице”, *Зборник радова Византолошког института* 49 (2012), 159–186.

³¹ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*..., 152–161; *Византијски извори* II..., 46–58.

³² Ђокић, као и Кармајклова, из имена Босне и Херцеговине најчешће изоставља посљедњу ријеч, ради њене што веће унификације и везивања за муслимане/Муслимане/Бошњаке.

идеолошко-политичког дискурса у Великој Британији и на Западу. Историјски гледано коријени овог дискурса су у туркофилији и русофобији. Успон Русије у XIX вијеку произвео је страх од угрожавања империјалних интереса Велике Британије у Средоземљу, Индији и у другим дијеловима Старог свијета. Британци су подржавали независност и интегритет Османског царства као бране продору руског утицаја. Подршка православног и словенског царства борби за ослобођење и уједињење православних и словенских Срба рађало је подозрење британских и других западних сила. Оне су у Србима видјели руску претходницу на Балкану. Дакле, рукавац русофобије је србофобија, а и модерна бошњакофилија има везе са туркофилијом из XIX вијека.³³ Поред повишене осјетљивости на патње муслимана кроз историју, Ђокић жали за њиховим иселјавањем, пропадањем џамија и наслеђа османске цивилизације. Поглавље књиге „Независност (1860–1914)” почиње описом двојке прославе у Београду 16. септембра 1861. – рођендана кнеза Михаила и почетка исламске нове године (303–306). Завршава га пасусом који почиње реченицом: „Разумљиво, босански муслимани били су забринути” (358). Ђокић не пише о „босанској цивилизацији” као Кармајклова, али њене становнике обично назива „Босанцима”. За њега у „младости радикални муслимански активиста, Изетбеговић је постао умеренији, иако антикомунистички поборник права босанских Муслимана” (522).³⁴

* * *

У историјама земаља и народа синтетишу се вреднији резултати до којих су дошли историчари, али и истраживачи осталих хуманистичких и друштвених наука. Њихови радови су најчешће наведени на крају тих синтеза. Ђокићево дјело нема такву библиографију већ је на њеном мјесту „Допунска литература” са радовима објављеним на енглеском језику. У напоменама на дну страница види се да је Ђокић, као и Ноел Малколм³⁵, Холм Зундхаусен³⁶, Кети Кармајкл и већина осталих историчара са Запада који

³³ V. Goldsvorti, *n. d.*, 247; Милорад Екмечић, „Србофобија и антисемитизам”, у: *Дијалоги прошлости и садашњости: зборник радова*, Београд 2002, 346; Miloš Ković, „Porijeklo britanske srbofobije”, Доступно на: <https://standard.rs/2024/11/26/poreklo-britanske-srbofobije/>. Приступљено: 27. 11. 2024. Текст је први пут објављен по насловом: „Britansko-ruski odnosi kao okvir politike Velike Britanije prema Srbima (do Krimskog rata)”, *Philosophos – Philotheos – Philoponos: Studies and Essays as Characteria in Honor of Professor Bogoljub Sijaković on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. by M. Knežević, R. Kisić, D. Krcunović, Belgrade and Podgorica 2021, 966–992.

³⁴ Овакву оцјену не би могао извести да је читао Изетбеговићеве текстове *Исламска декларација, Ислам између Истиока и Зајпага*, изјаве у медијима о миру, Југославији, суверености БиХ и да се боље упознао са политичким дјеловањем тог исламисте.

³⁵ Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History*. New York University Press, New York 1994; Noel Malcolm, *Bosna. Kratka povijest*, Sarajevo 2011; Noel Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000; Милорад Екмечић, „Shorter History (Noel Malcolm, Bosnia. A Short History. Macmillan, London 1994, pp 332)”, *Dialogue IV*, 15 (1995), 52–58; *Response to Noel Malcolm's book Kosovo. A Short History, Scientific Discussion on Noel Malcolm's book "Kosovo. A Short History"* (Macmillan, London 1998, 492), Belgrade 2000.

³⁶ Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2009. (Holm Sundhausen, *Geschichte Serbiens*, 19.–21. Jahrhundert, Böhlau–Wien–Köln–Weimer 2007). Преглед рецепције српских историчара у: Софија Божић, „*Историја Србије од 19. до 21. века* Холма

су се, нарочито посљедњих деценија, више или мање бавили историјом Срба, извршио идеолошки и политички мотивисану селекцију литературе. Првенство је дао ауторима са англосаксонског подручја, иако се, природно, истраживањем историје једне земље или народа углавном баве домаћи историчари и други научници. Послије англосаксонских аутора, Ђокић је предност дао домаћој, по његовим ријечима, „антинационалистичкој историографији која се усредсређује на однос Србије према Европи” (320), потом историчарима из Србији сусједних земаља. Главни и најшири ток српске историографије квалификовао је као „традиционалан”, „националистички” и „романтичарски” (166, 250) и као такав увелико одбацио. Ипак, користио је дијелове, како пише, „монументалне, вишетомне *Историје српског народа*, коју је током осамдесетих написао сгеме-е la сгеме српске историографије” (73). Позивао се често и на синтезу српске историје Стевана К. Павловића³⁷, Холма Зундхаусена и Симе Ђирковића³⁸. Понеке, махом ефемерне податке преузео је из синтеза националне историје најчитанијих аутора Владимира Ђоровића и Милорада Екмечића.³⁹ Посљедњи је за њега релевантан само за живописне податке о појединим личностима и појавама XIX вијека, као, на примјер, о броју стоке који је посједовао Карађорђе прије устанка (240). Ђокић уопште не помиње, а камоли полемиче са оригиналним тезама из Екмечићеве синтезе *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*, објављене 2007. године.

Поглавља књиге о средњем вијеку „Сеоба (до око 1150)” и „Царство (око 1170–1459)” садрже напомене у којима се аутор позива на дјела Симе Ђирковића 24 пута, уз два навођења поглавља које је тај средњовјековац писао у поменутој *Историји српског народа*.⁴⁰ У 17 позивних напомена је амерички средњовјековац Џон Фајн. Од савременика најзаступљенији је бошњачки историчар Емир О. Филиповић, поменут пет пута. Слободан Јовановић заузима изузетно мјесто у историји друштвених и хуманистичких наука, али, попут Томаса Карлајла у Великој Британији и Жила Мишлеа у Француској, данас су у српској историографији његова дјела међаш кад је у питању стил, док је вријеме подоста прегазило њихову научну вриједност. Не и за Ђокића, који се на Јовановићева дјела позива више од било ког аутора у поглављу „Независност (1860–1914)”. Када је ријеч о историјским збивањима на Косову и Метохији у напоменама књиге најприсутнији је британски публициста и историчар Ноел Малколм. Аутор *Историје Србије* заобишао је све радове професора савремене националне историје са српских универзитета. Академик Љубодраг Димић је изузетак јер га Ђокић у јединој

Зундхаусена и српска научна заједница – одједи и реаговања”, *Зборник Матице српске за историју* 88 (2013), 141–161.

³⁷ Stevan K. Pavlowitch, *Serbia: The History behind the Name*, C. Hurst & Co. Publishers, London 2002.

³⁸ Sima M. Ćirković, *The Serbs*, transl. from Serbian by Vuk Tošić, Oxford 2004.

³⁹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд 1989; Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Београд 1933; Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Београд 1993. (Видјети библиографију Владимира Ђоровића у: Александра Костадиновић-Рачић, *Животи и научно дјело Владимира Ђоровића*, рукопис докторске тезе, Бања Лука 2016, 294–481. Доступно на: <https://eteze.unibl.org/application/showtheses?thesesId=40>. Приступљено: 14. 1. 2025).

⁴⁰ На *Историју српског народа* Ђокић се позива још 16 пута.

напомени наводи као коаутора књиге о конференцији несврстаних земаља у Београду 1961. године.

На историјске изворе, сасвим очекивано када је у питању синтеза, Ђокић се рјеђе позива. Исполио је и ту, као и Кармајклова, селективан приступ, односно спремност да из извора црпи само оне податке који иду у прилог његовој тенденцији, а оне који му не иду у прилог да једноставно прећути. Овај псеудонаучни приступ обоје британских историчара демонстрирали су у интерпретацији првих вијести о Босни из X вијека. Срби су, по Кармајкловој дошли у Босну последице њеног пада под османску власт 1463. године. Али, поменути *Сћис о народима* Константина VII Порфирогенита из средине X вијека, чију поузданост историчари високо цијене, открива да је она „земљица” унутар граница Србије и насељена Србима.⁴¹ Остале земље за које Порфирогенит изричито тврди да су насељене Србима обухватале су углавном просторе данашњих Херцеговине и јужне Далмације и звале су се Захумље, Травунија и Паганија. Кармајклова је навела да учени цар први пут у X вијеку помиње Босну изоставивши његове податке о Србима и српским земљама, а претходно написавши да су у IX вијеку „Босанци” примили хришћанство.⁴² Ђокић повлачи, позивајући се на *Сћис о народима*, западну границу „крштене Србије” од долина Ибра и Лима преко Дрине и унутрашњости данашње Босне све до Хрватске или, по њему, „од Хрвата контролисане земље у данашњој Далмацији и западној Херцеговини” (99). Област између Неретве и Цетине, која обухвата и простор данашње западне Херцеговине, звала се Паганија, и већ смо навели да Порфирогенит изричито тврди да је била насељена Србима. Ђокић за Босну пише да је била жупа у долини истоимене ријеке, која се након смрти кнеза Часлава одвојила од осталих српских области на истоку. Становнике ове области назива „босанским Словенима” (99), тако да Босну супротно Порфирогениту не сматра територијом насељеном Србима.

Ђокић се позива на исти извор (Стефан Првовјенчани) о два крштења Стефана Немање, од којих друго представља као „наводно”, док прво крштење (по латинском обреду) не доводи у питање (119–120).⁴³

Пишући о Светом Сави, аутор се позива на житија као историографске изворе и на литературу (нарочито дјело Димитрија Оболенског) из XX вијека. Међутим, тамо нигдје нема утемељења за његову тврдњу да се најмлађи Немањин син Растко замонашио јер „није био задовољан животом у Хуму”. Он пише, након свега, „отац и син су се помирили” на Светој Гори, иако се у изворима не помиње било каква претходна свађа или размирица (121–122).

Аутор констатује да је херцег Стефан Вукчић Косача, по чијој титули је названа Херцеговина, „своје име писао као Стефан (српско писање) и Стјепан (и понекад Стипан, босанско и хрватско писање)”, што је потпуно нетачно, јер је прва варијанта Стефан грчког поријекла и коришћена је у свечанијим документима, док су остале варијанте народне. У документима

⁴¹ С. Porphyrogenitus, *De administrando imperio...*, 152–161; *Византијски извори II...*, 46–58.

⁴² Вид.: Д. Д. Васић, „Промашена историја Босне...”, 245–246, 255.

⁴³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас Георгиевска, издање на старословенском Томислав Јовановић, Београд–Краљево 2017, 19–21.

Немањића и натписима на фрескама у њиховим манастирима може да се пронађе и варијанта Степан.

У српским домовима међу бројним обичајима за Божић неизоставно је печење чеснице (обредног хљеба) у коју се ставља једна или више кованица. Неко од чланова породице на Божићном обједу у свом комаду хљеба пронађе тај новац, што се сматра благословом. Удружење београдских пекара сваке године пече огромну чесницу, у њу ставља златнике, ломи је и комаде дијели окупљеним суграђанима. Ђокић је погрешно и ван контекста описао фотографију: „Грађани у Београду у реду за бесплатан хлеб који дели држава, 6. јануара 1994. (Бадње вече)” (534). Пропустио је да објасни шири политичко-економски контекст јагме за златнике у чесници те кризне 1994. године у којој је сиромаштво било општа појава услед економских санкција које је вољом западних сила „међународна заједница” увела Савезној Републици Југославији.

Сигурно је да селекција, као и пристрасно и површно тумачење података из извора и литературе никако не иде у прилог Ђокићевој тврдњи у Предговору да је намјеравао да напише књигу која ће, поред осталог, бити и „озбиљна научна студија” (14). Тој намјери, такође, не иде у прилог низ грешака и пропуста.

* * *

Задатак критичара је да издвоје грешке и пропусте, при чему је важно знати да су они мање или више саставни дио готово сваке књиге, поготово ако је она, што је овдје случај, обимна и бави се различитим периодима, просторима и садржајима. Низ грешака и пропуста у Ђокићевој књизи уочио је Чедомир Антић, стога у овом раду није било потребе да се на њих поново указује.⁴⁴ Даље у тексту разматрају се првенствено њихове тенденције.

Дио грешака и пропуста у Ђокићевом излагању проистиче из припадности балканистичком дискурсу. Балканизам је поимање југоисточног дијела Европе као политички, економски, културно, морално и цивилизацијски инфериорнијег у односу на остали дио континента, тачније на Запад.⁴⁵ Ђокићу је Балкан као Европину „Друго” видљив у савременој синтагми „Западни Балкан” (33). Он наводи неадекватан однос на Западу према спортском великану Новаку Ђоковићу (59). Напомиње и да су Срби деведесетих година XX вијека прикључени Русима међу ликовима холивудских филмова као „стереотипни зли Источноевропљани” (61). Раде Шербечија, Србин из Хрватске, највише се истакао глумећи те улоге, мада није јасно како их Ђокић види као „успешну међународну каријеру” (56). Он налази „ране примере стереотипних 'оријенталистичких' гледишта” у путописима западних аутора из XVII вијека, наводећи и дојмљив цитат оновременог енглеског путника: „Србија би могла бити врло напредна земља да је у хришћанским рукама с темпераментом оних у западном делу Европе” (177).

⁴⁴ Č. Antić, n. d., 489–512.

⁴⁵ Бугарско-америчка историчарка Марија Тодорова пише да је Балкан у очима Западнака етапа на граници Европе и Азије, али и етапа у развоју, па се описује као „полуразвијен, полуколонијалан, полуцивилизован и полуоријенталан” (Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd 1999, 36–37, 39).

Ђокићева *Историја Србије* и сама припада балканистичком дискурсу, између осталог, давањем предности и некритичким приступом западним изворима и литератури, уз изостављање или потцјењивање домаћих извора и литературе. У дијелу текста о Црној Гори у XVII вијеку налазимо: „*Monte nero* – Црна планина, било је име које су Млеци дали планинама у залеђу старе Зете због њиховог тамног изгледа када су се гледале с мора” (223). Али, у домаћој литератури је утврђено српско поријекло топонима на основу више документарних извора из позног средњег вијека.⁴⁶

Организација, улога и значај мартолоса исцрпно су описани и објашњени у студији Милана Васића на коју се Ђокић позива у напомени. Међутим, он није простудирао Васићево дјело, па у основном тексту књиге мартоло-се своди само на посаду пограничних градова и чуваре границе (174, 182) иако су функције ове војне или полувојне организације, састављене великим дијелом од Срба, у султановој служби биле различите и многоструке (војне, полицијске и друге) у пограничним крајевима и у унутрашњости балканских поседа Османског царства.

Ђокић је начинио велики број грешака и пропусти дотичући се сложене историје БиХ, од којих су многи посљедица недовољног проучавања дјела домаћих аутора и онда када их је наводио у напоменама. Он тако пише да је „Хум (Херцеговина) остао дио српске државе до друге половине XIV века, када га је освојила Босна” (99–100), притом се позивајући на књигу Симе Ћирковића, у којој стоји у потпоглављу „Освајање Хума” да је највећи његов дио освојио бан Стефан II Котроманић 1326. године.⁴⁷ Ђокић пише да „након освајања Бихаћа (...), образован је Босански ејалет”, позивајући се у напомену на првом мјесту на књигу *Босански џаџалук* османисте Хазима Шабановића (171). Али у тој књизи јасно пише да су Турци освојили Бихаћ 1592. године, а Босански ејалет основали 1580. године.⁴⁸ О крају османске владавине у БиХ (1878. година) Ђокић непрецизно пише: „хабзбуршка окупација је наишла на оружани отпор муслиманских и православних наоружаних герила које су се понекад удруженим снагама бориле против окупационих снага током наредних неколико година” (334). Да је ваљано простудирао литературу на коју се позива знао би да је аустроугарска војска 1878. године сломила отпор пружен у дијеловима БиХ већински насељеним муслиманима, да су потом три године окупације протекле у миру, а 1882. године је због увођења војне обавезе у окупираној земљи избио устанак православних Срба и муслимана у Херцеговини. Према Ђокићу број муслимана у БиХ се „због иселавања у Османско царство” од пописа 1879. до пописа 1910. смањило за 40% (351). Поређење лако доступних резултата тих пописа даје следећи

⁴⁶ „Crna Gora”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1982, 697; Marijan Mašo Miljić, „Prvi pomeni Crne Gore”, *Matica* 67 (2016), 383–396; С. Antić, n. d., 501; Сличан примјер налазимо у: *A History of Bosnia*, конкретно у објашњењу имена града Сарајева. Кармајклова наводи 1550. годину као први помен града под италијанским именом Serraglio како је забиљежио венецијански путописац Катарина Зено, пропуштајући да у балканским изворима нађе турску ријеч сарај из које је настало име града и његов помен знатно прије 1550. године (D. Dzino, n. d., 150; Д. Д. Васић, „Промашена историја...”, 265).

⁴⁷ Симе Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 84–92.

⁴⁸ Hazim Šabanović, *Bosansku pašaluk*, Sarajevo 1982, 78, 80, 83–84.

результат: број муслимана у БиХ порастао је за 163.524 или 36,45%!⁴⁹ „Након неуспешног покушаја атентата на надвојводу од стране младобосанца, локалног студента, његов друг Принцип неочекивано се нашао у прилици да пуца на Фрању Фердинанда”, пише Ђокић (362), истичући на првом мјесту одличну књигу Владимира Дедијера о Сарајевском атентату. Њеним читањем сазнаје се да никакав студент није покушао атентат, већ млади типографски радник Недељко Чабриновић.⁵⁰ Ђокић није писао о комунистичкој инаугурацији Муслимана у засебан народ, као да се то Срба и Србије не тиче (494). По Ђокићу, „босански Срби прогласили су почетком јануара 1992. 'Српску Републику Босну и Херцеговину' (касније Република Српска)” (523). Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини у Сарајеву 9. јануара 1992. усвојила је Декларацију о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине.⁵¹ *Историја Србије* садржи и промашаје у (не)навођењу статистичких података из најновијег периода историје. „До краја рата, готово 82 процента свих несрба били су протерани из Републике Српске. С друге стране, број несрба у Федерацији Босне и Херцеговине нарастао је на више од 41 процента” (526). Федерација БиХ или Бошњачко-хрватска федерација (“Bosniak-Croat federation”), како је Ђокић назива у енглеској верзији књиге,⁵² створена је ратне 1994. године у Вашингтону и била је, као и данас, настањена углавном Бошњацима и Хрватима. Резултати јединог постјугословенског пописа становништва у БиХ из 2013. године, чија је методологија за Српску дијелом спорна, откривају да је Срба у Федерацији БиХ тада живјело свега 2,5%, док је Бошњака у Српској било 11%, а 1% Хрвата. Ови подаци из пописа не иду у прилог тенденције аутора, па их је прећутао. Према попису из 1991. године у Хрватској је било 12,2% Срба и 9,7% посто становника у категорији осталих (међу њима најбројнији су били Југословени). На основу првог југословенског пописа (1921. године) на простору који је данас у границама Хрватске било је 22,2% Срба и 5% припадника осталих нехрватских народа. Према попису из 2001. године Срба је било 4,5%, а осталих 5,8%, а према посљедњем попису из 2021. године Хрватску је настањивало 3,2% Срба, од који се мање од 1,2% изјаснило да говори српски језик, док је осталих било 5,2%.⁵³ Статистика открива нестајање народа у Хрватској и Федерацији БиХ као један од најбитнијих историјских процеса у српској историји савременог доба. Ђокић га није ни констатовао, а камоли анализирао.

Ђокића је у крупну грешку одвело некритичко преузимање неосноване тезе из хрватске историографије о угарском освајању Хрватске 1102. године као спајању двије круне (124). По том тумачењу заједничка угарско-хрватска

⁴⁹ Вид.: и Ilija Hadžibegović, „Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi (Skica za studiju)”, *Prilozi XXII*, 23 (1987), 64.

⁵⁰ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, Reprint drugog dopunjenog izdanja, Banja Luka 2015, 245–251, 359, 384, 419.

⁵¹ *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, Сарајево, I, 2 (27. 1. 1992), 2.

⁵² Dejan Djokić, *A Concise History of Serbia*, Cambridge 2023, 495.

⁵³ Svetozar Livada i suradnici, *Biološki slom i nestajanje Srba u Hrvatskoj (1880–2011) (od višegeneracijskog i starosjedilačkog, autohtonog i konstitutivnog, do manjinskog statusa)*, Beograd – Novi Sad 2019, 25, 28–29; Драгиша Д. Васић, *Срби у времену и простору: основе националне историје*, Бања Лука 2023, 234.

држава доживјеће слом у Мохачкој бици 1526. године. Слиједећи га, Ђокић пише да „у мађарској и хрватској традицији Мохач заузима место слично оном које у српској традицији заузима Косовска битка” (173–174). Заиста има смисла поређење значаја двије битке против Турака у српској и мађарској традицији, али са њима поредити значај Мохачке битке у хрватској традицији је потпуно неосновано.

Аутор се на више мјеста мучио са хронологијом. У следећем разматрању некако је изгубио једно стољеће туђинске владавине: „Многи су у Србији годину 1878. видели као време обнове државности изгубљене падом Смедерева 1459. године. Мада је трајала дуже од три века (не рачунајући периоде хабзбуршке окупације), на период османске власти...” (341). По Ђокићу, Осман-паша Пазваноглу преминуо је у 69. години живота мада је прецизно навео његове године рођења и смрти (1758–1807) (стр. 241, 250).⁵⁴ У периодизацији поглавља „Револуција (1788–1858)” и „Независност (1860–1914)” недостају двије године – 1858–1860, односно друга владавина Милоша Обреновића. Пуч 27. марта 1941. није био „усред народних протеста” (419), већ су они слиједили као подршка том преврату.

Дејан Ђокић је на више мјеста начинио грешке у историјској географији. Тако наводи да је Србија у балканским ратовима ослободила Вардарску Македонију, цијело Косово, већи дио Метохије, као и дио Рашке области (Санџака), а по Ђокићу „осим Вардарске Македоније, Србија је добила већи део Косова и Санџак” (355). Замијенио је земље рођења два истакнута комунистичка политичара, тако да је по њему Бранко Микулић из Херцеговине (481), а Анте Марковић из Босне (493). Битка „за коридор у северозападној Босни 1992” (515), заправо је вођена на сјеверу земље, у Посавини, док је на сјеверозападу Босанска Крајина. По Ђокићу ријека Марица тече кроз Бугарску и Грчку, мада доњи ток ријеке представља границу између Грчке и Турске (148).

Драгутин Немањић је у књизи наведен као „млади краљ” Угарске (129), што никако није могао да буде, јер би то подразумевало да је престолонаследник у Угарској, а та титула била је резервисана за синове угарских краљева. Стефан Душан је, по аутору, „од Дубровника изгубио територије у Далмацији (Стон и Пељешац) и делове Хума од Босне, али је касније успео да их поврати (осим Стона)” (135). Познато је да је краљ Душан продао Стон и Пељешац Дубровчанима, док је дијелове Хума повратио само накратко 1350. године.⁵⁵ У вријеме када је обновљена Српска црква 1557. године у Османском царству велики везир био је Рустем-паша Опуквић, за кога Ђокић пише да је „јужнословенски муслиман” и „вероватно далматинско-хрватског порекла” (203). Млетачки посланик на султановом двору Роберт Навађеро је аутор извјештаја који је прочитан у Сенату у Венецији фебруара 1553. године, а у коме је, између осталог, написао да је „величанствени Рустем, зет његовог величанства, српске народности (*'nazione serviano'*) и да је рођен

⁵⁴ Грешка је присутна у оба издања књиге. Чедомиљ Мијатовић је само по српском издању књиге преминуо десет година прије него што се родио (335).

⁵⁵ Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан...*, 90–92, 261; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе...*, 92, 118–121.

у једном селу код Сарајева у Босни ('il serraglio di Bosnia')".⁵⁶ „АВНОЈ је одлучио да ће поратна Југославија бити федерална република” (434), пише Ђокић, иако је једна од најважнијих одлука партизанске револуционарне скупштине била да будуће уређење Југославије – монархија или република, остави народу на изјашњење после завршетка рата.⁵⁷

* * *

„Мој поглед на прошлост је неминовно презентистички, али истовремено покушавам да не читам историју 'уназад', односно да не учитавам садашњост у прошле догађаје” (71), написао је Дејан Ђокић у „Уводу” своје *Историје Србије*, да би у наредних више од 500 страна потврдио први дио и оповргао други дио реченице. Он је углавном Србе, њихова друштва и државе кроз историјске периоде сагледавао анахроно кроз призму савремених идеолошко-политичких дискурса – либералног у Великој Британији и на Западу, те њему подражавајућег „другосрбијанског”. Пренагласио је у свим историјским периодима мултиконфесионалност и мултиетничност Србије и улогу мањина. Занемарио је народ/нацију као основну категорију историјског развоја, црквену и војну историју, традиционалну и масовну културу, афирмативно у српској историји. Није анализирао крупни историјски процес трансформације аграрног у индустријско, потом у постиндустријско друштво.

Када читалац окрене последњу страницу књиге, остаје запитан да ли су, ко су, гдје су и откада су Срби и Србија. Аутор је покушавао, показало се несупјешно, да оспори континуитет између средњовековне и нововековне националне историје. Из граница Србије издвојио је Косово и Метохију, као и Рашку област (Санџак). Увелико је лишио Црну Гору српског карактера, а запоставио је историју зазирања Срба на западу простора који настајују (данашње Хрватска и Босна и Херцеговина). Преузео је политички мотивисану псеудоисторијску теорију о србизацији православаца („босанских Словена” или „Босанаца”) у Босни и Херцеговини у XIX вијеку. По Ђокићу, идентитет, простор и континуитет сусједних народа и држава, за разлику од Срба и Србије, нису магловити и спорни, а њихове данашње границе и идентитете пројектовао је у прошлост. Стога је у његовој књизи било немогуће поређење

⁵⁶ Eugenio Albèri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, serie III, vol. I, Firenze 1840, 88–89; Радован Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 2010, 9; Драга В. Мاستиловић, „Срби у Сарајеву – континуитет трајања и зазирања (османски период)”, *Исходишта* 8 (2022), 155.

⁵⁷ „Одлука о одузимању права законите владе Југославије такозваној југословенској влади у иностранству и о забрани повратка у земљу краљу Петру II Карађорђевићу, Јајце, 29–30. новембра 1945”, у: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, 658.

У *Историју Србије* постоје грешке у преводу. Према енглеском издању књиге (50), познате антропоморфне фигурине израђене су од седиментне стијене пјешчара у камено доба на десној обали Дунава у Лепенском виру, а у српском издању књиге су „пешчане”, дакле, израђене од пијеска (80). Иако се претходно наводи да је Симеон Урош Палеолог био полубрат цара Душана, што значи да је Душановом сину и насљеднику Урошу био стриц или полустриц, он се у српском издању књиге даље назива Урошевим ујаком (147).

историје Србије и Срба са историјама Хрватске, Бугарске и осталих држава и народа.

Ђокићева историја Србије, као и књига Кети Кармајкл о историји Босне из исте серије Кембриџ јуниверсити преса, прилог је сличним интерпретацијама историје Срба и осталих југословенских народа које су се множиле од времена пропасти њихове заједничке државе. Оне су биле у функцији, или бар нису биле противрјечне, политици побједника у Хладном рату, а која је увелико омогућавала остварење националних пројеката оних народа чија је једна од основних карактеристика антисрпство. Отуда се у тим књигама не преиспитује улога западних сила и њихових сљедбеника на Балкану, а улога највећег југословенског народа у најновијој историји проглашава за „пропаст” и „пад Србије и Срба”, а Српска за „парију Балкана”. Срби се представљају као злочинци, а вертикала злочина према сусједима, нарочито муслиманима/Муслиманима/Бошњацима, спушта кроз стољећа, уз занемаривање, прећуткивање или минимизовање српских страдања. Приступ у библиографијама ових књига имају првенствено западни аутори, а од домаћих готово једино они сличних идеолошких назора и прозападних политичких опредјељења. Историја је тако сведена на помоћницу идеологије и политике, истина није релевантна, важна је моћ коју имају и чијем одржању и увећању доприносе историчар, институција у којој ради, издавач, историографија итд.

Ђокић не спори штетност балканизма, мада је и сâм конструисао умјесто историје Србије и Срба историју имагинарне Србије и историју имагинарних Срба, и то: некритичким односом према утицају Запада, минимизовањем утицаја Византије и Русије, неистичањем афирмативног у српској историји, занемаривањем улоге и значаја СПЦ, одбацивањем главног тока српске историографије, бирањем муслимана/Муслимана/Бошњака и Албанаца за фаворите, дискриминацијом српских жртава у ратовима, разноврсним грешкама и пропустима. У британској белетристици постоје измаштане балканске државе, инспирисане Руританијом као мјестом радње романа Антонија Хоупа *Зайшоченик Зенде* (1894), као Кравонија, Евархија, Слака, Тракија, Силарија, Мезија, Млавија, Дринија, Херцословачка, Селовнија, Земља Плавих Гора, Евалонија, Кедарија, Вучинија, Вулгарија, Неутралија.⁵⁸ Земље чије су историје Кармајклова и Ђокић објавили у едицији издавачке куће Универзитета Кембриџ носе стварна имена (додуше изостављали су Херцеговину из имена мање), али су њихове историје у тој мјери искривљене да се могу оцијенити руританизованим или имагинарним.

⁵⁸ V. Goldsvorti, n. d., 62, 64, 76, 89, 103, 149, 152, 172, 184.

Professor DRAGIŠA D. VASIĆ, Ph.D.

E-mail: dragisa.vasic@ff.unibl.org

Assistant Professor RADOVAN SUBIĆ, Ph.D.

E-mail: radovan.subic@ff.unibl.org

Senior Assistant, DEJAN DOŠLIĆ, Ma

E-mail: dejan.doslic@ff.unibl.org

University of Banja Luka

Faculty of Philosophy

Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A

Banja Luka, The Republic of Srpska

Bosnia and Herzegovina

IMAGINARY SERBIA AND IMAGINARY SERBS

Review of Dejan Djokic's book, *A Concise History of Serbia*, Cambridge:

Cambridge University Press, 2023, XVII + 562 pp.

Dejan Đokić, *Istorija Srbije: od ranog srednjeg veka do danas*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2023, 598 pp.

SUMMARY: The reviewers – specialists in three distinct historical periods (the Middle Ages, the Early Modern Era, and the Modern Age) – set out to assess the scientific grounding of *A Concise History of Serbia*. The author, Dejan Djokic, demonstrates the sensitivity, knowledge, and skill required to write a national historical synthesis. Unfortunately, these qualities are overshadowed by an anachronistic portrayal of Serbian history, viewed through the lens of Balkanist narratives and contemporary ideological and political discourse – liberal in the West and the UK, and, in Serbia, what the reviewers term “other Serbianism,” an imitative domestic version. The book overemphasizes Serbia's multi-confessional and multiethnic character, the influence of the West, and the role of minorities, while neglecting core elements such as the people/nation as a historical category, the church, military history, the influence of Byzantium and Russia, (which is affirmative in the Serbian history), traditional and popular culture, and the broader socioeconomic transformation from agrarian to industrial and post-industrial society. Furthermore, the author excludes Kosovo and the Raška region (Sandžak) from Serbia's historical and territorial framework, and significantly downplays the Serbian character of Montenegro. He minimized the history of extermination of Serbs in the western part of the region of which they are inhabitants (nowadays Croatia and Bosnia and Herzegovina). He nullified, for the most part, the history and identity of Serbs outside Serbia prior to the 20th century. Djokic presents a national history largely without reference to the achievements of mainstream Serbian historiography. Such an approach drew him to a circle of failures, omission and mistakes. The end result is the imaginary Serbia and imaginary Serbs, lacking in continuity with the Medieval history, with undefined boundaries and identity, rendered incomparable with other countries and nations, and burdened by an exaggerated focus on Serbian crimes against its neighbors.

KEYWORDS: History of Serbia; Dejan Djokic; ideology; politics; Balkanism

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

UDC 012 Krkljuš Lj.
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2025.111.10
 БИБЛИОГРАФИЈА
 Примљен: 10. 1. 2025.
 Прихваћен: 25. 4. 2025.

Академик ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ
 Српска академија наука и уметности
 Кнез Михаилова 35, Београд, Србија
 Е-адреса: nnpv@sbb.rs

ПРОФ. ДР ЉУБОМИРКА КРКЉУШ:
 БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА

САЖЕТАК: Професор др Љубомирка Кркљуш бавила се претежно историјом Срба у Јужној Угарској и питањем аутономије и државноправног статуса Војводине, а нарочито историјом Српског народног покрета 1848–1849. године, делатношћу појединих истакнутих личности политичког, културног и јавног живота Срба у Јужној Угарској, изградњом и развитком српске правне терминологије, присаједињењем области данашње Војводине Краљевини Србији и стварањем заједничке државе 1918. године, политичким и државноправним аспектима тог процеса, али и другим темама српске политичке и правне историје XVIII и XIX века, као што је правни систем Војне границе. Посебну научну пажњу професорка Кркљуш посветила је правном положају српског народа, и са правноисторијског и са политичког становишта, оцењујући да је он утврђивао оквире и стварао или ограничавао могућност развоја и напретка српског народа у сваком погледу – привредном, друштвеном, образовном и културном, а у крајњем исходу очувања националног и верског идентитета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: проф. др Љубомирка Кркљуш; библиографија радова; Српски народни покрет 1848/49; Војводовина; Јужна Угарска; правна терминологија; право

КЊИГЕ И МОНОГРАФИЈЕ

1. *Одабрани извори из државноправне историје Југославије* (са С. Шаркићем), Београд 1982.
2. *Општа историја државе и права* (са С. Шаркићем), Београд 1986; друго издање 1989; треће 1992; 226 стр.
3. *Историја политичких и правних институција Војводине*, Нови Сад 1992; друго издање 1995; 112 стр.
4. *Одабрани извори из државноправне историје Југославије* (са С. Шаркићем), Београд 1998; 372 стр.
5. *Правна историја српског народа*, Прометеј, Нови Сад 2002; 615 стр.
6. *Одабрани извори из правне историје српског народа*, Нови Сад 2003; 436 стр.

7. *Правна историја српског народа*, измењено и допуњено издање, Нови Сад 2004, 529 стр.
8. *Историја политичких и правних институција Војводине*, измењено и допуњено издање, Правни факултет, Нови Сад 2004; 133 стр.
9. *Пројекти устава за Војводину Србију, настали у шоку српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006; 237 стр.
10. *Правна историја српског народа*, Универзитет у Источном Сарајеву, Правни факултет, Источно Сарајево 2007; 304 стр.
11. *Правна историја српског народа*, Београд 2007, 2009, 2010, 2013, 2014, 2015, 2016; 383 стр.
12. *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, Матица српска, Нови Сад 2009; 233 стр.
13. *Средишњи органи власти у Српској војводини 1848–1849*, Матица српска, Нови Сад 2013; 424 стр.
14. *Конституцијонизација Бојдановић (1811–1854)*, Матица српска, Нови Сад 2018; 280 стр.
15. *Лист Der Serbe о Српском народном покрету 1848–1849*, Матица српска, Нови Сад 2021; 268 стр.
16. *Павле Арс. Појовић: (1812–1849): Стеријин кријичар, правник, новинар*, Матица српска, Нови Сад 2022; 204 стр.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

17. (Љубомирка Јудин), „О неким радовима на историји уласка Војводине у југословенску државу 1918. године”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* I (1966), 275–287.
18. (Љубомирка Јудин), „О праву земљишне својине граничара у Војној граници у XVIII и XIX веку”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* II (1967/68), 397–426.
19. (Љубомирка Јудин), „О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918–1919. године”, *Зборник за друштвене науке*, Матица српска, 51 (1968), 5–35.
20. „Научни скуп у поводу 50. годишњице распада Аустријске монархије и стварања југословенске државе”, *Зборник за историју*, Матица српска, 1 (1970), 160–162.
21. (Љубомирка Јудин), „Нека питања српске организације власти у Војводини револуционарне 1848–1849. године”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* VII (1973), 241–252.
22. (Љубомирка Јудин), „Нормативна и правосудна делатност Главног одбора Српске Војводине 1848. године”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* VIII (1974), 341–347.
23. „Радикална странка у Војводини и аграрна реформа”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* XI (1977), 169–188.
24. „Стварање југословенске државе и Војводина”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, посвећен двадесетогодишњици факултета*, Нови Сад 1979, 327–337.
25. „Ставови Радикалне и Демократске странке у Војводини о неким питањима уставног уређења Краљевине СХС”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* XVI, 3 (1982), 91–99.

26. „Неки проблеми привреде Војводине после уједињења 1918. и Радикална и Демократска странка”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XIX, 1–3 (1985), 63–74.
27. „Социјална и економска структура Војводине у време стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XX, 1–3 (1986), 55–68.
28. „150 година од доношења Сретењског устава”, *Архив за правне и друшћивене науке*, 3–4 (јул–децембар 1986), 696–705.
29. „Радикална и демократска штампа у Војводини о националном питању”, *Зборник Мајице српске за историју* 36 (1987), 57–89.
30. „Привремена уредба за печатњу Војводине Србије 1849. године”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XXIII, 1–3 (1989), 174–182.
31. „Организација власти у Војводини у време стварања Краљевине СХС”, у зборнику: *Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд 1989, 285–300.
32. „Пројект устава за војводовину србску Стефана Радичевића”, у зборнику: *Уставни развјијак Србије у XIX и почетком XX века*, Београд 1990, 77–85.
33. „Питања организације власти у Војводини 1918–19. године”, у зборнику: *Србија на крају Првој свејској раји*, Београд 1990, 143–156.
34. „Правни положај жене у Војводини пре другог светског рата”, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке* 88 (1990), 93–104.
35. „Уставно питање у Војводини 1848–1849. године”, *Историјски часопис XXXVII* (1990), 119–137.
36. „Државноправне концепције у програмима српских политичких странака у Војводини у XIX веку”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XXV, 1–3 (1991), 116–127.
37. „Један поглед на карактер српског покрета у Јужној Угарској 1848–1849. године”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* 1–2 (1992), 31–40.
38. „Право народа на самоопредељење и присаједињење Војводине Србији 1918. године”, *Зборник радова свечаној скупи посвећеној 75. годишњици присаједињења Војводине Србији*, Нови Сад 1993, 33–41.
39. „Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године”, зборник: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918. године*, Нови Сад 1993, 13–27.
40. „Грађанска права у актима српског покрета у Војводини 1848–1849. године”, у зборнику: *Ђорђе Тасић и права човека*, Нови Сад 1993, 13–27.
41. „Доношење Српског грађанског законика 1844. године”, *Гласник Адвокатске коморе у Новом Саду*, књ. 54 (јун 1994), 3–12.
42. „Јован Хацић и конституисање уставног поретка Србије”, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке* 97 (1994), 21–32.
43. „Поводом 75-годишњице присаједињења Војводине Србији”, *Dialogue, Journal international d'arts et de sciences*, Paris, X (juin 1994), 100–107.
44. „Преглед развоја политичких и правних институција Војводине”, *Dialogue, Journal international d'arts et de sciences*. Paris (decembre 1994), 79–93.
45. „Стефан Радичевић – скица за портрет једног писца српских закона и устава”, *Зборник Мајице српске за историју* 49 (1994), 137–147.
46. „Једно писмо грофа Лудвига Бистшоноовског патријарху Јосифу Рајачићу”, *Свеске Мајице српске (траћа и прилози за културну и друшћивену историју)* 28 (1995).

47. „Кривични прописи и суђење у Војној граници за време револуције 1848–1849. године”, *Пућеви констџиџуисања Србије као модерне љравне државе*, Научни скуп одржан на Правном факултету у Новом Саду 8. септембра 1995, Нови Сад 1995, 127–133.
48. „Мисао и стварност Српске Војводине 1848. и 1849. године”, *Јуџословенски истџоријски часоџис* 1–2 (1996), 95–109.
49. „Породичне задруге у Српском грађанском законуиу и у законодавству Војне границе”, у зборнику радова: *Сџо љедесет љодина од доношења Срџскоџ љраванскоџ законика*, САНУ, Београд 1996, 337–350.
50. „Покушаји да се добије признање одлука Мајске скупштине – рад српске де-путације 1848. и 1849. године”, *Зборник радова Правноџ факултџетџа у Новом Саду* XXXI, 1–3 (1997), 39–55.
51. „Светозар Милетић и мисао о аутономији Срба у Јужној Угарској”, у зборнику: *Акџуелност мисли Свеџозара Милетџића*, САНУ, Београд 1997, 95–111.
52. „Начелни основи умоправословне и положителне полиције за Војводовину србску”, у зборнику: *Реконстџрукција љравноџ сисџтема Јуџославије на основа-ма слободе, демократије, љржџиџија и социјалне љравде*, Нови Сад 1998, 67–77.
53. „Асигнати у Српској Војводини у време покрета 1848. и 1849. године”, *Прило-зи за истџорију банкарсџива у Војводини*, Матица српска и Војвођанска банка, Нови Сад 1998, 17–24.
54. „Кривична дела против полног морала у српским правним изворима”, у збор-нику: *Сексуалност, аџресивност, делинквенџност, медицински, љравни и соци-јални асџекџи*, Матица српска, Нови Сад 1999, 77–86.
55. „Колективна одговорност у Душановом законуиу”, у зборнику: *Душанов зако-ник – 650 љодина од њеџовоџ доношења*, Академије наука и умјетности Републи-ке Српске, Бања Лука 2000, 143–151.
56. „Уставно питање у Војводини за време српског покрета 1848–1849. године”, *Зборник радова Научноџ скуџа Срџски љокреџ у револуџији 1848–1849*, изд. САНУ, Београд – Сремски Карловци – Нови Сад 2000, 89–117.
57. „Војводина (правноисторијска обележја подручја)” у зборнику: *Здравље људи у Војводини*, Матица српска и Универзитет у Новом Саду, Нови Сад 2001, 191–197.
58. „Политичко-правни статус Војводине од краја XVII века до краја XX века”, *Истџорија банкарсџива у Војводини*, Матица српска и Војвођанска банка, Нови Сад 2001, 14–59.
59. „Правни прописи о банкарству између два светска рата”, *Истџорија банкар-сџива у Војводини*, Матица српска и Војвођанска банка, Нови Сад 2001, 244–276.
60. „Радосћ Љушић, *Истџорија срџске државностџи*”, *Зборник Маџице срџске за истџорију* 65–66 (2002), 287–290.
61. „Срби у Угарској и Србија 1918”, саопштење на научном скупу „Велика Ср-бија, Истине, заблуде, злоупотребе”, у зборнику: *Велика Србија – истине, заблуде и злоупотребе*, САНУ, Београд 2003, 181–199.
62. „Правни основи за аутономију Срба у Јужној Угарској у XVIII и XIX веку”, *Зборник радова Правноџ факултџетџа у Новом Саду* XXXVI, 1–3 (2002), 71–80.
63. „Војно-организациона делатност Главног одбора Српске Војводине 1848–1849. године”, *Зборник радова Правноџ факултџетџа у Новом Саду* XXXVII, 3 (2003), 43–67.
64. „Настанак првих програма о васпостављању српске државе”, *Зборник радова Правноџ факултџетџа у Новом Саду* XXXVIII, 2 (2004), 37–60.

65. „Поводом двестоте годишњице Првог српског устанка”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XXXVIII, 2 (2004), 7–25.
66. „Погледи Светозара Милетића на уставно уређење Аустрије и положај Војводине 1848–1849. године”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XXXVIII, 3 (2004), 99–118.
67. „Правна природа докумената од 1. децембра 1918. године о стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, саопштење на скупу у САНУ, 8. маја 2003, *Зборник Мајнице српске за историју* 69–70 (2004), 97–117.
68. „Светозар Милетић о уставу Кнежевине Србије од 1869. године”, *Исцртаживања* (Филоз. ф. у Н. Саду) 16 (2005), 137–151.
69. „Систем кривичних санкција у Душановом закону”, саопштење на Научном скупу „Законик цара Стефана Душана – 650 година од проглашења” – САНУ, 21. децембра 2005.
70. „Беседе Михаила Полита Десанчића у Хрватском сабору”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XXXIX, 3 (2005), 387–402.
71. „Божа Грујовић, писац првог уставног нацрта у Србији”, *Србија 1804–2004, друштво, економија, држава, право, пољопривреда, култура, религија*, Ниш 2005, 305–323.
72. „Бирачко право у актима Српског народног покрета у Јужној Угарској 1848–1849. године”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XL 2 (2006), 27–42.
73. „Људска и грађанска права у уставним нацртима Српског народног покрета у Јужној Угарској 1848–1849. године”, *Зборник радова Правној факултету Универзитета у Источном Сарајеву*, 3 (2007), 61–73.
74. „Политичка делатност Јаше Томића”, уводна студија у: Јаша Томић, *Сабрана дела, Политички списи*, Прометеј, Нови Сад 2007, 9–159.
75. „Кнез Милан Обреновић и Светозар Милетић”, *Зборник Мајнице српске за историју* 75–76 (2007), 177–202.
76. „Светозар Милетић о херцеговачком устанку 1875. године”, *Зборник Правној факултету Универзитета у Источном Сарајеву* 4 (2008), 5–19.
77. „Француски дипломати о српском покрету 1848–1849”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XLI, 3 (2007), 145–169.
78. „Национална права у документима српског покрета у јужној Угарској 1848–1849”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XLII, 1–2 (2008), 235–255.
79. „Јаша Томић и *Застава* о националном и државном јединству у време стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* XLII, 3 (2008), 19–35.
80. „Национална права у документима српског покрета у јужној Угарској 1848–1849”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* 1–2 (2008), 235–256.
81. „Обележја и симболи у току Српског народног покрета 1848–1849”, *Исцртаживања* 20 (2009), 147–161.
82. „Судска власт у Војводини по документима Српског народног покрета 1848–1849”, *Зборник радова Правној факултету у Источном Сарајеву* 5 (2009), 7–19.
83. „Законодавна и извршна власт у документима Српског народног покрета 1848–1849. године”, *Архив за правне и друштвене науке* 3–4 (јул–децембар 2009), 131–149.

84. „Јаша Томић – ратни извештач *Заставе* из Балканских ратова”, *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, Међународни тематски зборник, 3, Косовска Митровица 2010, 331–342.
85. „Прописи о штампи у време Српског народног покрета 1848–1849”, *Свеске Мајнице српске, Грађа и њилози за културну и друшћивену историју* 50 (2010), 11–35.
86. „О програму Саве Текелије за обнову српске државе”, *Зборник Мајнице српске за историју* 81 (2010), 7–23.
87. „Савез Српске Војводовине и Троједне краљевине у програмским документима Српског народног покрета 1848–1849”, *Годишњак Правној факултету у Источном Сарајеву* 1 (2010), 33–55.
88. „Аутономија Војводине до 1914. године – да ли је постојала, када и каква?”, *Анали Правној факултету у Београду* LVIII, 2 (2010), 5–35.
89. „Закон војени и Уредба о преком суду 1848. године”, *Свеске Мајнице српске, Грађа и њилози за културну и друшћивену историју* 50 (2010), 35–43.
90. „О идејама и делу Светозара Милетића”, *Летопис Мајнице српске*, књ. 488, св. 4 (октобар 2011), 516–528.
91. „Уједињење 1918”, *Летопис Мајнице српске*, Књ. 489, св. 3 (март 2012), 423–430.
92. „О политичкој делатности Саве Текелије”, *Сава Текелија и његово доба, зборник радова, њоводом 250 годишњице рођења Саве Текелије*, Српски институт, Будимпешта 2013, 103–119.
93. „Патријарх Јосиф Рајачић у Српском народном покрету 1848–1849”, *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, Нови Сад 2014, 191–213.
94. „Правно-политички статус Бачке у XVIII, XIX и XX веку”, *Бачка кроз векове*, Вукова задужбина, Београд 2014, 87–107.
95. „Крај Првог светског рата и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, у зборнику радова: *Први Свешки рат*, Матица српска, Нови Сад 2015, 237–253.
96. „Константин Богдановић о српском питању”, *Сјоменица академику Чедомиру Појову*, Нови Сад 2017, 399–428.
97. „О преводима угарског Меничног закона, њиховим ауторима и критичарима”, *Зборник Мајнице српске за историју* 95 (2017), 15–38.
98. „Мајска скупштина – у свом и нашем времену”, *Летопис Мајнице српске* (јул–август 2018), 142–160.
99. „О неким питањима правног субјективитета чинилаца уједињења 1. децембра 1918. године”, *Крај раја, Срби и стварање Јуославије: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29–30. новембра 2018. (уредник: Михаило Војводић)*, Сану Београд 2021, 501–510.
100. „Правни термини у епистоларима Алексија Везилића и Атанасија Стојковића”, *Зборник Мајнице српске за историју* 97 (2018), 69–82.
101. „О правном положају Срба у Јужној Угарској – стварност, жеље и контроверзе”, *Зборник Мајнице српске за историју* 98 (2018), 31–66.
102. „Јаша Томић о националном и државном јединству у време стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, зборник: *Срби у Угарској 1848–1918: од Мајске до Велике народне скупшћине*, Матица српска, Нови Сад 2019, 37–50.
103. „Народно-црквена аутономија Срба у Угарској – правни основи, оквири и значај”, рад припремљен за Научни скуп посвећен јубилеју 800. годишњице аутокефалности Српске православне цркве (1219–2019) „Државно–црквено право кроз векове”, Будва 10–13. октобар 2019, *Државно-црквено ѡраво кроз векове*, Београд–Будва 2019, 123–135.

104. „Присаједињење Војводине матици Србији”, *Ошацибини с љубављу: Сто година од присаједињења Војводства српској матици Србији 1918–2018*, Вршац 2019, 63–69.
105. „Уставноправни појмови и термини у документима Српског покрета 1848–1849. године”, *Зборник Матице српске за историју* 100 (2019), 25–41.
106. „Историјски значај одлука Велике Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена 25. новембра 1918. године”, *Стоменица присаједињења 1918–2018, Круна вековне борбе за ослобођење и уједињење*, Нови Сад – Београд 2019, 35–49.
107. „Павле Арс. Поповић – један знаменити делатник у српском културном простору”, саопштење на Научном скупу: *Српски културни просјор: усјорјсјво, јробрлеми, врелносји*, Матица српска, 17. и 18. маја 2019. године, *Српски културни просјор, Усјорјсјво, јробрлеми, врелносји*, Нови Сад 2020, 218–230.
108. „Словенске новине о Србима 1848. године – *Allgemeine Slawische Zeitung*”, *Зборник Матице српске за историју* 102 (2020), 31–69.
109. „О неким питањима правног субјективитета чинилаца уједињења 1. децембра 1918. године”, *Крај рајша, Срби и стварање Југославије: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29–30. новембра 2018*, САНУ, Београд 2021, 501–510.
110. „Један поглед на савез Српске Војводине и троједне краљевине 1848–1849. године”, *Зборник Матице српске за историју* 104 (2021), 107–134.
111. „Димитрије Матић у српском народном покрету 1848–1849. године: у спомен једном знаменитом српском научнику”, *Зборник Матице српске за историју* 105 (2022), 9–34.
112. „О поделама српског народа: некад и сад”, *Зборник Матице српске за историју* 108 (2023), 93–120.
113. Аутор одредница у *Српској енциклопедији*: 1. књига/1 том: *Ајлук; Андоновић, Јеврем*; 2. књига/1 том: *Бојишић, Валџазар*; 2. том: *Вакуф* (коаутор одреднице); *Везир* (коаутор одреднице); *Влада* (коаутор одреднице); *Вожд* (коаутор одреднице); *Војводина* (са групом аутора); *Вражда*; 2. књига/3 том: *Димијријевић, Бранислав; Ђорђевић, Ђорђе*.
114. Аутор биографских одредница у *Српском биографском речнику*: *Андоновић, Јеврем; Бојишић, Валџазар; Гершић, Глијорије Гија; Дамјановић, Милан Миле; Димијријевић, Бранислав Бранко; Ђорђевић, Ђорђе; Ђорђевић, Јован; Ђуровић, Мишар И.; Живановић, Тома; Иђајовић, Никола; Карамата, Аћанасије; Кондороди, Ђорђе; Консијанџиновић, Михаило; Крек, Миховил Миха; Кречаревић, Павле; Лазаревић, Свејозар; Лајинчић, Јован; Марјановић, Милан; Миљковић, Милуштин; Недељковић, Бранислав; Никетић, Гојко; Новаковић, Милетија; Орел, Димијрије; Пејровић, Павел; Пејровић, Павле Ј.; Појовић, Павле; Радичевић, Стефан; Радовановић, Пешар; Радојчић/Радојичић, Милош; Ранковић, Драгумин Ј.; Ранковић, Драгумин М.; Савић, Јован; Савић, Пантија Ј.; Сен Канџен де, Карл фон Биџи; Симић, Миливој*.

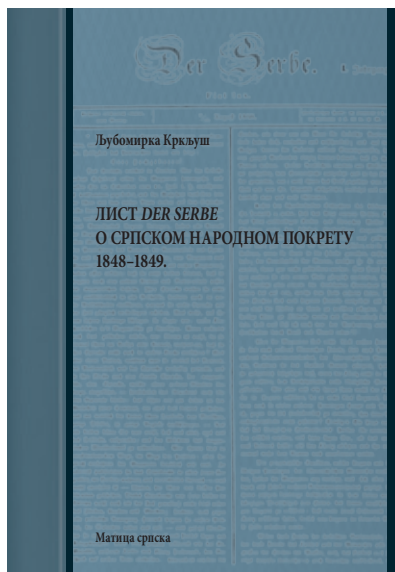
Academician VASILJE Đ. KRESTIĆ
Serbian Academy of Sciences and Arts
Kneza Mihaila 35, Belgrade, Serbia
E-mail: nnpv@sbb.rs

A BIBLIOGRAPHY OF THE WORKS
OF PROFESSOR LJUBOMIRKA KRKLJUŠ, PHD

SUMMARY: Professor Ljubomirka Krkljuš, PhD, was a jurist by education, but her primary fields of research were the history of Serbs in Southern Hungary, the question of autonomy as well as the constitutional and legal status of Vojvodina. She had a particular interest in the history of The Serbian national movement of 1848–1849, the activities of certain prominent figures in the political, cultural and public life of Serbs in Southern Hungary, the establishment and development of Serbian judicial terminology, and the unification of contemporary area of Vojvodina with the Kingdom of Yugoslavia and the formation of a common state. She explored the political, legal and constitutional aspects of that process as well as other topics related to the political and legal history of Serbia in XVIII and XIX centuries, such as the legal system of Military Border. Professor Krkljuš devoted particular attention to the legal status of the Serbian people from both a legal-historical and political perspective, estimating it to be a defining framework – opening or closing possibilities for the development and progress of Serbian people in every regard – economic, social, educational and cultural – with the ultimate outcome of preserving the national and religious identity.

KEYWORDS: Professor Ljubomirka Krkljuš, PhD; bibliography of works; Serbian national movement of 1848–1849; Vojvodina; Southern Hungary; Judicial terminology; law

Љубомирка Кркљуш, *Лист Der Serbe о српском народном покрету 1848–1849*, Матица српска, Нови Сад 2021; 268 стр.

Професорка Љубомирка Кркљуш објавила је до сада неколико значајних књига и више вредних студија о историји српског народног покрета 1848/49. године. Најпре се о тој тематици 2006. године огласила књигом *Пројектији усјава за Војводовину Србију настали у шоку српској народној покрећу 1848–1849. године*. Три године касније објавила је књигу *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*. Потом се 2013. појавила њена веома значајна монографија под насловом *Средишњи органи власћи у Српској војводовини 1848–1849*. Посвећена изучавању Српске револуције 1848/49. написала је и објавила 2018. књигу *Константин Бојдановић (1811–1854)*, који је био један од значајнијих учесника у време Револуције 1848/49. године. Дуже време уроњена у архивска истраживања и литературу о Српском покрету 1848/49. године, у једном од кључних догађаја наше новије историје, проф. Кркљуш

се сада појавила с новом монографијом која носи наслов *Лист Der Serbe о српском народном покрету 1848–1849*.

Лист *Der Serbe* излазио је у Београду једном недељно од 7. августа 1848. до краја јула 1849. године. Његов уредник био је Милош Поповић, тадашњи уредник званичних *Србских новина*. У листу *Der Serbe* највише пажње посвећивао је Србима и збивањима која су се тичала Срба у Угарској, посебно њиховом државноправном положају у оквирима Хабзбуршке монархије. Доносио је опширне аналитичке текстове о политичким приликама у Европи, о односима међу великим силама и државноправном преуређењу Монархије. Посебну пажњу посвећивао је разобличавању великомађарске политике и узроцима због којих је дошло до револуције, због којих су Срби били принуђени да се прихвате оружја и да ратују не против мађарског народа већ против политике мађарских влада, које у Угарској нису признавале постојање других нација, осим мађарске и једино постојећег „мађарског политичког народа”.

Лист је био прожет свесловенским духом па је наглашавао потребу јединства словенских и јужнословенских народа. Залаго се за слогу и војничку сарадњу између Срба и Хрвата, али је и критиковао оклевање бана Јелачића што не прискаче у помоћ угроженим Србима и што одуговлачи с објавом рата Мађарима.

Доследно и упорно лист се залагао за остварење најважнијег политичког циља Срба, за равноправност и слободу, тј. оживо-творење одлука Мајске скупштине и признавање Српске војводовине.

Најважнији задатак, због којег је *Der Serbe* и покренут, био је да се европска јавност обавести о правим узроцима сукоба између Срба и Мађара, да се разобличи увелико распрострањени ставови о Мађарима као напредним, либералним и широкогрудим демократама и Србима као реакционарима и контра-

революционарима. Политичком листу на немачком језику био је задатак да се достојно и провереним чињеницама одговори на све бројне увреде и клевете које су Мађари ширили о Србима.

Der Serbe је имао сараднике и дописнике у јужнословенским земљама Монархије, али и у другим словенским земљама. Постоје докази да је, посебно на немачком језичком подручју, био праћен и читан. То се види и по томе што је *Der Serbe* одговарао на полемичке текстове објављене у *Ausburger Zeitung*-у, *Allgemeine österreichische Zeitung*-у, *Fünfkirchner Zeitung*-у, *Allgemeine Slawische Zeitung*-у, *Constitution*-у и *Agramer Zeitung*-у. С пуно разлога професорка Кркљуш је закључила да је лист *Der Serbe* „делимично и испунио задатак који му је био намењен – да, реагујући на писање стране, у првом реду немачке штампе прикаже Српски народни покрет у истинитом светлу, објашњава узроке и мотиве српске политичке и оружане борбе, тумачи српске политичке захтеве, њихове основе и њихове циљеве.”

Пажљивом анализом свега што је написано у листу *Der Serbe* професорка Кркљуш је закључила да он садржи „свестрани и целовит” приказ свих битних елемената Српског покрета, да су његови текстови писани

од савременика и учесника у збивањима као *ауџентична* сведочанства. Због тога, написала је ауторка ове занимљиве монографије, *Der Serbe* „представља збирку драгоцене грађе о Српском народном покрету”. Он, додали бисмо, у многим случајевима допуњава, обогаћује и проширује наша знања о револуцији 1848/49. године. Зачуђујуће је, и то смо дужни да истакнемо, да лист тако богатог, разноврсног и занимљивог садржаја, све до сада није био предмет изучавања, није налазио место у историографским студијама посвећеним четрдесетосмашким догађајима. Историчари српске штампе су га регистровали али се нису упуштали у анализу његовог садржаја. Професорка Кркљуш уложила је велики труд у анализи свега што је написано у листу *Der Serbe*. Као одличан зналац свих збивања у време Револуције 1848/49. године она је систематизовала грађу по одређеним поглављима и тиме показала чиме се све бавио лист, какав став је заузимао према читавом низу питања. Другим речима, она је анализом грађе листа *Der Serbe* написала својеврсну занимљиву историју читавог Српског народног покрета 1848/49. године. На крају књиге налази се попис извора и коришћене литературе, регистар и текст резимеа на немачком језику.

Академик Василије Ђ. Кресић
Српска академија наука и уметности
Београд, Србија
nnpv@sbb.rs

НЕКРОЛОГ / OBITUARY

UDC 32:929 Krkljuš Lj.

НЕКРОЛОГ

Примљен: 25. 1. 2025.

Прихваћен: 30. 1. 2025.

In memoriam
Проф. др ЛЉБОМИРКА КРКЉУШ
(Шајкаш, 8. XI 1940 – Нови Сад, 27. XII 2024)

Концем децембра прошле године, тихо и неочекивано, напустила нас је цењена колегиница, професор и пријатељ – др Љубомирка Буба Кркљуш. Дипломирала је 1964. на Правном факултету Универзитета у Београду где је 1972. одбранила магистарску тезу, а 1978. и докторску дисертацију (*О ђолићичким ђриликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету Универзитета у Новом Саду прошла је сва звања, од асистента 1965. до редовног професора. Пензионисана је 2008. године. Предавала је *Исђорију држава и ђрава народа Јуђославије (Исђорију држава и ђрава народа Србије и Црне Горе и Правну исђорију срђскої народа)*, и опциони предмет *Исђорија ђолићичких и ђравних инсђиђиуција Војводине*. Три године је предавала *Правну исђорију* и на Правном факултету у Источном Сарајеву.

У неколико мандата била је продекан Правног факултета, декан (1998–2000), председник Савета и проректор Универзитета у Новом Саду (1996–1998). Била је потпредседник Матице српске (1999–2003) и секретар Одељења за

друштвене науке Матице српске (2008–2020), члан Савета *Зборника Матице српске за друштвене науке*, уредник *Свежака Матице српске: Серија друштвених наука*). Члан Националног савета за научни и технолошки развој Републике Србије била је од 2012. до 2016. године. Била је члан је Одбора за изворе српског права Српске академије наука и уметности и члан Управног одбора Државног архива Србије.

Говорила је немачки, а служила се енглеским и француским језиком.

Добитник је *Новембарске повеље Новог Сада* (1998) за изузетан допринос у научном стваралаштву, када је Повеља и установљена, и *Повеље Адвокатске коморе Војводине* за изузетан допринос у неговању традиције и одржавању и подизању стручног и научног угледа часописа за правну теорију и праксу Гласника Адвокатске коморе у Новом Саду 1998. године.

Учествовала је на следећим научним скуповима: *Стиварање југословенске државе 1918. године*, поводом обележавања годишњице стварања Југославије 1918–1988. (САНУ, 5–7. децембра 1988); *Скупи у поводу 75. годишњице присаједињења Војводине Србији* (САНУ – Огранак у Новом Саду, 15. децембра 1989); *Србија на крају Првој светској рат* (Историјски институт, Београд 21. и 22. децембра 1989); *Уставни развој Србије у XIX и почетком XX века* (САНУ, Београд 26. децембра 1988); *Ђорђе Тасић и права човека* (Правни факултет у Новом Саду, 10. децембра 1992); *Српски покрет у револуцији 1848–1849.* (САНУ, Београд и Сремски Карловци 15–19. септембра 1998); *Своједесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994)* (САНУ, Београд, 23. и 24. маја 1994); *Актуелност мисли Свејозара Милетића о ослобођењу и уједињењу српског народа* (САНУ, Београд – Нови Сад, 25. и 26. септембра 1995); *Душанов законик – 650 година од његовог доношења и* (Бања Лука, 22. и 23. децембра 1999); *Велика Србија: Истине, заблуде, злоупотребе* (САНУ, Београд, 24–26. октобра 2002); *Србија 1804–2004, друштво, економија, држава, право, политика, култура, религија* (Ниш, 20–23. октобра 2004); *Законик цара Стефана Душана – 650 година од пролазења* (САНУ, 21. децембра 2005); *Три века Карловачке митрополије 1713–2013.* (Сремски Карловци, 1. новембра 2013); *Срби у Угарској 1848–1918: од Мајске до Велике народне скупштине* (Матица српска, 2. новембра 2018); *Крај рата, Срби и стварање Југославије* (САНУ, 29–30. новембра 2018); *Српски културни просјор: историјско, проблеми, вредности* (Матица српска, 17. и 18. маја 2019); *Државно-црквено право кроз векове* (Будва, 10–13. октобра 2019).

У научном раду бавила се претежно историјом Срба у Јужној Угарској и њиховог положаја – питањем аутономије и државноправног статуса Војводине, а нарочито историјом Српског народног покрета 1848–1849. године, делатношћу појединих истакнутих личности политичког, културног и јавног живота Срба у Јужној Угарској, изградњом и развојем српске правне терминологије, присаједињењем области данашње Војводине Краљевини Србији и стварањем заједничке државе 1918. године, политичким и државноправним аспектима тог процеса, али и другим темама српске политичке и правне историје XVIII и XIX века, као што је правни систем Војне границе.

Посебну научну пажњу професорка Кркљуш посветила је правном положају српског народа, и са правноисторијског и са политичког становишта, оцењујући да је он утврђивао оквире и стварао или ограничавао могућност

развоја и напретка српског народа у сваком погледу – привредном, друштвеном, образовном и културном, а у крајњем исходу очувања националног и верског идентитета.

Кључну улогу и пресудни значај у борби Срба у Јужној Угарској за националну равноправност, територијалну аутономију и друштвену једнакост имала је Револуција 1848. године – Српски народни покрет, када је та борба добила и свој јасан и прецизно оцртан политички вид, формулисан у политичком програму. Професорка Кркљуш је у својим радовима обрадила неколико веома значајних, а у историографији неоправдано запостављених тема овог периода српске историје. То је у првом реду организација власти која је изграђена током трајања Српског народног покрета, при чему је коришћена обимна грађа, највећим делом необјављена и у историографији до тада необрађена. То се односи и на уставне нацрте за Српску Војводовину, који су тада начињени. Политички принципи и доктрине на којима су засновани уставни нацрти Срба у Јужној Угарској 1848. и 1849. године били су потпуно усклађени са либералним и демократским начелима времена, која ће тек после неколико деценија бити уграђена у Устав Краљевине Србије.

У вези са државноправним статусом Срба у Јужној Угарској су радови о постојању аутономије Војводине у време хабзбуршке владавине, тј. питање да ли је и у каквом облику остварен политички програм утврђен на Мајској скупштини 1848. године. Пажљивом анализом аустријских уставних и законских аката и правноисторијских извора Љ. Кркљуш је доказала да није постојала аутономија Војводине и да Војводство Србија и Тамишки Банат, основано 1849. није имало територијалну аутономију ни статус круновине. То је питање добило значајно место у скорашњим покушајима ревизије историјских чињеница, где се о Војводству говори као круновини.

Значајан предмет истраживања била је богата и разноврсна делатност неких појединаца, активних учесника у културном и политичком животу тридесетих и четрдесетих година XIX века и Српског народног покрета 1848, а која у науци није била ни проучена ни представљена: то је био Константин Богдановић, а потом његов савременик Павле Арс. Поповић.

У својим радовима Љ. Кркљуш је учила, илустровала обимним изворним материјалом и нагласила основну линију којом су се у својој свестраној делатности руководили и појединци и политичке и друге установе изграђене у то време – очување српске националне свести и тежњу ка сарадњи и јединству делова српског народа, издељеног и расутог у разним државним оквирима. Личности о чијој је делатности писала, оставиле су трага и у политичком и културном животу српског народа у Јужној Угарској, али су значајан допринос дале и изградњи младе српске државе, као што су то учинили и други њихови савременици, који су у историографији добили заслужено место. Прве јасно артикулисане погледе на слободу штампе изрекао је Павле Арс. Поповић, приликом именовања за уредника *Српских новина* и у написима у другим београдским новинама.

У својим радовима о 1918. години и процесу присаједињења Србији, Љ. Кркљуш је нарочиту пажњу посветила Великој народној скупштини 25. новембра 1918. године, њеном избору и саставу, доказавши да се радило о својеврсном плебисциту, о демократски изабраној скупштини, што је у по-

следње време често предмет покушаја оспоравања. Показала је да су неосноване и тврдње да је у процесу присаједињења пресудну улогу имала српска влада, спроводећи замисао о оснивању Велике Србије и да је одлука о присаједињу Србији била демократски и слободно изражена воља српског народа у Јужној Угарској, који је том одлуком испунио најважнију тачку свог политичког програма. Прва је обрадила грађу о Народној управи за Банат, Бачку и Барању, провизорној влади коју је именовала Велика народна скупштина и која је деловала до марта 1919. године.

У радовима о коначном чину у оквиру процеса стварања заједничке државе, Прводецембарском акту 1918. године, посветила је посебну пажњу, нарочито његовој правној природи, односно државноправном статусу његових учесника, оспоривши у историографији владајући став да се радило о уједињењу двају државних ентитета – Краљевине Србије и Државе Словенаца, Хрвата и Срба и утврдивши да тзв. Држава Словенаца, Хрвата и Срба није поседовала основне елементе државности.

Мада се у првом реду баве процесом настанка српских правних термина, радови о настанку српске правне терминологије немају уски правноисторијски карактер, јер потреба за српским правним терминима сведочи о развоју српског друштва, привредног живота и српског језика. Први српски правни термини формулисани су у епистоларима двојице истакнутих српских књижевника. Полемике о првим преводима мађарских закона и скованих термина, и са правничког, али и језичког становишта, вођене су у време борбе за српски језик и правопис. Преводи су начињени и пре самог оснивања Друштва српске словесности и почетка његовог рада на терминологији, а и пре Хацићевог посла на изради Српског грађанског законика, што несумњиво указује да се ради о првим покушајима грађења правних термина, а рад Ј. Кркљуш представља њихову прву научну обраду.

Као колега, чести сарадник и саговорник професорке Кркљуш, о њој као научном раднику, врсном интелектуалцу пространих знања и широких интересовања могу рећи све најплепше и најбоље. У струци којој се посветила њеним одласком настаће празнина која неће моћи бити ни брзо ни лако попуњена. Мени, не само као колеги већ и њеном блиском пријатељу, она ће недостајати зато што смо имали исте или сличне ставове о нашој историографији, многим актуелним питањима нашег друштва, наше политике и културе.

Овај кратки осврт на научни портрет професорке Кркљуш завршићу с уверењем да је она разноврсним и бројним радовима, заснованим на прворазредној изворној подлози, обогатила српску историографију и својим научним резултатима уврстила се у ред наших најуспешнијих и најзаслужнијих историчара.

*Академик Василије Ђ. Кресић
Српска академија наука и уметности
Београд, Србија
nnpv@sbb.rs*

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ДРАГИША Д. ВАСИЋ (Угодновићи код Теслића, 1971). Редовни професор на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци.

Основне и магистарске студије завршио на Филозофском факултету у Бањој Луци, где је 2012. одбранио и докторску дисертацију (*Теслић и околина између феудализма и књижевности 1878–1941*). На Филозофском факултету у Бањој Луци биран у следећа звања: доцент (2013), ванредни професор (2017) и редовни професор (2023). Научно интересовање: савремена национална историја, употреба и злоупотреба историје, методика наставе историје.

Важније књиге: *Дјелатности Бранка Чубриловића у избјељиву 1941–1945*, Бања Лука 2007; *Теслић и околина у вријеме трансформације феудализма у књижевност (1878–1941)*, Бања Лука 2014; *Срби у времену и историји: основе националне историје*, Бања Лука 2023.

МИОМИР ГАТАЛОВИЋ (Београд, 1981). Научни сарадник у Институту за савремену историју у Београду.

Дипломирао (2005), магистрирао 2008. (*Партија и култура у Србији 1952–1958*) и докторирао 2015. (*Југословенска државна полиција на Косову и Метохији 1958–1974*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Област научног интересовања: Србија у социјалистичкој Југославији, културна политика, покрајинска аутономија, Косово и Метохија. Добитник је награда Задужбине „Ђурђа, Данице и Јованке Јеленић” (2016) при Архиву Србије и награда Матице српске „Иларион Руварац” за историографију (2018).

Важније књиге: *Дарована слобода: Партија и култура у Србији 1952–1958*, Београд 2010; *Косово и Метохија у државној полицији Југославије 1958–1965*, Београд 2016; *Бурна времена: Косово и Метохија у државној полицији Југославије 1966–1969*, Београд 2018.

ДЕЈАН ДОШЛИЋ (Добој, 1990). Виши асистент на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци.

На Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци завршио је основне и мастер студије историје. Докторанд је на Филозофском факултету Универзитета у Београду. На Филозофском факултету у Бањој Луци изабран је за асистента 2015, а 2019. године за вишег асистента на предметима: Приватни живот у српским средњовековним земљама; Српска и јужнословенска историја раног средњег вијека; Државна управа у српским средњовековним земљама; Српска и јужнословенска историја позног средњег вијека. Научно интересовање: историја Срба у средњем веку.

Важније књиге: *Црква Свети́х а́йоси́ола Пе́йра и Павла у Церовици: 130 година свети́ње у Гојакочи, Бијељина 2022; Од сребрно́й крина до златно́й љиљана: злоупотреба и занемаривање једно́г симбола из српске историје, Бања Лука 2023. (коаутор); Орао, лав и крин: хералдика средњовековних српских земаља, Бања Лука 2022. (коаутор).*

САША ИЛИЋ (Пожаревац, 1968). Виши научни сарадник и архивски саветник у Народној банци Србије.

На Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду дипломирао 1995. (*Анџлус Аустрије и његови одједи у југословенској политичкој и економији*) и докторирао 2018. (*Српска економска историја у привреди Југославије 1945–1950. године*). Радио као архивиста у Архиву Југославије (1995–2005). Од 2005. радио на устројству и организацији Архива Народне банке Србије, а у периоду 2006–2013. био в. д. директора и директор Архива Народне банке Србије. Члан је Програмске комисије Семинара за друштвену историју у Истраживачкој станици „Петница” (2004–2011, 2012–). Као коаутор добитник награде „Задужбине Ђурђа И. Јеленића” 2007. (*Водич кроз збирке Архива Југославије*) и награде Златна архива „Фондације Александра Арнаутовића” (2021). Област истраживања: друштвена и економска историја Србије, Југославије и Европе у XIX и XX веку. Аутор је више од 70 научних и стручних радова (монографија, студија, чланака, зборника грађе, каталога изложби).

Важније књиге: *Извештаји МИП-а Краљевине Југославије, 1930, I, Београд 2005 (приређивач); Ђорђе Вајферт – визионар и прејалац 1850–1937, Београд 2010; Српски „јасларбајтери”: Српска економска историја у привреди Југославије 1945–1950. године, Београд 2020.*

ЈЕЛЕНА ИЛИЋ МАНДИЋ (Београд, 1981). Виши научни сарадник Историјског института у Београду.

На Филозофском факултету у Београду, на Одељењу за историју, дипломирала је 2005, магистрала 2008. (*Земун: 1739–1787*) и докторирала 2014. (*Банатска војна крајина у другој половини 18. века*). Ужа истраживачка област везана је за Војну границу Хабзбуршке монархије у XVIII веку, али се дотиче и ширег просторног, друштвеног и економског развоја на периферији монархије. Аутор је монографије *Банатска војна крајина (1764–1800)*, за коју јој је Матица српска доделила награду за историографију „Иларион Руварац” (2020).

Важније књиге: *Посланство Краљевине Србије у Берлину. Т. I, 1881–1902, Београд 2018. (прир., коаутор); Банатска војна крајина: (1764–1800), Београд 2020.*

МАРИЈА КРАЉ (Београд, 1990). Мастер историјских наука, самостални истраживач. Дипломирала 2013. (*Парохије и парохијско свештенство у Сремској епархији од 1718. до 1779. године*) и мастерирала 2014. (*Демографске прилике у Земунској парохији крајем XVIII века*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је тренутно на докторским академским студијама.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ (Ђала, Банат, 1932). Професор Филозофског факултета Универзитета у Београду у пензији; академик САНУ.

Дипломирао 1957, магистрирао 1962, докторирао 1957. (*Хрвајско-ујарска наћодба 1868. ћодине*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. За доцента на Филозофском факултету у Београду изабран 1967, ванредног професора 1973. и редовног 1979. Од 1981. био је шеф Катедре за националну историју новог века. За дописног члана Српске академије наука и уметности изабран је 1981, а за редовног 1991. Од 1982. је директор Архива САНУ. Члан Председништва САНУ је од 1995. Секретар Одељења историјских наука постао је 1998. године. Научно интересовање везано је за шири простор јужнословенских земаља у раздобљу од XVIII до XX века. Бави се историјом Срба у Угарској и Хрватској, српско-хрватским односима, југословенском идејом и настанком геноцида у Независној Држави Хрватској. Посебно је изучавао политичку историју, историју друштва и друштвених покрета, као и културну историју. Из тих области написао је и објавио више од 250 радова (монографија, студија, чланака, расправа и есеја).

Важније књиге: *Хрвајско-ујарска наћодба 1868. ћодине*, Београд 1969; *Проћокол кнеза Милоца Обреновића: 1824–1825*, Београд 1973. (коаутор); *Истћорија срћске шћамће у Ујарској: 1791–1914*, Нови Сад 1980; *Србија и ослободилачки ћокрећи на Балкану од Парискоћ мира до Берлинскоћ конћреса 139 (1856–1878)*, књ. 1, Београд 1983. (коаутор); *Срћско-хрвајски односи и јућословенска идеја у друћој ћоловини XIX века*, Београд 1988; *Истћорија Срба у Хрвајској и Славонији: 1848–1914*, Београд 1991; *Проћрами и шћашћући срћских ћолићичких сћранана до 1918. ћодине*, Београд 1991; *Из истћорије Срба и срћско-хрвајских односа: (сћудје, чланци, расћраве и есеји)*, Београд 1994; *Граћа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914). Књ. 1, 1848–1883*, Београд 1995; *Граћа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914). Књ. 2, 1884–1914*, Београд 1995; *Леци на срћском језику: (1848–1849)*, Нови Сад 1998; *Геноцидом до Велике Хрвајске*, Нови Сад – Београд 1998; *Знаменићи Срби о Хрвајима*, Нови Сад 1999; *Бискућ Шћросмајер у свейлу нових извора*, Београд–Чачак 2001; *„Меморандум САНУ” ћод ударима ћолићике*, Београд 2002. (коаутор); *Из ћрошћосћи Срема, Бачке и Банаша*, Београд 2003; *Истћориоћрафија у служби ћолићике*, Јагодина 2004; *Јаца Томић: ћолићички ћорћрећ: 1856–1922*, Нови Сад 2006; *Бискућ Шћросмајер: Хрвај, великохрвај или Јућословен*, Јагодина 2006; *Кнез Милоц Обреновић и Ђакова буна*, Смедеревска Паланка – Кусадак 2009; *Досије о ћенеци ћеноцида над Србима у НДХ*, Нови Сад 2009; *Истћоричар у времену ћреломних и судбинских одлука (инћервју и изјаве 1985–2010)*, Нови Сад 2011; *Хрвајске ћрећензије на Војводину и Босну и Херцећовину од 1848. до данас*, Зрећанин–Београд 2012; *Срби у Ујарској: 1790–1918*, Нови Сад 2013; *Прилози за новију истћорију САНУ: (о Меморандуму, САНУ и ћеном руководсћиву)*, Београд 2014; *Зайамћења*, Нови Сад 2016; *Аусћироујарска ћраћа о Уједињеној омладини срћској*, Нови Сад 2014; *Великохрвајске ћрећензије на Војводину, Босну и Херцећовину*, Београд 2017; *Јасеновац*, Београд 2017. (коаутор); *Истћоричар у времену ћреломних и судбинских одлука (инћервју и изјаве 2010–2018)*, књ. 2, Нови Сад 2019; *Граћа за истћорију срћско-хрвајских односа и Срба у Хрвајској 1848–2014*, Београд 2019; *Прилози за срћску истћорију*, Нови Сад 2024.

НЕМАЊА В. МИТРОВИЋ (1994). Научни сарадник Института за савремену историју.

Дипломирао 2017, мастерирао 2018. и докторирао 2023. (*Југословенско-румунски односи 1954–1968*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од 2023. запослен у Институту за савремену историју. Области научног интересовања: историја српско/југословенско-румунских односа, односи Југославије са балканским државама током Хладног рата и историја спорта.

Важније књиге: *Тито–Чаушеску: године зближавања*, Београд 2020; *Деценија искушења: југословенско-румунски односи 1948–1958*, Београд 2024.

МИРОСЛАВ М. ПОПОВИЋ (Београд, 1981). Виши научни сарадник. Библиотекар на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао (2005), магистрирао 2008. (*Краљица Јелена и Каптоличка црква*) и докторирао 2014. (*Судство у Кнежевини Србији: 1838–1869*) на Одељењу историје Филозофског факултету Универзитета у Београду. Радио је у Архиву Србије, а тренутно је запослен у Библиотеци Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Положио је стручне испите за звање архивисте и библиотекара. Аутор је две монографије, тридесетак научних радова, више приказа и библиографија.

Важније књиге: *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010; *Фрајри и јереси: духовни покрети на Западу дванаестог и тринаестог века*, Београд 2011; *Судство у Кнежевини Србији: (1838–1869): организација и основе судског поступка*, Београд 2016; *Шест уљедника Римокатоличке цркве: (XII–XVI век)*, Београд 2017; *О свештима, цркви и Христу: олеги из историје хришћанства*, Београд 2019; *Судска и извршна власт у Крушевцу 1840-их: прилози за историју*, Крушевац–Својново 2020; *Стефан Драгућин – верска поличка и култи: прилози за биографију*, Лепосавић 2020; *Жена у Србији између правде и кривице: кривична дела и женски дискурс: (1815–1839)*, Београд 2022; *Из црквене историје и историје историографије: есеји*, Београд 2022; *Државна власт у крушевачком окрућу 1840-их: правни и друштвени аспекти*, Крушевац–Својново 2023; *Шест поретраја истакнутих жена Римокатоличке цркве: (XIII–XIX век)*, Београд 2023; *Између правде и кривице: жена у српском друштву и кривична судска пракса (1804–1839)*, Крушевац 2023; *Брачни односи код Срба: континуитет и промене од средњег века до Српског грађанског законика (1844)*, Београд 2024.

ДУШАН Н. ПРОРОКОВИЋ (Лозница, 1976). Виши научни сарадник на Институту за међународну политику и привреду и редовни професор Факултета за међународну политику и безбедност Универзитета Унион – Никола Тесла у Београду.

Основне студије завршио је на Факултету организационих наука (ФОН) Универзитета у Београду. Докторирао је на Факултету политичких наука и међународних односа Универзитета Матеја Бела у Банској Бистрици (Словачка) 2012. године, а потом и на Факултету безбедности Универзитета у Београду 2017. (*Регионална безбедност и теорија реализма: студија случаја*

Аркѿик). Начелник је Центра за евроазијске студије Института за међународну политику и привреду, редовни професор на предметима Геополитика, Међународне организације, Политички системи и Политичке идеологије на Факултету за међународну политику и безбедност Универзитета Унион – Никола Тесла на основним, мастер и докторским студијама. Области истраживања: геополитика, међународне организације и односи, политички системи.

Важније књиге: *Косово: међуетнички и ѿполитички односи*, Београд 2011; *Геополитика Србије: ѿложај и ѿрсјектѿве на ѿчејку 21. века*, Београд 2012; *Немачка геополитика и Балкан*, Београд 2014; *Ера мултиплатарно-сѿи*, Београд 2018.

СТЕФАН СТОЈАДИНОВИЋ. Асистент на Катедри за историју Државног универзитета Њујорка у Бингамтону.

Дипломирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду 2019, где је завршио и мастер студије 2020. године (тема: *Слика Османлија у зајадним изворима ѿрве ѿловине XV века*). Друге мастер студије завршио је 2024. на Одељењу за историју Истанбулског универзитета (*16. Yüzyılda Niş'te Ekonomik ve Sosyal Hayat / Економски и грушѿвени живој у Нишу у 16. веку*). Докторске студије на Државном универзитету Њујорка у Бингамтону уписао је 2025. године. Области истраживања и интересовања: Османско царство (XV–XVII век), економска историја, историја животне средине, историја менталитета, теорија историје.

АНА СТОЛИЋ (Београд, 1962). Виши научни сарадник у Историјском институту у Београду.

Дипломирала је 1987, магистрирала 1995. (*Краљица Драја Обреновић*) и докторирала 2003. (*Политичка и диѿломатска делатност Ђорђа Симића*) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. У Историјском институту ради од 1995. године. Била је директорка Историјског музеја Србије (2007–2012), као и председница Научног већа Историјског института (2012–2014). Области научног истраживања и интересовања: друштвена историја Србије у XIX и почетком XX века, женска и родна историја.

Важније књиге: *Краљица Драја Обреновић*, Београд 2019; *Ђорђе Симић – ѿоследњи срјски диѿломат ѿ XIX века*, Београд 2003; *Београд у доба кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2010; *Сесѿре Срјкиње: ѿјава ѿкрејѿа за еманѿпацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015; *Срјски народни женски савез и ѿполитике женској активизма: (1906–1919)*, Београд 2023.

РАДОВАН СУБИЋ (Бања Лука, 1980). Доцент на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци.

На Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци завршио је основне студије историје. Мастер студије завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је 2022. одбранио и докторску дисертацију (*Аустро-Ујарска и Хрватѿи у Босни и Херцеѿовини 1903–1914*). На Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци изабран је 2018. за вишег асистента, а 2023. године за доцента. Научно итересовање му је усмерено

на историју XIX века, историју историографије, употребу и злоупотребу историје.

Важније књиге: *Стилман и балкански устаници (1866–1878)*, Београд 2016; *Британски пушници о Босни и Херцеговини у посљедњим деценијама XIX вијека. (Збирка извора)*. Бања Лука 2019; *Посљедњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином 1788–1875*, Бања Лука 2024.

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Абакумов, Виктор 160, 165
 Адамовић, Љубиша 132, 136
 Аксаков, Иван 118
 Аксаков, Константин 118
 Албери, Еугенио (Eugenio Albéri) 195
 Александар I Карађорђевић 72
 Александар II Николајевич 123
 Алексић, Милан 131–132, 145, 147
 Али-бег (акинџијски заповедник) 22–23
 Амедоски, Драгана 10, 14, 20–21, 26, 28
 Андраши, Ђула 61
 Андрић, Иво 181
 Анђелковић, Коча 186
 Анић, Милан 70
 Антић, Марија 13
 Антић, Чедомир 177, 192–193
 Антонић, Слободан 180
 Апостол, Ђорђе 162, 167
- Бабић, Мате 131
 Бадур, Петар 51
 Бајазит I (султан) 13, 16
 Бакић, Војислав 90
 Бараћ, Станислава 91
 Барбалић, Иван 154
 Батаковић, Душан Т. 183
 Бекић, Дарко 160
 Белдичану, Никоар (Nicoară Beldiceanu) 10
 Белдичану-Стајнер, Ирена (Irène Beldiceanu-Steinherr) 10
 Белеслић, Д. 35
 Беловић Бернаджиковска, Јелица 126
 Беренд, Иван Т. (Ivan T. Berend) 135
 Берија, Лаврентиј 159–160, 163, 165
 Бетеа, Лавинија (Lavinia Betea) 164
 Бешлин, Бранко 35
 Бидо, Ђорж (Georges Bidault) 151
 Бизмарк, Ото 180
 Биланџић, Душан 141, 159
 Бистшоновики, Лудвиг 201
 Бићанић, Рудолф 135–136
 Бјелајац, Миле 85
 Боа-Рејмон, Емил ди 108
 Богдановић, Константин 200, 204, 207, 211
- Богетић, Драган 158
 Боднараш, Емил 167
 Божић, Софија 189
 Бојанић, Душанка 18
 Бојков, Григор 20
 Бојовић, Снежана 104–114
 Бомбелес, Џозеф Т. (Joseph T. Bombelles) 135, 137–138, 142–143, 149, 151, 153–155
 Борјановић, Јован 112
 Боровски, Саму 54
 Борша, Санда (Sanda Borşa) 161
 Бошковић, Катарина 89
 Бреј, Франческа (Francesca Bray) 10
 Бригидо, Јозеф (барон) 38–39, 51–54
 Бригидо, Помпео 38
 Бродел, Фернан (Fernan Brodel) 187
 Броз, Јосип 77, 149, 157–158, 160–169, 178, 183
 Брокијер, Бертрандон де ла (Bertrandon de la Broquière) 11–12
 Брус, Влодзимеж (Włodzimierz Brus) 134
 Бубало, Ђорђе 181
 Будак, Миле 184
 Бујвидова, Казимира (Kazimeira Bujwidowa) 123
 Буквић, Рајко М. 135
 Булгањин, Николај 160, 162–163, 165
 Бундало, Зоран 61
- Бајт, Сем (Sam White) 26
 Валков, Слав 51
 Васиљевић, Ђорђе 137
 Васић, Драгиша Д. 175–176, 191, 193–194, 198, 213
 Васић, Милан 15, 17, 23, 193
 Ваџић, Зоран 59
 Везилић, Алексије 204
 Веит, Јакоб Мартин (Martin Veith) 43
 Велачић, Сабина 126
 Вешслерова, Стефанија (Stefania Węchslerowa) 123
 Видмар, Јосип 69
 Винавер, Станислав 69
 Виниарц, Адам (Winiarz, Adam) 122–123
 Вислиценус, Јохан 104, 108
 Вићентић, Тања 60

- Вичалковски, Марсин Р. (Marcin R. Wyczalowski) 134–135, 139
 Влајић, Борислав 131–132
 Влајић, Милоје 112
 Властимил, Кленка (Klenka Vlastimil) 128
 Војводић, Михаило 204
 Вујановић, Никола 161–162, 164
 Вукмановић, Светозар Темпо 137, 159
 Вулетић, Александра 83, 177, 181
 Вучић, Александар 180
- Гајс (генерал) 69
 Гарашанин, Илија 180, 186
 Гардовић, Јован 93
 Гаталовић, Миомир 81, 99, 213
 Герлах, Стефан 26
 Глени, Миша 74
 Гњатовић, Драгана 133
 Гокбилгин, Тајип (Tayyip Gökbilgin) 10
 Голдсворти, Весна 185, 187, 189, 197
 Гота, Теодора (Theodora Gota) 158
 Гоф, Жак ле 187
 Гризеллини, Ф. 39, 45
 Грујић, Милан 61
 Грујовић, Божа 203
 Гуин, Николае 170
- Давид, К. 121
 Данилевски, Николај Ј. 119
 Даниловић, Станко 133
 Даскалова, Красимира 125
 Дедијер, Владимир 194
 Деж, Георгију (Gheorghe Gheorghiu-Dej) 157, 161–165, 167, 169–172
 Дејвид, Кетрин (Katherine David) 120, 122
 Дејвис, Нира (Nira Y. Davis) 117–118
 Дивац, Зорица 83
 Димитријевић, Бојан 89
 Димитријевић, Васа 64
 Димитријевић, Јелена 89
 Димитријевић Стошић, Полексија 89
 Димић, Љубодраг 97, 158, 190
 Добријевић Томић, Ивана 93, 144
 Домјанић, Драгутин 69
 Дошлић, Дејан 175, 197, 213
 Драшкић, Марија 85
 Дудић, В. 35
 Дујмовић, Соња М. 126
 Дулебјанка, Марија (Maria Dulebianka) 123
- Ђокић, Дејан 175–180, 182–197
 Ђоковић, Новак 192
 Ђорђевић, Владимир 59, 177
 Ђорђевић, Тихомир 89
 Ђорђевић, Цана 88
 Ђурић, Драгоје 170
 Ђурић, Милош 101, 103–110, 112, 114–116
 Ђуричко, Жива плем. од Модоша 39–40
- Еванс, Ричард (Richard J. Evans) 122
 Евлија Челеби 187
 Едемскиј, Андреј (Андрей Борисович Едемский) 158
 Едмондсон, Линда (Linda Edmondson) 123–124
 Ејхенгрин, Бари (Barry J. Eichengreen) 134
 Ек, Жан-Франсоа (Jean-François Eck) 150
 Екмечић, Милорад 189–190
 Ерлер, Јохан Јакоб 36
 Ерлих, Вера 93
- Живковић, Никола 40, 48
 Животић, Александар 170
- Зено, Катарино 193
 Зец (загребачка породица) 185
 Зечевић, Миодраг 134, 141
 Зечевић, Момчило 196
 Зиројевић, Олга 15, 17, 21, 23
 Зундхаусен, Холм (Holm Sundhaussen) 189–190
- Иванић, Делфа 89, 125, 127–128
 Ивић, Павле Д. 118
 Игњатијев, Николај 119
 Изетбеговић, Алија 189
 Илић, Павле 60
 Илић, Саша 131, 133–134, 139–140, 142, 144, 151, 156, 214
 Илић, Симо 86
 Илић Мандић, Јелена 33, 35–36, 38, 56, 214
 Имре Арпадовић 180
 Иналџик, Халил (Halil İnalçık) 10, 16, 21, 23, 26, 28
 Исић, Момчило 96, 98
- Јагодић, Милош 184
 Јанковић, Марија 182
 Јањетовић, Зоран 152
 Јован Скилица 188
 Јовановић, Алекса 94
 Јовановић, Бранислав П. 13–14
 Јовановић, Драгољуб 92
 Јовановић, Јован 125
 Јовановић, Надежда 92
 Јовановић, Слободан 190
 Јовановић, Томислав 191
 Јовић, Дејан 177, 179
 Јовичић, Миодраг 84
 Јоксимовић, Живојин 60
 Јордан, Соња 34, 38
 Јосиф Рајачић 201, 204
 Јудин, Љубомирка → видети: Кркљуш, Љубомирка
 Јурић, Марија Загорка 128
 Јухас Георгиевска, Љиљана 191
- Калић, Јованка 12
 Карађорђе Петровић 190

- Карађорђевићи 182
 Карацић, Вук Стефановић 119
 Карацић, Радован 176
 Кардџ, Едвард 136, 140, 159, 169
 Карима, Ана (Анна Карима) 124
 Карл, Ларс 119
 Карлајл, Томас 190
 Карло VI (цар) 186
 Кармајкл, Кети (Cathie Carmichael) 176, 179–180, 188–189, 191, 197
 Картер, Бернар (Bernard Carter) 133–134, 137, 155
 Касил, Никола 51
 Катануш, Дан (Cătănuș) 167
 Катић, Срђан 23–24
 Кафадар, Кемал (Cemal Kafadar) 10
 Качавенда, Петар 158
 Кеј, Анри (Henri Queuille) 151
 Кенон, Кевендиш (Cavendish Cannon) 140
 Кидрич, Борис 134, 141
 Киријевски, Иван 118
 Киријевски, Петар 118
 Кисић, Р. 189
 Кишињевски, Јосиф 163–164
 Клари (гроф) 38–39
 Кнежевић, М. 189
 Ковачевић, Радован 145, 154
 Ковић, Милош 82, 189
 Коен, Филип (Philip J. Cohen) 183
 Колар, Јан 119
 Коловос, Елиас (Elias Kolovos) 25–26
 Коматина, Ивана 182
 Коматина, Предраг 188
 Конопницка, Марија (Maria Koponicka) 123
 Константин Порфиогенит 188, 191
 Константин Филозоф 12
 Контарини, Павле 21
 Копитар, Јернеј 119
 Копицл, Вера 126
 Костадиновић-Рачић, Александра 190
 Костантиновић, Коста 64
 Костић, Михајло М. 14
 Коцагеоргис, Фокион П. (Phokion Kotzageorgis) 25–26
 Краљ, Марија 101, 116, 214
 Крамар, Карел 127
 Кратков, Михаил 119
 Крестић, Василије Ђ 199, 206, 208, 212, 215
 Кришар (поручник, Krischar) 37
 Кркљуш, Љубомирка 199, 206–207, 209–212
 Кроитор, Михаи (Mihai Croitor) 161, 166
 Крцуновић, Д. 189
 Кузалска Реиншмит, Паулина (Kuczalska-Reinschmit) 123
 Кукић, Леонард 137
 Куколеча, Стеван 133
 Кунетицка, Божена (Božena Viková-Kunětická) 128–129
 Лазаревић, Иван 60
 Лалатовић, Јелена 91
 Лаловић, Милош 139
 Лампе, Џон Р. (John R. Lampe) 134, 177
 Ландаис, Б. 40, 51
 Латас, Михајло 188
 Лебл Албала, Паулина 89
 Лекић, Богдан 134
 Леополд I 186
 Ливада, Светозар 194
 Линденмајер, Емерих П. (Emerich P. Lindenmaier) 59, 61–62
 Личина Рамић, Аида 126
 Личиу, Дору (Doru Liciu) 163
 Лозанић, Сима 59, 101, 103–116
 Ломпар, Мило 180
 Лонгиновић, Томислав 183
 Лонде, Бенжамин (Benjamin Landais) 34
 Лоренц, Фридрих 66
 Лоренц-Кот, Боња (Lorence-Kot, Bogna) 122–123
 Лотон Мијатовић, Елодија 88
 Лубурић, Радоица 158
 Љочић, Драга 125
 Љочић, Ђура 90
 Љубица Обреновић (Вукомановић) 60, 89, 125
 Љушић, Радош 102, 202
 Магазиновић, Коста 103
 Маизелс, Алфред (Alfred Maizels) 141
 Максимовић, Десанка 69
 Максимовић, Љубомир 93
 Макуљевић, Ненад 85
 Малечкова, Јитка (Jitka Malečková) 120–122
 Малколм, Ноел (Noel Malcolm) 189–190
 Марија Терезија 40
 Марковић, Анте 195
 Марковић, Драга 89
 Марковић, Драгослав Дража 76
 Марковић, Михаел 51
 Марковић, Предраг Ј. 94–95
 Марковић, Светозар 90
 Мартенова, Паула (Paula Martenova) 127–128
 Мартиновић, Филип 146–148
 Маршал, Џорџ 142
 Масарик, Томаш (Tomáš Garigue Masaryk) 121–122
 Мастиловић, Драга В. 195
 Матијашевић, Павле 64
 Матић, Димитрије 205
 Матковић, Петар 21
 Мацини, Ђузепе 180
 Мекгрегор, Даглас А. (Douglas A. MacGregor) 160
 Мехмед-бег (санџакбег Босне) 23
 Мехмед-паша Соколовић 195
 Мијатовић, Чedomил 195

- Микојан, Анастас 160, 162
 Микулић, Бранко 195
 Милан Обреновић 63, 186, 203
 Милановић, Јасмина В. 89–90, 125
 Миленковић, Владислав 140–141
 Милер, Ник (Nick Miller) 177
 Милетић, Светозар 202–204, 210
 Милин, Андреј 164
 Милин, Миодраг 164
 Милинковић, Јелена 91
 Милићевић, Милић 85
 Милица Хребелановић (кнегиња) 12
 Милкић, Милан 90
 Миловук, Катарина 88, 125
 Милош Обреновић 59–62, 82, 101–102, 195
 Милошевић, Слободан 180
 Миљић, Маријан Машо 193
 Мимица, Аљоша 180
 Миодраговић, Јован 110, 112–113
 Мирковић, Зоран С. 93
 Мирковић, Мијо 133, 138
 Митриновић, Димитрије 181
 Митровић, Момчило 158
 Митровић, Немања В. 157, 165, 173, 216
 Митровић, Чедомил 87, 91
 Мићуновић, Вељко 159
 Михаило (митрополит) 90
 Михаило Обреновић 62–63, 189
 Михаиловић, Војислав 59
 Михаиловић, Илија († Крагујевац, март 1945) 65
 Михаиловић, Љубица († Аранђеловац, 28/29. јун 1943) 65
 Михаиловић, Предраг 154
 Михајловић, Паја 90
 Михолић, Станко 67
 Мишле, Жил 190
 Младек, Јан В. (Jan V. Mladek) 134–135, 139
 Младић, Ратко 176
 Моравчик, Г. 188
 Морариу, Јулиу-Мариус (Iuliu-Marius Morariu) 177
 Морзовска, Ванда (Wanda Morzowska) 123
 Мргић, Јелена 11
 Мурат I (султан) 12, 16
 Мурат II (султан) 12
 Мурат III 24–28
 Мусолини, Бенито 180
 Навађеро, Роберт 195
 Назирска, Жоржета (Назърска) 125
 Неал, Фред (Fred W. Neal) 151
 Недић, Љубинка 60, 64–65, 75
 Немањић, Драгутин 195
 Немањићи 93, 185, 192
 Несторовић, Богдан 62
 Николајев, Борис 74
 Николајевић, Константин 103
 Нићифор Дучић 90
 Новакова, Тереза (Tereza Nováková) 128
 Новаковић, Драган 87–88
 Новотни, Антоњин 160
 Нушић, Бранислав Ђ. 93
 Њемцова, Божена (Bozena Nêmcová) 120
 Оболенски, Димитрије 191
 Обрадовић, Доситеј 59
 Обреновић, Јеврем 60
 Обреновићи 182
 Орешкова, Елиза (Eliza Orzeszkowa) 122–123
 Осман-паша Пазваноглу 195
 Офен, Карен 118
 Оцић, Часлав 58
 Павићевић, Александра 92–94
 Павловић, Војислав 103
 Павловић, Стеван К. 190
 Панов, Слободан 84
 Пантић, Јосиф 113–114
 Патрашкану, Лукреције (Lucrețiu Pătrășcanu) 164
 Паукер, Ана 165
 Пахоруков, Николај Д. 87
 Пашић, Никола 65
 Пеартон, Морис (Maurice Pearton) 165
 Пејић, Радован 112
 Перин, Васа 43
 Перишић, Милан 114
 Перлас (гроф) 38
 Перовић, Латинка 85, 180
 Пертот, Владимир 134, 136–137, 139, 145, 147–148, 152–153
 Петар II Карађорђевић 179, 196
 Петковић, Тод. 87
 Петрановић, Бранко 136, 196
 Петровић, Владимир 158
 Петровић, Вукашин 90
 Петровић, Милан 169
 Петровић, Надежда 125
 Петровић, С. 90
 Пиљак, Милан 152
 Пириватрић, Срђан 93
 Пламникова, Франтишка (Františka Plamníková) 121
 Позњанов, Сергиј 74
 Полит Десанчић, Михаило 203
 Поп Дукљанин 185
 Поповић, Душан Ј. 34
 Поповић, Љубодраг 59
 Поповић, Милош 207
 Поповић, Мирослав М. 81–82, 99–100, 216
 Поповић, Михаило 112
 Поповић, Неца 43–44
 Поповић, Павле Арс. 200, 205, 211
 Поповић, Стеван Д. 110

- Поповић, Тадија 140
 Поповић, Тома 15, 28
 Поповић Обрадовић, Олга 85
 Првулеску, Константин 164
 Превишић, Мартин 143
 Продић, Слободан 93
 Пророковић, Душан Н. 57, 79, 216
 Пупин, Михајло 181
- Радић, Радивој 185
 Радић, Радмила 91–92
 Радичевић, Стефана 201
 Радовић, Иван 180
 Радосављевић, Недељко В. 89
 Рајак, Светозар 158
 Рајић, Јован 185
 Рајков, Миливој 34
 Ракоши, Мађаш 160
 Ралевић, Лидија 113
 Рамзин, Сергеје Константинович 94
 Растовић, Александар 90
 Рашковић, Михаило 113–114
 Рејнерт, Стефан (Stephen W. Reinert) 12
 Ристић, Јован 61
 Ристовић, Милан 92, 94, 98
 Рудић, Срђан 89
 Руснак, Мирчеа (Mircea Rusnac) 164
 Руستم-паша Опуковић 195
- Савковић, Мирко 177
 Самарин, Јуриј 118
 Самарцић, Милослав 65
 Самарцић, Радован 182, 195
 Сараволац, Илија 35
 Сватковскиј, В. П. (Сватковский) 127
 Свети Сава 93, 182, 186, 191
 Светла, Каролина (Karolina Světlá) 120
 Свирчев, Жарка 91
 Свирчевић, Мирослав 183
 Свободова, Ружена 126
 Секулић, Исидора 69
 Селим I 18
 Селинић, Слободан 158
 Серт, Озлем (Özlem Sert) 25
 Сивчев, С. 35
 Симеон Урош Палеолог 196
 Симић, Драгослав 169
 Синглетон, Фред (F. Singleton) 133–134, 137, 155
 Скерлић, Јован 90
 Солана, Хавијер 187
 Соранца, Јаков 21
 Спасојевић, Милован 114
 Стајић, Васа 33–35, 40
 Стаљин, Јосиф Висарионович 157–158, 160–162
 Станковић, Ђорђе 86
 Стевановић, Јованча 114
 Степановић, Јеврем 75
 Стефан II Котроманић 193
- Стефан Вукчић Косача 191–192
 Стефан Душан Немањић 195–196, 202–203, 210
 Стефан Лазаревић (деспот) 12
 Стефан Немања 181–182, 191
 Стефан Твртко I Котроманић 180
 Стеван Урош I 196
 Стефан Урош III 181
 Стефан Урош IV Душан Немањић 178, 181
 Стефановић, Светлана 91
 Стефановић, Стефан Тенка 102
 Стјепановић, Станка 93
 Стојадиновић, Милица Српкиња 88
 Стојадиновић, Стефан 9, 30, 217
 Стојановић, Биљана 146
 Стојановски, Александар 10, 15–17, 23
 Стојка, Киву 167
 Стојковић, Атанасије 204
 Столић, Ана 85, 89–90, 117, 123, 125, 129, 217
 Стурц, Ернст (Ernest Sturc) 134–135, 139
 Субић, Радован 175, 197, 217
 Суботић, Милан 118
 Суботић, Савка 88, 126
- Табак, Фарук (Faruk Tabak) 25
 Тасић, Драгољуб Ј. 95
 Тасић, Ђорђе 201, 210
 Текелија, Сава 204
 Терзин, Васа 43–44
 Тесла, Никола 181
 Тешановић, Јасмина 180
 Тешић, Живко 63
 Тиганити, Георг (трговац) 40–44
 Тилицка Буджинска, Јустина (Justyina Tylic-
 ka-Budzińska) 123
 Тодорова, Марија 192
 Томанић, Милорад 182
 Томић, Јаша 203–204
 Томић, Милица 126
 Томић, Светлана 89
 Тошић, Вук 190
 Трговчевић, Љубинка 102–105
 Трипковић, Ђоко 158–159
 Трифун, Геза 43
 Трифуновић, Милутин 63
 Трифунчев, Ђука 43–44
 Турзима, Марија (Maria Turzyna) 123
- Ћалдовић-Шијаковић, Светлана 89
 Ћирковић, Сима 178, 185, 190, 193, 195
 Ћоровић, Владимир 190
 Ћурчић, Слободан 55
- Угричић, Миодраг 146, 149
 Унковић, Милорад 131–132, 145, 147
 Урошевић, Урош 23–24
- Фајн, Џон 190
 Ферјанчић, Божидар 178, 188, 195
 Филиповић, Емир О. 190

- Филиповић, Миленко 134
 Филиповић, Миленко С. 93
 Фолић, Милутин 93
 Франц Јозеф 127
 Франц Фердинанд 194
- Хадим Сулејман-паша 23–24, 27
 Хамза-бег 26
 Хаџибеговић, Иљас 194
 Хаџић, Јован 201
 Хегедиш, Андраш 160
 Хердер, Готфрид (Gottfried Herder) 119
 Хердер, Сигмунд Аугуст Волфганг (Sigmund August Wolfgang Herder) 59
 Херкел, Јан (Jan Herkel) 119
 Херков, Златко 42
 Хитлер, Адолф 180, 182
 Хо, Пинг-Ти (Ping-Ti Ho) 15
 Ховорка, Славко 126
 Ховоркова, Зорка (рођ. Калић) 126–129
 Холочек, Јозеф 126
 Хомјаков, Алексеј 118
 Хор, Марко Атила (Marko Attila Hoare) 176
 Хорват, Бранко 135, 142–143, 154
 Хофман, Аугуст Вилхелм фон 104, 110–111
 Хофман, Џорџ В. (George W. Hoffman) 151
 Христић, Филип 103
 Хрушчов, Никита 157–169, 171–172
- Цанкар, Исидор 69
 Цветковић, Владимир Љ. 158, 163, 170
 Цветковић, Косара 88–89
- Цветковић, Лепосава 70
 Церић, Владимир 140
 Цимерман, Сузан (Susan Zimmermann) 120
 Црњански, Милош 69
- Чабриновић, Недељко 194
 Часлав (кнез) 188, 191
 Чернишевски, Николај 90
 Чеховин, Душан 141–142, 152, 154
- Џаксон, Марвин Р. (Marvin R. Jackson) 134
 Џенкинс, Р. Џ. Х. (R. J. H. Jenkins) 188
 Џино, Данијел 176, 193
- Шабановић, Хазима 193
 Шапчанин, Милорад 90
 Шаркић, Срђан 199
 Шафарик, Павел Јозеф 119
 Шејх-бег (субаша) 11
 Шепер, Корнелије Дуплице (Cornelis Dupli-
 cius de Scheppe) 28
 Шербечија, Раде 192
 Шијаковић, Богољуб 189
 Шимша, Ернст (Ernst Schimscha) 38
 Ширмахер, Кета (Käthe Schirmacher) 123–124
 Шопов, Александар 10, 13, 15–16, 18, 20–22,
 28–29
 Шрепловић, Коста 62
 Штур, Људовит 119
 Шулетић, Небојша 16
 Шумановић, Бунар 181
 Шчербатов, Алексеј 70

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Азија 192
 Албанија 10, 137
 Алексинац 114
 Алзас-Лорен 37
 Анадолија 11–12, 15–16, 20
 Ангора 12
 Анкона 10
 Аранђеловац 57, 60–63, 66–77, 79
 Аранђеловачка општина 64
 Аранђеловачки крај 61, 65
 Ариље 181
 Атлантски океан 10
 Аустралија 117, 150
 Аустрија 28, 83, 120–121, 123, 182, 203
 Аустријска монархија 200
 Аустроугарска 61, 88, 118, 120–121, 126–127, 184
 Балкан (Балканско полуострво) 9–13, 15–16, 18, 20, 22–23, 29, 77, 89, 119, 124, 126–127, 179, 182, 187, 189, 192, 197
 Банат 33–34, 36, 38, 40, 47–49, 51, 53, 55–56, 59, 200, 212
 Банатска војна крајина 36
 Банатске жупаније 54
 Бања (село) 16–17
 Бања Кутина (село) 15–16, 19, 24
 Бања Лука 176, 213
 Бар 61
 Бараганска област 164, 171
 Барања 200, 212
 Бачка 34, 200, 204, 212
 Башаид (пустара, насеље) 33–35, 37, 39, 40–50, 52–56
 Бегеј 171
 Белгија 150
 Београд 20–21, 59–61, 68–69, 72, 74–75, 86, 94–95, 105, 110, 112–114, 123, 125–128, 154, 157–158, 160, 162–163, 165–166, 168–170, 172–173, 179–181, 184, 189, 191–192, 207, 209
 Београдски пашалук 185
 Берлин 61, 104, 108–112
 Беч 34, 41–43, 46, 50–51, 69, 102–103, 121, 144, 184, 186
 Бечкеречки дистрикт 36–39, 42–43
 Бихаћ 193
 Блатница (данашња Чамурлија, северно од Ниша) 28
 Бован (нахија) 20
 Бољевац 61
 Бор 59
 Босанска Крајина 195
 Босански ејалет 193
 Босански пашалук 193
 Босна 23, 176, 183, 187–189, 191, 193, 195, 197
 Босна и Херцеговина 61, 77, 126, 128, 176, 181, 184, 189, 193–194, 196
 Ботош 36–37
 Бохемија 120–121
 Брзи Брод 11, 14, 23–24
 Брисел 64
 Брно 121
 Бугараш (село) 45
 Бугарска 13, 51, 119, 125, 137, 160, 170, 182, 195–196
 Будим 20
 Будимпешта 162
 Буковик 60, 62–63, 70
 Буковичка бања 57–61–68, 71–79
 Букуља 70
 Букурешт 157, 159, 161–169, 171–172
 Бургас 21
 Бурма 150
 Бурса 16
 Ваган 65
 Ваљево 61
 Вардар 11
 Вардарска бановина 95, 97
 Вардарска Македонија 195
 Вардарско-моравска долина 61
 Варшава 122–123
 Вашингтон 194
 Велбужд 182
 Велес 11
 Велика Британија 150, 175, 189–190, 196
 Велика Кикинда 34, 36, 39–41, 43–44, 46, 48, 54
 Велика Морава 13, 19
 Велика Плана 61

- Велики Бечкерек 34, 36, 54
 Велики Сепетер 37
 Венеција 195
 Видин 20
 Византија 177, 182, 197
 Винга → видети: Терезиополис
 Вишеград 61
 Влашка 50–51
 Војводина 126, 188, 199–205, 207, 209–210
 Војводство Србија и Тамишки Банат 186, 211
 Врањево (Банат) 34, 36
 Врбика (Аранђеловац) 60
 Врежина 23
- Галиција 123
 Гдањск 123
 Голи оток 143
 Горња Врежина 23
 Горња Кнежица 27
 Горња Малча 27
 Горње Међурово 17
 Горњи Бубањ 28
 Горњи Комрен 27
 Готлоб (село, Чанадски дистрикт) 37, 45
 Грчка 118, 150, 158, 195
- Даблин 177
 Далмација 187–188, 191, 195
 Данска 150
 Деветак (пустара) 39–40
 Дивчибаре 70
 Доња Врежина 23
 Доња Малча 27
 Доње Међурово 17–15
 Доњи Бубањ 17–18
 Дрина 191
 Дринос (река, Албанија) 11
 Дринска бановина 95–96
 Дубровник 195
 Дукља 188
 Дунав 9, 14, 20, 36, 58, 171, 186, 196
 Дунавска бановина 65, 69–71, 73–75, 95–96
 ДФ Југославија 135
- Ђердап 158
- Европа 22, 29, 74, 76, 82–83, 90, 94, 117, 119, 125–126, 135, 143, 150, 162, 190, 192, 207
 Егејско море 13, 25, 61
 Египат 150
 Енглеска 82
- Жабаре 61
 Жагубица 61
 Жути оглавак 25
- Загреб 42, 128, 144, 185
 Загрлата (нахија) 20
- Зајечар 61, 94
 Закопане 123
 Западна Европа 119–120
 Западна Морава 14
 Западни Балкан 192
 Захумље 191
 Зеница 144
 Зета 182, 186, 188
 Зетска бановина 95, 97
- Ибар 191
 Идвор 36–37
 Израел 150
 Иље (пустара) 39–40, 44, 46–50, 52–53
 Индија 150, 189
 Индијски океан 10
 Ирак 150
 Иришки венац 70
 Ирска 150
 Истанбул 21
 Источна Европа 82, 119
 Источно Сарајево 92, 209
 Италија 127
- Јагодина 186
 Јајце 196
 Јасенички срез 64
 Јасеновац 185
 Једрене 20, 23, 26, 28
 Јелашница (река) 13–14, 16, 18
 Јелашница (село) 13, 15, 17, 24
 Јелашничка клисура 13
 Јерусалим 11, 178
 Јозефово 36
 Југоисточна Европа 25, 71, 82, 120
 Југославија 58, 69–70, 76, 85, 93, 95, 118, 131–138, 140–143, 146, 148–151, 154–155, 157–159, 161–163, 165–173, 177, 179, 182, 189–190, 196, 199, 202, 204–205, 210
 Јужна Албанија 10–11
 Јужна Африка 150
 Јужна Морава 13, 14, 17, 19, 23, 28–29
 Јужна Србија 93–94
 Јужна Угарска 82, 102, 126–128, 186, 199, 201–204, 210–212
- Канада 150
 Капетанови станови 65
 Карловачка митрополија 204, 210
 Карлово 36–37
 Качерски срез 73–74
 Кечкемет 40
 Кијев 122
 Кикинда 34–35
 Кикиндски дистрикт 33–37, 40, 43–47, 53–56
 Кина 15, 166
 Киснахт (Швајцарска) 106–107, 109, 115
 Кладово 61

- Клисуре (село) 14
 Кљештевица 65
 Кнежевина Србија 57–59, 83, 85, 88, 102, 125
 Књажевац 61
 Колубара 183
 Ком (Стара планина) 13
 Константинопол 11
 Космај 70
 Косово 93, 180, 184, 186, 188–189, 195
 Косово и Метохија 93, 125, 128, 190, 196, 204
 Косово поље 12
 Косовска Митровица 61
 Кочани (нахија) 16
 Кочино Село 186
 Крагујевац 60, 72
 Краков 123
 Краљевина Југославија 65, 69–71, 81–82, 86–87, 91–93, 95–97, 133, 178
 Краљевина Србија 71, 81–82, 84–85, 87, 89, 93, 95–96, 101–102, 110, 112–113, 125–126, 179, 186, 199, 201, 210, 212
 Краљевина СХС 81–82, 85–87, 90, 200–201, 203–204, 212, 188
 Краљевина Угарска 20
 Краљево 61
 Крањ 144
 Крашовска жупанија 34
 Крит 25
 Крстур (Керестур) 36, 39–40
 Крушевац 61
 Крушевац (нахија) 20
 Крушевачки санџак 9, 20–22
 Кумане 36–37
 Куманово (нахија) 16
 Курвин Град 14, 23–24
 Куршумлија 61
 Кусељ 65
 Кутинска река 14, 16, 18, 27
- Лајковац 61
 Лајпциг 103, 109–110, 112
 Лвов (Украјина) 123
 Леополдово 36–37
 Лепенски вир 196
 Лешница 61
 Лица 188
 Лим 191
 Ловрин (Мала Кикинда) 33–36, 50–51, 53–54, 56
 Лозана 105
 Лозница 61–62
 Лондон 64, 150, 177
- Мађарска 74, 137, 140, 153, 160
 Мајданпек 59
 Македонија 10–11, 40, 188
 Мала Кикинда 33–37, 41, 43–53, 55–56
 Мали Сепетер 37
- Малокикиндски атар 53–54
 Манастир Градац 181
 Манастир Грачаница 181
 Манастир Дечани 181
 Манастир Жича 181
 Манастир Лесново 181
 Манастир Љубостиња 181
 Манастир Манасија 181
 Манастир Милешева 181
 Манастир Морача 181
 Манастир Раваница 181
 Манастир Сопотани 181
 Манастир Студеница 181
 Манастир Хиландар 186
 Марино Село 36–37
 Марица (река) 182, 195
 Марков манастир 181
 Марсеј 72
 Мачков камен 70
 Медитеран 11, 25
 Меленци 36–37, 45–46
 Метохија 186, 195
 Милачовци (село) 25
 Минхен 105
 Младеновац 61, 72, 74
 Млетачка Република 182
 Модош 39–40
 Мокра Гора 61
 Мокрин 36
 Моравска 120–121
 Моравска бановина 95–96
 Мориш 35–36
 Моришки округ 36
 Москва 122, 136, 158–159, 163–168, 178
 Мохач 194–195
- Независна Држава Хрватска 74, 176, 182, 184, 188
 Немачка 112, 119, 128, 153, 191
 Ниш 11–13, 15, 17–18, 20–24, 26, 28–30, 61, 94
 Нишава (река) 11–14, 17–19, 22–23, 28–29
 Нишка котлина 9–10, 12–15, 17–19, 22–25, 28–30
 Нишка нахија 15–16, 19
 Нишка регија 15
 Нишки кадилук 13, 15, 18, 21, 26–27
 Нишки крај 13
 Нови Зеланд 150
 Нови Пазар 187
 Нови Сад 70, 74, 90, 126, 209–210
 Ново Брдо 184
 Ново Село (пуста) 39–40
- Њујорк 181
- Одеса 122
 Оплеанац 72
 Опленачки срез 73

- Оравица (румунски Банат) 59
Орашац 69
Орашачки срез 66, 72–73
Орашачко брдо 65
Османско царство 10, 12, 16, 22–23, 26, 28–29, 125, 177, 184, 188–189, 193, 195
Остењак 65
Осум (река, Албанија) 11
- Паљина 27
Панчевачки дисктрикт 38
Панчево 36, 39
Параћин 21, 61
Париз 103, 151
Пељешац 195
Петровац 61
Петроград 122, 124, 127
Петруш (нахија) 20
Пећка патријаршија 181–182, 186
Пловдив 11, 17, 20–22
Пожаревац 61, 94
Пожега 61
Познањ 123
Пољска 118, 121–123, 127, 137, 140
Поморишка граница 36
Поповац 27
Португалија 70, 150
Посавина 195
Потиски дистрикт 34
Праг 117–121, 126–129
Прокупље 26, 61
- Рас 182
Рацки Сенпетер (Чанадски дистрикт) 45
Рашка област 182, 186–188, 195–196
Република Српска 180, 194
Република Српска Крајина 185
Ресава 19
Рим 118, 127, 182
Римско царство 58–59
Рисовача 65
Рудник (насеље) 70, 74
Рудник (планина) 70
Румелија 21
Румунија 51, 69, 118, 137, 157, 160, 162–173
Русија 90, 103, 118–119, 123–124, 127, 178, 189, 197
- Сава 9, 20, 186
Санцак → видети: Рашка област
Саравола (Чанадски дистрикт) 45
Сарајево 86, 126, 176, 185, 193–196
Света гора 191
Северна Македонија 187
Сенпетер 37
Сечаница 27
Сиге 36–37
Сићевачка клисура 11–13
- Сједињене Америчке Државе 91, 117, 120, 154
Скопље 186
Славонски Брод 144
Словачка 121, 127
Словенија 121, 127
Смедерево 14, 72, 74–75, 195
Смедеревски санцак 9, 20–23
Совјетски Савез 70, 132, 134, 136, 140, 142, 146, 151, 157–159, 162–163, 166, 168, 172
Солун 25
Солунски фронт 183
Сомбор 181
Сопот 60, 123
Софија 21, 26, 125, 157, 159, 170, 172
СР Југославија 77, 179, 187, 192
Србија 21, 57–60, 62, 78, 82, 85–87, 90–91, 98, 119, 123, 125, 127–129, 175–181, 183–186, 188, 190, 192, 195, 199–202, 205, 207, 210
Сребреница 185
Средња Европа 119–120, 126
Средња Кнежица 27
Средоземље 61, 189
Сремски Карловци 35
Сремски санцак 16
Сталаћ 14, 61
Стара планина 13
Стари Ефлак 27
Старо Бешеново (Dudeștii Vechi) 51
Стон 195
Студена 13–14
Студеница (река) 179, 181
Сува планина 14
СФР Југославија 75–77, 137
- Тамиш 36
Тамишка жупанија 34
Тамишки округ 36, 51
Тараш 36–37
Темишвар 21–22, 34, 36, 38–39, 41–43, 46, 48, 50–51, 53, 56, 59
Темишварска епархија 35
Темишварски Банат 33–35, 38–39, 50
Темишварски дистрикт 45
Терезиополис (Винга) 51
Тиганити 43–44
Тиса 35–36
Томашфалу (пустара) 39–40
Топлица (област) 14, 26
Топлица (река) 11, 14, 26–27
Топола 72–74
Топоничка река 27
Торда (пустара) 39–40
Торино 127
Торонталска жупанија 34–35
Травунија 191
Тракија 17
Треска (река) 11

- Трибсвепер (Triebswetter, Tomnatic, Чанад-ски дисктрикт) 37, 45
 Трнава (село) 18, 24
 Трстеник 61
 Тунца (река) 28
 Турска 50–51, 158, 182, 195
- Угарска 21–22, 119–120, 186–187, 195, 199, 201–204, 207, 210
 Угарске жупаније 34
 Угарске равнице 38
 Ужице 61
- Федерација БиХ 194
 Финска 150
 ФНР Југославија 135–136, 139, 151–153, 161, 163–164, 167, 170–171
 Француска 122, 150–151, 190
 Фрањова 37
- Хабзбуршка монархија 98, 117, 119–120, 122, 179, 181, 188, 207
 Хајделберг 105, 114
 Херцеговина 187–188, 191, 193, 195, 197
 Холандија 150
 Хомоље 92
 Хрватска 77, 126–127, 183, 191–192, 194, 196
 Хум (Херцеговина) 182, 191, 193, 195
- Цариград 21, 61, 178
 Цејлон 150
 Централна Европа 9, 29, 82, 119
 Цер 183
 Цетина 191
 Цетиње 186
 Цирих 90, 104–107, 115
 Црна Бара 23–24
 Црна Гора 128, 184, 186, 188, 193, 196,
 Црногорска граница 61
- Чанадски дисктрикт 36, 38–39, 45
 Чачак 61
 Челтукчијан (Çeltükçiyan) 11, 20
 Чехословачка 69, 118, 121, 137, 140, 160
 Чечина 27
 Чешка 119–122, 126–127
 Чикаго 74
- Шабац 59–60, 94
 Шајкаш 209
 Шаторња 74
 Швајцарска 115, 122–123, 140
 Шведска 140, 150
 Шлеска 127
 Шпанија 70
 Шумадија 57–58, 65–66, 69, 73, 76–77, 79

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Майице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Майице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Майице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Майице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Майице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Майице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензена и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензена та непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајџице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесени рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Материце српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Материце српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Мајнице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Мајице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЧИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Никола Павловић, Зборник МС за историју, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као фуснота. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима који су на различите начине допринели настанку рада.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правомислу српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **npavlovic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Nikola Pavlović, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

THANK-YOU NOTE

The thank-you note is written as a separate section. This note provides information on the research done before the work was offered for publication, on the financier of that research, as well as gratitude to the persons who contributed to the creation of the work in various ways.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long

journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.

3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.
5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срѣскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

TRANSLATED
Olivera Krivošić

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон:

Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Matice Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју
издаје Матица српска

Издаје двапут годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: (021) 6615-798

E-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs; zmsi@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/
zbornik-matice-srpske-za-istoriju/

Proceedings of Matica Srpska for History published twice a year

Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1

Phone: +381 21 6615798

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 111 (1/2025) 6. јуна 2025. године

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Службени сарадник Одељења: мср Никола Павловић

Редактура и лектура: Владимир Николић

Коректура: Драган Тубић

Лектура и превод резимеа на енглески језик: мср Весна Гајић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 111 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410

